

Овогодишниот зборник претставува сублимат на конференцијата *Неолитот во Македонија IV* што се одржа во 2018 година во чест на македонскиот еминентен археолог Воислав Санев. Овој дојден на балканската археологија одигра клучна улога во воспоставувањето на општите начела на неолитот во Македонија, така што јубилејот 80 години од неговото раѓање беше најсоодветно да се одбележи со настан во кого ќе се истакнат неговиот придонес во проучувањето на овој период, но и најновите научни текови и сознанија за првите земјоделски заедници. Конференцијата беше организирана од Центарот за истражување на предисторијата и Археолошкиот музеј на Република Северна Македонија, а на која учествуваа многумина што се познаваа со Воислав Санев и во негов спомен споделија дел од сеќавањата за него, но исто така и некои од нивните тековни истражувања. Со оглед на важноста што тој ја има во рамки на македонската археологија, беше неопходно да се организира ваков настан и да му се оддаде должна почит. Поради тоа, во негова чест се издава и овој зборник, во кого се вклучени дел од трудовите што беа презентирани на минатогодишната конференција *Неолитот во Македонија IV*.

**НЕОЛИТОТ ВО МАКЕДОНИЈА:
ВО ЧЕСТ НА ВОИСЛАВ САНЕВ**

ЦЕНТАР
ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ
НА ПРЕДИСТОРИЈАТА

НЕОЛИТОТ ВО МАКЕДОНИЈА: ВО ЧЕСТ НА ВОИСЛАВ САНЕВ

НЕОЛИТОТ ВО МАКЕДОНИЈА:
ВО ЧЕСТ НА ВОИСЛАВ САНЕВ

NEOLITHIC IN MACEDONIA:
IN HONOUR OF VOISLAV SANEV

Центар за истражување на предисторијата
Center for Prehistoric Research

www.cip-cpr.org

Издавач: Publisher:
ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ НА ПРЕДИСТОРИЈАТА CENTER FOR PREHISTORIC RESEARCH

НЕОЛИТОТ ВО МАКЕДОНИЈА: NEOLITHIC IN MACEDONIA:
ВО ЧЕСТ НА ВОИСЛАВ САНЕВ IN HONOUR OF VOISLAV SANEV

Уредници: Editors:
ЉУБО ФИДАНОСКИ LJUBO FIDANOSKI
ГОЦЕ НАУМОВ GOCE NAUMOV

Технички уредник: Technical editor:
Леон Џинго LEON DJINGO

Печат: Print:
МАГНАСКЕН - СКОПЈЕ MAGNASKEN – SKOPJE

2019 2019

2019 © Сите права се задржани. Ниту еден дел од оваа книга не смее да се препечатува или репродуцира во никаква форма, ниту со електронски, механички или други начини, сега или понатаму во иднината познати, вклучувајќи фотокопирање или снимање, ниту во никаков систем за чување податоци, без пишана дозвола од авторот и издавачот.

Изданието е поддржано од Министерството за култура на Република Македонија во рамките на проектот: „Неолитска конференција: Неолитот во Македонија“.

2019 © All rights reserved. No part of this book may be reprinted or reproduced or utilised in any form or by any electronic, mechanical, or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing form from the author and publisher.

This publication is supported by The Ministry of Culture of the Republic of Macedonia within the project: “Neolithic conference: Neolithic in Macedonia”.

Република Северна Македонија
Министерство за култура

Center for
Prehistoric Research

Содржина

Предговор / Preface	5
Љубо Фиданоски Воислав Санев Ljubo Fidanoski Voislav Sanev	7
Љуљета Абази и Игор Толевски Стратиграфска слика за локалитетот Тумба - Брвеница Ljuljeta Abazi and Igor Tolevski Stratigraphical Image of the Archaeological Site Tumba - Brvenica	11
Милан Митовски и Цоне Крстевски Неолитот во кривоपालанечката област-Славиште: студија на случај од локалитетот Мал Камлеш Milan Mitovski and Cone Krstevski Neolithic in the Area of Kriva Palanka: The Site of Mal Kamleš - Case Study	35
Małgorzata Grębska-Kulow The Bulgaričevo II-Dolna Ribnitsa Cultural Tradition of Southwest Bulgaria Малгоржата Гребска-Кулов Културната традиција Блгаричево II-Долна Рибница во Југозападна Бугарија	65
Зоран Рујак, Петар Зидаров и Елена Стојанова Канзурова Ангелци, Костурино и Дамјан: геомагнетно скенирање на три неолитски населби во Југоисточна Македонија Zoran Rujak, Petar Zidarov and Elena Stojanova Kanzurova Angelci, Kosturino and Damjan: Geomagnetic Scanning of Three Neolithic Settlements in Southeast Macedonia	93
Гоце Наумов Формирање на неолитски водоземни идентитети на Балканот Goce Naumov Establishment of Neolithic Identities Among Wetland Societies in the Balkans	107

Александар Миткоски

**Елементи на импресо керамиката од Источно-јадранскиот
културен круг во Пелагонија и Мариово**

Aleksandar Mitkoski

Elements of the Impresso Pottery from East-Adriatic

Cultural Zone in Pelagonia and Mariovo 125

Марина Спирова

**Остатоци од доцнеолитските традиции во
керамиката на раниот енеолит во Македонија**

Marina Spirova

Remains of the Late Neolithic Traditions

in the Early Chalcolithic Pottery in Macedonia 157

Предговор

Овогодишниот зборник претставува сублимат на конференцијата „*Неолитот во Македонија IV*“ што се одржа во 2018 година во чест на македонскиот еминентен археолог Воислав Санев. Овој доајен на балканската археологија одигра клучна улога во воспоставувањето на општите начела на неолитот во Македонија, така што јубилејот 80 години од неговото раѓање беше најсоодветно да се одбележи со настан во кого ќе се истакнат неговиот придонес во проучувањето на овој период, но и најновите научни текови и сознанија за првите земјоделски заедници. Конференцијата беше организирана од Центарот за истражување на предисторијата и Археолошкиот музеј на Македонија, а на која учествуваа многумина што се познаваа со Воислав Санев и во негов спомен споделија дел од сеќавањата за него, но исто така и некои од нивните тековни истражувања. Со оглед на важноста што тој ја има во рамки на македонската археологија, беше неопходно да се организира ваков настан и да му се оддаде должна почит. Поради тоа, во негова чест се издава и овој зборник, во кого се вклучени дел од трудовите што беа презентирани на минатогодишната конференција „*Неолитот во Македонија IV*“.

Зборникот започнува со прилогот на Љубо Фиданоски посветен на Воислав Санев, во кого тој прави историски преглед на работата на оваа клучна фигура во македонската археологија. Меѓу другото тој го истакнува неговиот удел во формирањето нови правци на проучување на неолитот и историската одговорност што тој ја имаше во дефинирањето на културите од овој период во Македонија. Овогодишниот зборник продолжува со трудот на Љуљета Абази и Игор Толевски за најновите сознанија поврзани со истражувањата на локалитетот Тумба-Брвеница во полошкиот регион, односно за тип на населби коишто ги истражуваше и Воислав Санев. Тие прават пресек на ископувањата што се одвиваат во последните седум години и се концентрираат на комплексната стратиграфија на оваа населба која е основана во неолитот и функционира до доцното бронзено време. Следниот труд е во коавторство на Милан Митовски и Цоне Крстевски, соработник на Воислав Санев од Музејот на Македонија. Тие во своето дело за првпат се осврнуваат детално на неолитот во кривопаланечката област и тоа особено на локалитетот Мал Камлеш, во кого, преку нивните ископувања, имаат констатирано фази во средниот и доцниот неолит.

Овогодишниот зборник на трудови продолжува со рефератот на гостинката од Бугарија, Малгоржата Гребска Кулов. Таа се осврнува на неолитската културна група Блгаричево II-Долна Рибница која е исто така толкувана од страна на Воислав Санев. Во оваа пригода Гребска Кулов прави осврт на основните обележја на културната група и нуди повеќе објаснувања за нејзината појава во долината на средниот тек на Струма и соодносот со останатите региони. Трудот на Зоран Рујак, Петар Зидаров и Елена Стојанова Канзурова во својот фокус го има геомагнетното скенирање на локалитетите Ангелци, Дамјан и Костурино, на кои исто така ископувања вршеше и Воислав Санев. Преку нивното исклучително битно истражување на овие локалитети и примената на напредните методи тие даваат увид во архитектонските појави регистрирани на наведените неолитски населби меѓу кои се препознаваат градби, печки и ровови.

Потоа следи трудот на Гоце Наумов во кого тој прави поширок осврт на феноменот на тумби и моделот на нивно формирање и континуирано ширење од Анадолија до Балканот. Притоа тој ги истакнува битните природно-географски и општествени предуслови кои придонесуваат во градењето на идентитетот на земјоделските заедници што ги основале овие населби во Пелагонија и Скопската котлина, региони што беа дел од археолошките интереси и на Воислав Санев. Рефератот на Александар Миткоски е насочен кон импресо керамиката карактеристична за Источно-јадранскиот културен комплекс, а регистрирана во доцниот неолит на Мариово и Пелагонија. Во него тој детално ги образложува техничките и стилските особености на оваа специфична керамика, разгледувана преку примери од повеќе локалитети во овие региони.

Зборникот завршува со трудот на Марина Спинова која ги истакнува доцнеолитските елементи на керамиката присутни на грнчаријата од раниот енеолит. Таа ги вклучува природните услови и општествените промени како фактор кој влијае врз формирањето на енеолитските заедници и нивниот ефект врз керамичката продукција, а која се одликува со форми и декорација што потекнуваат уште од неолитот.

На тој начин, овој труд прави фин претоп од неолитот (кој е во фокусот на горе наведената конференција) и енеолитот кој всушност претставува и најава во тематското и хронолошкото проширување на темите и периодите што ќе бидат присутни во наредните изданија на конференцијата иницирана од Центарот за истражување на предисторијата пред пет години. Со крајот на овој зборник, но и со најновото јубилејно издание на конференцијата „*Неолитот во Македонија V*“, се акцентира уделот на одредени неолитски технички, стопански, религиски и општествени достигнувања во појавата и развитокот на следните предисториски периоди. На тој начин, во домен на целите на Центарот за истражување на предисторијата, се афирмираат и ставаат во преден план сите предисториски етапи во Македонија и нивните аналогни појави во останатите региони на Балканот. Тоа во секој случај е во домен и на интересите на Воислав Санев, кој започна со проучувањето на неолитските култури и постепено ги прошируваше своите интереси кон енеолитот, бронзеното и железното време.

Гоце Наумов и Љубо Фиданоски
Центар за истражување на предисторијата

Љубо Фиданоски
Музеј на град Скопје

Ljubo Fidanoski
Museum of the City of Skopje

Воислав Санев

Voislav Sanev

Првите археолошки истражувања на територијата на Северна Македонија биле извршени, веројатно, најдоцна на Балканскиот Полуостров – на почетокот на дваесеттиот век, и тоа на многу мал број локалитети. Иако тоа е период на неколку разорни војни, археологијата зазема важно место (особено како дел од дипломатијата и политиката) на Балканот и пошироко низ целиот Медитеран. По падот на Отоманската Империја се појавуваат и првите археолошки истражувања на Балканот, низ неговата цела територија, особено интензивирајќи се во периодот меѓу Балканските војни и Втората светска војна. Во наведениот период, на територијата на Северна Македонија, археолошките истражувања се реткост, освен на само неколку локалитети коишто ја воодушевиле јавноста со откриените предмети. Веќе во првата половина на дваесеттиот век, во Грција, Бугарија, Србија, итн.; истражувани се повеќе локалитети од разни периоди, на помали и поголеми истражувачки површини и во помал и поголем обем. За жал, тоа не се случило во Македонија. Дури по завршувањето на Втората светска војна и формирањето на Југославија може да се насети почетокот на еден сосем поинаков однос кон старините во Македонија.

До средината на дваесеттиот век, малиот број археолошки истражувани локалитети во Македонија биле раководени од странски истражувачи главно од поголемите балкански истражувачки центри – особено од Белград и Софија. По стабилизирањето на администрацијата на Југославија, во педесеттите години се формираат и повеќето високообразовни и научни институции низ повеќето републики на федерацијата, меѓу кои и оние што се занимаваат со археологија, иако подоцна, за краток временски период, во Европа се наметнува и југословенската археолошка школа предводена од академската сила во Белград, Загреб и Љубљана. За жал, и тогаш, Македонија заостанува и на ова поле – без свои претставници меѓу академијата од федерацијата. Но, во овој поствоен период, особено по забрзаниот развој на Југославија на преодот меѓу педесеттите и шеесеттите години од минатиот век, неколку заинтересирани млади луѓе од Македонија се определуваат за археолошка наобразба во некои од спомнатите југословенски центри.

Станува збор за мал број младинци, кои, веројатно, не знаејќи во каква загатка се впуштаат, успеваат да завршат археологија на некои од југословенските универзитети. Меѓу нив е Воислав Санев. Како негов многу помлад колега, не можам да сведочам за неговите тогашни определби, па оттаму според оставеното од него, може да се заклучи дека неговиот интерес уште во студентските денови бил насочен кон предисторијата. Таа, на територијата на Македонија била речиси непозната, па оттаму, веројатно било тешко да се очекуваат „чуда“ и да се даваат разновидни претпоставки. Генерацијата на Воислав Санев и на уште неколку негови колеги од Македонија (Гоцкова, Симоска, Китаноски, Саржоски и др.) била соочена токму со тоа.

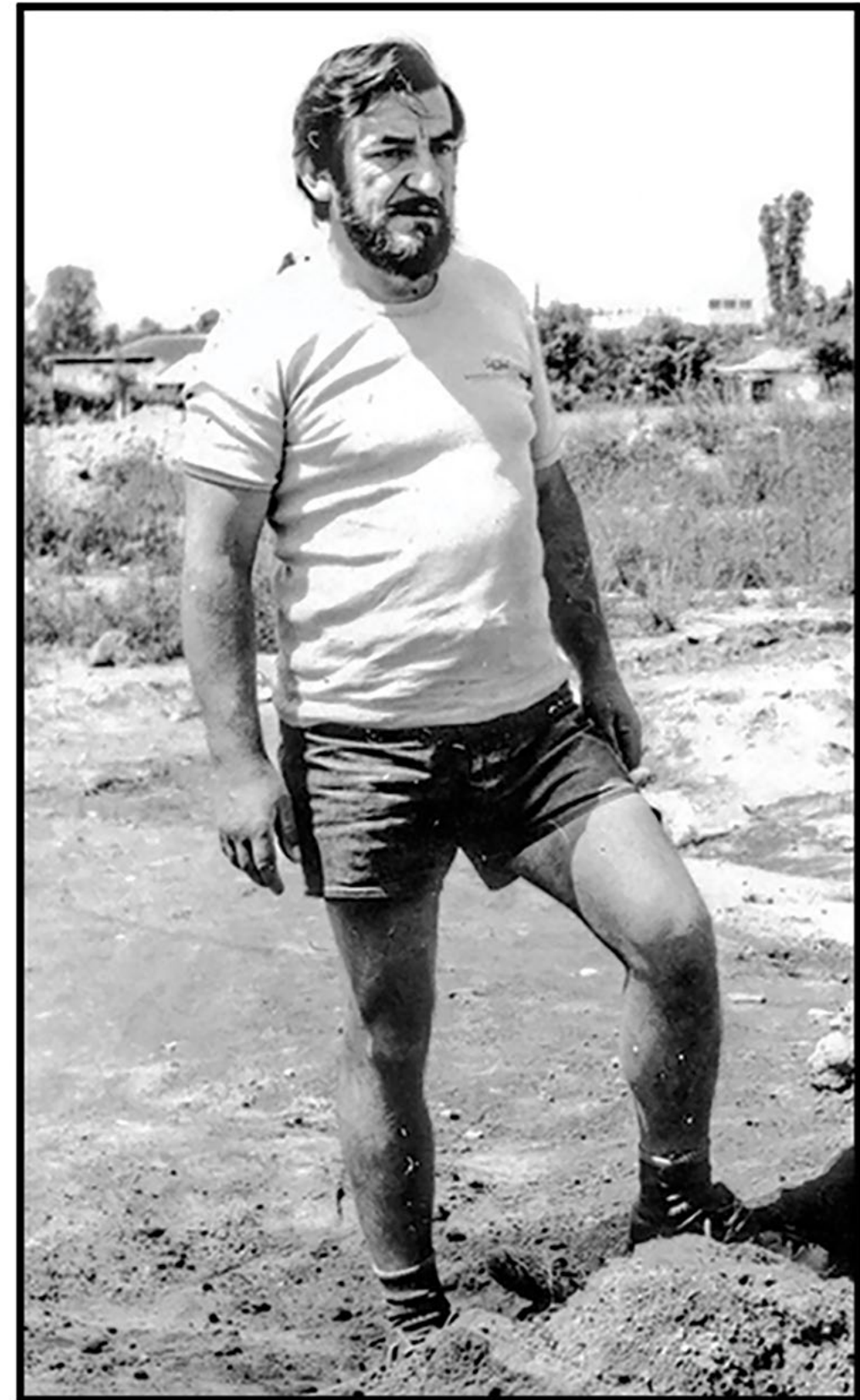
Во шеесеттите години од минатиот век, неолитскиот период на Балканот е веќе добро познат, во Грција се документирани воодушевувачки наоди од архитектурата и движената

материјална култура, датирани, определени и вклучени во неколку култури, а слична е состојбата и во Бугарија и во Србија. Повторно, во Македонија, не само неолитот, туку и другите периоди се многу малку познати или речиси непознати.

По завршувањето на студиите на југословенските факултети, гореспомнатите археолози ја имаат веројатно најтешката задача – да започнат истражувања „од нула“ на македонските локалитети и да дадат првични одговори за нивното значење во локален и поширок, регионален контекст. Како студент, а потоа и како близок соработник на Гарашанин, Санев, многу сериозно ја сфаќа оваа задача и тргнува по својот професионален предизвик. Како резултат на оваа своја цврста определба, тој, низ својот работен век (од повеќе од половина век – од крајот на педесеттите години од минатиот век, па сè до својата смрт во 2007 г.) бил присутен речиси на секој познат неолитски локалитет на територијата на Северна Македонија. На почетокот на кариерата, заедно со Гарашанин истражуваат еден од најважните неолитски локалитети во Македонија, Барутница – Амзабегово, од кој ќе ја дефинираат најголемата неолитска култура во овој регион: Амзабегово–Вршник.

Меѓу другото, периодот меѓу шеесеттите години од минатиот век па сè до распаѓањето на Југославија во деведесеттите години од минатиот век е златниот период на македонската археологија. Тоа подразбира интензивни археолошки истражувања на редица локалитети од разни периоди, нивна научна обработка и соодветно претставување на научната и пошироката јавност низ разновидни научни собири, соодветни изданија и изложби, медиумски гостувања, итн. Токму Санев има огромен придонес за појавата на овој златен период на археологијата – период, сосем различен од оној пред формирањето на Југославија. Имено, тој бил раководител на истражувањата на повеќето македонски неолитски локалитети, тој бил еден од иницијаторите за создавањето на капиталното дело Археолошка карта на Македонија (регистар на сите археолошки локалитети), а неговите истражувања на Тумба – Маџари и денес се клучни за определувањето на македонскиот неолит. Исто така, во рамките на долготрајните и најобемните истражувања на македонски неолитски (веќе наведениот) локалитет Санев ги открил и ги дефинирал едни од клучните неолитски артефакти за оваа територија – антропоморфните модели на куќа (или Големата мајка). Потоа, благодарение на своите долгогодишни проучувања на македонскиот неолит, активно учествувал во дефинирањето на периодизацијата и хронологијата, како и во определувањата на малкуте неолитски култури тука. Конечно, токму поради својата трајна определба да осознае што повеќе за македонската предисторија, паралелно со своите проучувања на неолитскиот период, кој го избрал и разбираал најдобро, тој, ги проширил своите знаења не само за другите предисториски периоди во Македонија, туку и за подоцнежните (историски) периоди и појави. Оттаму, поради своите широки познавања на македонската археологија, тој раководел и со други локалитети од сите периоди.

Анализите на достигнувањата на нашите повозрасни колеги се тешка задача од низа причини. Тие секогаш ќе бидат отежнати од големата временска разлика меѓу нив и нас, а со самото тоа и од различните општествени контексти, и особено од огромните разлики во користената методологија порано и денес. Но, ако се има предвид дека некои од нашите постари колеги први ги истражиле (дури и во помал обем) повеќето од тогаш познатите локалитети, го обработиле, го протолкувале и го објавиле тоа што го пронашле, потоа, му го определиле и значењето и местото во рамките на поширокот балкански и медитерански простор, и на крајот, со мал број податоци го протолкувале на нив познатиот начин, тогаш мора да им се признае за нивниот подвиг. Уште повеќе, ако некои од нив, врз основа на својата долгогодишна работа, први во својата средина, не само што го постигнале горенаведеното, туку останале и неоспорени, тогаш нивното место е меѓу великаните. Оттаму, слободно може да се каже дека Воислав Санев е еден од малкуте великани.

Љуљета Абаз*Музеј на Тетовски крај***Игор Толевски***Фондација Кирил Трајковски***Ljuljeta Abazi***Museum of the Tetovo Area***Igor Tolevski***Kiril Trajkovski Foundation***СТРАТИГРАФСКА СЛИКА ЗА АРХЕОЛОШКИОТ
ЛОКАЛИТЕТ ТУМБА – БРВЕНИЦА****STRATIGRAPHICAL IMAGE OF THE ARCHAEOLOGICAL
SITE TUMBA-BRVENICA**

The archaeological site Tumba-Brvenica is located in the area of the village Strimnica, Municipality of Želino, or in the central part of the Polog Valley. From the village Strimnica, the site is about 2 km to the southwest. The mound is located on the left bank of the river Vardar, along with an old dried meander. Due to deep plowing by mechanization, the height of the mound has decreased and is slightly noticeable compared to the rest of the flat part of the Tetovo Field. The archaeological excavations at Tumba-Brvenica are managed by the NI Museum of the Tetovo area of Tetovo at the end of the eastern segment of Cadastre lot 63, Strimnica. Twelve trenches have been opened within the several archaeological campaigns (2012–2019) that reveal a rich stratigraphic image created over thousands of years. The first layers and architectural activities were left by the Neolithic communities living in the area, which would then be changed to a greater or lesser extent by the subsequent users or residents of the area.

Keywords: *Tumba-Brvenica, stratigraphy, layers, ditches, Neolithic pit-houses and artefacts*

Археолошкиот локалитет Тумба – Брвеница се наоѓа во атарот на с. Стримница, Општина Желино, или во централниот дел од котлината Полог. Од с. Стримница, локалитетот е оддалечен околу 2 км во правец кон југозапад. Тумбата е лоцирана на левиот брег на реката Вардар наедна стара пресушена меандра. Од длабокото орање со механизација, височината на тумбата е намалена и е малку забележлива во однос на останатиот рамен дел од Тетовско Поле. Археолошките истражувања на Тумба – Брвеница ги раководи НУ Музеј на Тетовскиот крај од Тетово на крајниот дел од источниот сегмент од КП 63, КО Стримница. Низ неколку археолошки кампањи (2012–2019 г.) се отворени 12 сонди преку кои се согледува богатата стратиграфска слика што била создавана повеќе илјади години. Првите слоеви и архитектонски активности ги оставиле неолитските заедници кои живееле на овој простор, кои потоа ќе бидат во поголем или помал обем променети од следните корисници или резиденти на овој простор.

Клучни зборови: *Тумба – Брвеница, стратиграфија, слоеви, ровови, неолитски полу-земјанки и артефакти*

Местоположба на археолошкиот локалитет

Основните податоци за позицијата на археолошкиот локалитет Тумба – Брвеница се наоѓаат во неколку статии и публикации објавени од локалната општинска управа во Тетово, но и во други значајни научни и музејски институции (Микулчиќ 1982, 38; Костадиновски 1996, 418; Abazi and Tolevski 2017; Abazi and Tolevski 2018; Abazi dhe Abazi 2018). Археолошкиот локалитет е оддалечен околу 2 км во правец кон југозапад од с. Стримница, со општински административен центар во с. Желино (сл. 1).

Од градот Тетово локалитетот е оддалечен околу 7 км во правец кон југоисток и 2 км северозападно од с. Брвеница. Заради непосредната близина на Вардар, тумбата перманентно до денес била и е помалку или повеќе девестирана. Јужната страна на тумбата е најмногу поткопана од Вардар, при што на таа страна е формиран профил од околу 5 метри, кој денес целиот е обраснат со дива вегетација (сл. 2). Според информациите на локалното население, заради константното поткопување на профилот, во блиското минато можеле да се видат остатоци од човечки скелети и поголеми или помали керамички садови. Денес, локалното население се обидува по секоја цена да ја задржи земјата од налетот на природните и деструктивни дејства на Вардар. Организирано се истураат камења и други органски материјали, за да се создаде браник кој ќе ја намалува уништувачката сила на реката. Но, реката не е единствената којашто влијае на тумбата. Тука е и современото земјоделство и употребата на тешки земјоделски машини кои ја рамнат земјата и директно влијаат во константното нејзино разобличување и израмнување со околниот простор на полето.

Површината на која се наоѓа археолошкиот локалитет е обработливо земјиште, испресечено со голем број земјоделски парцели и локални тесни земјени патеки кои овозможуваат комуникација во полето. Заради тешкотиите со имотно-правните односи и континуираното земјоделство, археолошките истражувања се насочени единствено на катастарската парцела 63.¹ Парцелата има димензии 270 x 15 метри со правец на протегање исток-запад/северозапад. Исто така, источниот крај на парцелата е оддалечен околу 50 м од средишниот дел на тумбата. Заради тоа, археолошката екипа ја одбра оваа крајна источна страна на парцелата за изведување на археолошките ископувања.

Музејот на Тетовскиот крај ги организира и ги раководи археолошките истражувања на тумбата.² Во период од три археолошки кампањи (2012–2014 г.) се отворија 8 сонди со димензии 5 x 2 м, со правец исток-запад.³ Во текот на есента на 2018 г. беа вклучени и геодетски мерења со кои се добија поегзактни димензии и ориентација на одредени претходни и нови археолошки појави. При тоа се постави археолошка мрежа од квадрати 5 x 5 м, соодветно на геодетската мрежа на Република Северна Македонија и апсолутна кота (R1 425.65).⁴ Со тоа се овозможи некои од претходните

1 Катастарската парцела 63 КО Стримница е во сопственост на г-дин Иса Алили од с. Стримница и во оваа пригода му се заблагодаруваме за неговиот голем придонес во осознавањето на многу заборавени искуства на праисториските луѓе од Полог, зачувани во земјените слоеви на тумбата.

2 Археолошкото истражување на локалитетот Тумба – Брвеница е во организација на археологот виш кустос Љуљета Абази, од Музејот на Тетовскиот крај, стручниот соработник арх. Игор Толевски, од Фондацијата Кирил Трајковски, и археолозите Ирена Колиштркоска Настева, Нарона Љума, м-р Жаклина Петровска, Билјана С. Толевска, Даниел Ѓорѓевски и студентот на археологија Бојан Ивановски, како и на вработените во музејот Сашко Николоски и Мирослав Ковачовски и семејствата Стојкоски и Стојчески од с. Фалише, како и уметникот Никола Ангелкоски.

3 Археолошките ископувања започнаа доцна во есента на 2012 г. и беа отворени сондите (сектори) I и II. Во 2013 г. се отворија сондите III, IV и V, како и проширувањата IIIA, IVA–IVB. Во 2014 г. се отворија сондите VI, VII и VIII, како и проширувањето VIIA.

4 Геодетските мерења и подлогата ги изготви м-р Јакуп Фетаи, дипломиран геодет од Тетово (2018 г.).

археолошки сознанија да се проверат и да се постават во коректен и точен меѓусебен сооднос. Заради добивање поголем број податоци за одредени археолошки ситуации, се започна и со антрополошки анализи на скелетните остатоци што потекнуваат од периодот на крајот од бронзеното време и преодот кон раното железно време. Исто така, се прават и обиди да се добијат и податоци за апсолутно датирање на одредени археолошки слоеви и контексти. Сето тоа ќе биде од голема полза за добивање што е можно поголем број сознанија за неолитот и за периодите што следат потоа, кои ќе овозможат да се одговори на бројни прашања што се содржани во секој археолошки слој на Тумба – Брвеница.

Стратиграфска слика

Археолошките истражувања на Тумба – Брвеница, овозможија да се осознаат добар дел од човековите активности што започнале да се одвиваат уште во примарните населбински хоризонти. Според релативниот пристап за датирање, добиен преку формите и типологијата на присутните керамички видови, може да се каже дека населбата егзистирала во текот на повеќе фази на неолитот, односно дека примарната населба започнала да се формира во текот на раниот неолит. Оваа констатација се заснова на досега откриените два рова вкопани во глиневата здравица, сувосидот во ровот I, како и на присуството на керамички садови декорирани со бела боја во еден од рововите и надвор од него. Населбата понатаму продолжила да се развива во следните фази на средниот и доцниот неолит. При тоа на овој дел од тумбата се формирале слоеви што на некои точки (во рововите) достигнуваат длабочина и до 2,3 м, а пак на западниот профил на сондата VI достигнуваат 0,9 м. Слоевите на тумбата биле изменети во помладите праисториски времиња со вкопувањето на првите гробови од доцното бронзено време кое продолжило понатаму со создавањето на некрополата и нејзината употреба и во преодниот период кон раното железно време (сл. 3). Најстарите гробови се најдлабоки, вкопани се плитко во здравицата (Гроб 1 и Гроб 6), над нив е средната фаза на погребувања (Гроб 3, Гроб 4 и Гроб 7), а најплитко е вкопан амфорестиот сад-урна со кремиран покојник (Гроб 2).

Овие фунерарни активности на просторот од тумбата дополнително ја промениле стратиграфската слика. Сувосидот, кој се наоѓа во ровот I, најверојатно сè уште бил видлив во тие времиња. Со раскопување и разградување на камењата од сувосидот биле формирани или градени гробните конструкции од доцното бронзено време (гробовите 1, 4 и 6). Следните активности што директно влијаеле на горните слоеви се случувале во доцноантичкиот период, кога истиот простор, исто така, послужил за погребување (Гроб 5), но и како рурален економски и производствен објект (вила рустика?).

Стратиграфска слика на сондата VI

Заради зачестениот број активности што се случувале на овој дел од тумбата, вниманието ќе се насочикон оние сонди каде што не се присутни претходно прикажаните дејства. Една од нив е сондата VI, која се наоѓа на самиот северен раб на парцелата, а за стратиграфскиот опис ќе послужат јужниот, западниот и источниот профил (сл. 4, 5, 7).

Според досега изнесено, горната површина на парцелата е слојот (1) ораница, обработувана со длабоко машинско орање. Слојот се следи во длабочина од 0,23 м, а се карактеризира со кафеава боја која ја добил од големото присуство на распадливи ор-

гански материји што директно влијаеле на тоналитетот на земјата. Има мека структура и содржи ситни фрагменти од керамички садови чиј рабови се измени од абразивното дејство на атмосферските води. Се среќаваат фрагменти од керамички садови и култни предмети кои припаѓаат на различни временски периоди (неолит **Т. II: 3, 5**; доцно бронзено – рано железно време **Т. V: 1, 2** доцна антика), а присутни се и поголеми парчиња од градежна керамика од доцноантичкиот период.⁵

Слојот (2) има темнокафеава земја и конзистентна структура, којашто при ископувањето се отцепува во помали или поголеми грутки. Дебелината на слојот е различна и се движи од 0,58 м, кон западниот профил, и 1,04 м кај источниот профил. Во слојот често се откриваат и средни, според големината, речни камења, како и голем број фрагменти од керамички садови од различни временски периоди, слично како и во слојот (1) ораница.⁶ На источниот профил се забележува и една земјена тула (керпич) која се наоѓа на длабочина од околу 0,4–0,5 м (сл. 7). Мерено од површината, на длабочина од 0,45 м, се издвојува тенок слој составен од камења со средна големина и фрагменти од лепез во кој се откриени фрагменти од керамика како и неколку фрагментирани камени алатки (хоризонт IIIb). Исто така, во горниот дел на слојот сè уште се среќаваат фрагменти керамика од доцноантичкиот период и од доцното бронзено време и раното железно време. Од неолитската керамика се карактеристични фрагменти на една полна цилиндрична нога од купа-пехар, со црна надворешна површина декорирана со врежани длабоки хоризонтални линии и еден фрагмент од шуплива нога од купа-пехар со надворешна површина декорирана со цик-цак лента исполнета со плитки кружни убоди (**Т. VII: 2; Т. IV: 3; Т. V: 3**), овие фрагменти се карактеристични за косовскиот винчански неолит и сопотската доцнонеолитска култура фаза II (Galović 1959, 19, Tab. 42, 6, Tab. 43, 1; Dimitrijević 1979, 279–280, sl. 16, 7, T. XLVII: 6). Карактеристични се и фрагментите што се декорирани со триаголници исполнети со кружни убоди и исполнети со црвена пастозна боја, кои го претставуваат неолитот од источнојадранските културни влијанија (**Т. IV: 5**). Се сретнуваат и фрагменти од керамички садови декорирани со импресо техника, организиран аркаден барботин и еден фрагмент од керамички сад кој на горниот дел (вратот-рамото) има црвен премаз, а мевот е декориран со врежани коси и вертикални линии, како и една држалка од поголем керамички сад декорирана со техника на боцкање по целата површина (**Т. VI: 1–3**).

Слојот (3) се состои од светлокафеава песоклива земја која има мека конзистентна структура и се следи во западната страна на јужниот профил. Слојот има различна дебелина која се движи од 0,16 м, на западната страна и сè до 0,56 м, на средишниот дел од профилот. Во овој слој, се губат фрагментите што припаѓаат на доцната антика и на металните времиња, а се издвојуваат неколку карактеристични фрагменти од неолитскиот период. Најчестите орнаменти кај оваа керамика се импресо и барботин декорацијата, особено еден фрагмент од полутопчеста чинија декориран од надворешната страна со лесен и канелиран барботин кој започнува од венцот (**Т. I: 3**).

Слојот (4) е глинеста светлокафеава земја со мека конзистентна структура што се следи во краток простор кон западниот дел од профилот. Слојот се симнува косо од запад

⁵ Како примери се земени неколку фрагменти од керамички садови и култна пластика кои потекнуваат од другите сонди, но во истиот слој. Фрагментот претставен во **Т. II: 3** е откриен во сондата V во слојот на ораницата, додека оној претставен во **Т. II: 5** е откриен во сондата II исто така во слојот на ораницата и им припаѓаат на средниот, односно на доцниот неолит. Од раното железно време припаѓа еден фрагмент од дно на бокал претставен во **Т. V: 1b** откриен во сондата II во слојот на ораницата. Овие фрагменти од керамика што се претставени во **Т. V** се неколкуте вонгробни наоди откриени во површинскиот слојот на ораницата со карактеристични надворешни обележја кои го потврдуваат присуство на населбинско живеење на поширокиот простор од полето, веројатно кон запад на неколку стотина метри оддалеченост од неолитската населба.

⁶ Уште еден фрагмент од мев на сличен керамички сад бокал со врежани вертикални триаголници и употреба на радло е откриен во слојот 2 во сондата I претставен во **Т. V: 1a**.

кон исток со дебелина од 0,2 м. Во овој слој се открија неколку фрагменти од голем амбалажен керамички сад декориран со импресо техника а во непосредна близина се пронајдоа и еленови рогови (**Т. I: 5; Т. VI: 4**). Од керамичките садови карактеристичен е еден фрагмент од амфороиден сад декориран со боцкани орнаменти кои формираат големи триаголници, меѓу кои се наоѓа црвена мазнета површина (**Т. VII: 4**). Исто така, од тој слој припаѓа и целосно зачуваниот неолитски печат-пинтадера (**Т. IV: 4**).

Слојот (5) е со кафеаво-пепелава земја која се протега во мал дел под слојот 3. Дебелината на слојот се движи од 0,14 до 0,24 м, каде што во долниот дел се издвојуваат две нивоа на тенки наслојки, односно подови од црвен лепез (1a и 1b).

Слојот (6) е со стврдната пепелава (светлосива) земја која се протега во продолжение на слојот 5 кон запад. Слојот се следи до нивото на здравицата од жолта глина констатирана во крајниот западен дел од профилот на сондата. Дебелината на овој слој е од 0,18 до 0,2 м, и е наталожен врз зачуваното подно ниво најверојатно на архитектонски објект кој му припаѓа на типот вкопани полуземјанки, во овој момент забележан како Куќа 1. Најверојатно е дека слоевите 4–6 му припаѓаат на архитектонскиот објект Куќа 1 (рана фаза на хоризонтот II), со димензии 2,4x2 м, којашто најверојатно се протега и кон југ, а била вкопана до 0,6 м, во здравицата. На подното ниво е откриена една коскена игла и мал број фрагменти од керамички садови (сл. 6).

Кон средишниот дел на сондата се наоѓа слој (7) со глинеста кафеава земја која се наоѓа околу камењата од сувосидот. Оваа глинеста земја служела како средство за поврзување на аморфните бели варовнички камења во сувосидот кои се компактно меѓусебно вкрстени и дополнети со мал број фрагменти од груби керамички садови (хоризонт I). Потеклото на овие камења од кои е изграден сувосидот не може да се бара во непосредната околина, односно во рамното поле, туку локацијата од која биле вадени овие аморфни камени блокови најверојатно би требало да се побара на западните падини од планината Сува Гора – од другата страна на реката Вардар. Првите камења од овој сувосид се откриваат на длабочина од 0,8 м, односно во слојот 2. Димензиите на сувосидот изнесуваат: најголемата широчина е 0,9–1 м, зачуваната височина изнесува 0,9 м, а должината во сондата е 2 м, додека неговата вкупна должина согледана во сондите I, III и VI изнесува 15–17 м. Кога станува збор за овој сувосид, вниманието е насочено токму кон профилите на сонда VI (источен и јужен), каде што е видливо дејствувањето, односно вкопувањето до нивото на камењата (долното ниво на слој 2), заради нивна експлоатација (сл. 7).

Карактеристиката на слојот (8) е мешавината на кафеава земја со големо присуство растопени грутки лепез и јагленосани органски материји (гареж). Овој слој претставува полнетица на ровот I (хоризонт I) во кој бил изграден сувосидот. И двата архитектонски елементи имаат ист правец на протегање, односно југ-север, со мал отклон кон североисток.

Слојот (9) е белуздава глина која се наоѓа помеѓу подното ниво на полуземјанката Куќа 1 и последниот забележан слој на крупен речен песок-чакал, и претставува еден од геолошките слоеви. Дебелината на слојот варира и се движи 0,1–0,3 м, а на јужниот профил се следи во должина од околу 2,1 м.

Слојот (10) е кафеава земја, која се наоѓа на крајниот источен дел од сондата, се карактеризира со мека конзистенција и нејзината дебелина изнесува 0,22 м. Во еден дел слојот го исполнил источниот раб од ровот. Содржи минимален број фрагменти од керамички садови.

Слојот (11) претставува мала површина која се наоѓа на источниот профил од сондата VI и е кафеава земја мешана со жолта глина. Според структурата, има мека конзистенција и дебелина која варира 0,1–0,3 м и содржи минимален број наоди.

Слојот (12) претставува кафеаво-жолтеникава земја со бели точки растопени варовнички грутчиња (стерилна) со средна конзистенција, во кој не беа откриени наоди. Во тој слој е вкопан ровот I.

Овој преглед на стратиграфските слоеви и архитектонските целини, на овој дел од неолитската населба Тумба – Брвеница, отсликува некои одслучувањата што настанале во геолошките периоди кон крајот на плеистоценот и почетокот на холоценот во Полошката Котлина. Овие геолошки промени овозможиле да се наталожат големи дилувијално-алувијални наноси на новоформираните брегови на Вардар (Трифунски 1976, 8). Дел од овие наноси се видливи во сондата VI, како крупни песоци и бели глинести слоеви.

Стратиграфска слика на сондите VII, VIII и контролниот профил помеѓу нив

Слични и дополнителни сознанија се добија и од сондите VII, VIII и контролниот профил помеѓу нив, односно од нивните профили од јужната и западната страна. Во слојот 2 од сондата VII и нејзиното проширување во VIIA се откри една плитка јама со едноставна гробна конструкција и со скелетно погребување од Гроб 5. Делумно бил зафатен источниот дел од сондата VII, со вкопување, плитко во здравицата, на јамата од Гроб 6, кој потекнува од доцното бронзено време. Имено, овие две гробни целини, како и зафатите што се случувале во рамките на ровот, ја промениле вкупната слика на слоевите во поголемиот дел на сондата VII, односно на тој дел од неолитската населба. Ако се погледне јужниот профил (сл. 3, 9), може да се забележи дека слоевите се исполнети со големо присуство речни топчести камења со средни и мали димензии. Исто така, може да се забележи и нагласениот пад на нивото на глиневата здравица од запад кон исток, што е реална слика во целата котлина. Резултат на таа денивелација на теренот е денешниот тек на реката Вардар, кој го формирал своето корито кон крајниот источен раб на котлината.

Првите два слоја (1 и 2) ораница и слојот со темнокафеава земја се истите два слоја што беа претставени и на јужниот профил од сондата VI. Во овие два слоја се повторува истата слика со присуството на разнороден керамички материјал што му припаѓа на доцноантичкиот период, доцното бронзено време и фрагменти од неолитска керамика, која во овие слоеви е присутна заради фунерарните активности при организирањето на некрополата.

Слојот 3 е темнокафеава земја исполнета со чакал и речни обли камења (0,08–0,1 м), со средна конзистентна структура. Слојот го зафаќа централниот и источниот дел од профилот и има очигледен пад од запад кон исток, а неговата дебелина изнесува 0,25–0,7 м. Содржи минимален број фрагменти од керамички садови и остатоци од животински коски. Најкарактеристичните фрагменти од керамички садови што се наоѓаат во овој слој се фрагменти од керамички садови со кафеаво-црвеникава надворешна површина декорирани со цик-цак ленти исполнети со плитки кружни убоди и фрагмент од поголем керамички сад со темна надворешна површина декориран со врежувања на концентрични кругови исполнети со црвена пастозна боја (Т. I: 4; Т. IV: 1, 2, 6, 7; Т. VII: 1).

Слојот 4 е светлокафеава земја со големо присуство чакал и речни камења. Овој слој се наоѓа под слојот 3 и е сконцентриран кон источниот дел од профилот. Дебелината на слојот се движи од 0,2 до 0,5 м, и налегнува врз слојот 6. Во сондата VII, во истиот слој на длабочина од 1,24 м, од површината се откриени неколку камења со средни и поголеми димензии што се поставени во еден ред во должина од околу 1 м, и ориентација исток-запад. Заради ограничениот простор во сондата, немаше можност да се констатира дали тие редени камења му припаѓале на некој архитектонски објект (хоризонт IIIa). Под редените камења се открија фрагменти од керамички садови со изразена биконусна профилација

и една столпчеста машка фигуринка со истакнати полови карактеристики (Т. II: 4).⁷ Овој керамички материјал, според своите културолошки особености, има голема можност да се идентификува со керамичкиот материјал соодветен на помладите слоеви (2 и 3) од Слатина – Зелениково (Гарашанин и Спасовска 1976, 103–105). Присуството на овој материјал на Тумба – Брвеница овозможува да се согледа ширењето на оваа доцна неолитска култура западно од нејзиното јадро.

Слојот 5 има кафеава земја мешана со растопени грутчиња лепез, се протега од западниот дел на профилот кон исток и благо навлегува во средишниот дел на ровот II. Најголемата дебелина ја има во самиот ров, каде што изнесува 0,9 м, а кон западниот профил се движи 0,4 м. Ако се погледне основата на сондите VII и VIII, односно ровот II (сл. 10), забележливо е присуството на големи аморфни камења што се следат на неколку различни височини. Исто така, се забележува дека камењата во ровот немаат никаква организирана линија, но сепак го следат правецот на ровот. Присуството на овие камења во јужниот профил недостасува, но затоа пак се забележува интервенцијата што била направена при обидот голем процент од камењата да бидат отстранети. Потоа испразнетиот простор во којшто се наоѓал камениот сид бил исполнет со денес видливиот слој од кафеава земја мешана со растопени грутчиња од куќен лепез. Сето ова упатува дека и во овој ров се наоѓал сид изграден од големи аморфни камења, односно дека најверојатно примарната населба на Тумба – Брвеница била опфатена со два концентрични сида изградени од камења што неолитските жители ги обезбедувале од западни падини на Сува Гора.

Слојот 6 претставува светлокафеава земја, што директно е налегната врз глиневата здравица и во источниот дел од ровот. Содржи помал број фрагменти од керамички садови од кои се карактеристични три фрагменти со мазна темно црвена површина.

Слојот 7 е темнокафеава земја, мешана со бели варовнички грутчиња, ја следи косината на ровот од западната половина. Дебелината на слојот се движи 0,2–0,4 м и во најдлабокиот дел од ровот II се забележува присуство на речни камчиња. Во овој слој се открија неколку фрагменти од керамички садови со карактеристичната црвена мазна површина, еден мал фрагмент од венецот на паница со темноцрвена боја декориран со бели коси линии и фрагмент од биконусен сад со коси канелури (Т. I: 1, Т. VII: 3).⁸

На западниот профил на сондите VII и VIII се забележуваат одредени промени на слоевите што ја измениле стратиграфската слика во хоризонтала на овој дел од населбата (сл. 11). Освен слоевите што се шират во хоризонтала, се наоѓаат и неколку затворени целини, како што се слојот именуван со работен наслов „слој со животински фигурини“, јама 1/2014 и јама за Гроб 6.

Слоевите (1, 2, 5 и 6) се продолжение од профилот на јужната страна на сондата VII, кои се карактеризираат со исти манифестации на конзистентна структура и материјал.

Слојот со животински фигурини се издвојува според структурата и бојата на земјата, и се следи со дебелина 0,4–0,5 м. Слојот има светлокафеава земја со мека конзистенција, исполнет со фрагменти керамика, меѓу кои и две животински фигурини според кои и слојот го доби овој работен наслов (Т. I: 2). Врамен е помеѓу слоевите 2, 5 и 6, а од јужната страна е прекинат со вкопувањето на јамата 1/2014 и е зачуван во должина од 1,2 м. Овој слој со животински фигурини најверојатно се надоврзува на површината со запечена земја (подно ниво сл. 10), односно најверојатно претставува дел од архитектонски објект на вкопана полуземјанка. И покрај ограничениот простор на протегање со малите димензии на остатоците од архитектура исо видливо присуство на фрагменти од керамика и култни предмети, тој ќе биде означен како Куќа 2.

⁷ За слојот 4 може да се поврзат и наодите од Т. III: 1–3 што се откриени во сондата IV–IVA (1, 3) и сондата I (2).

⁸ Сличен фрагмент од мал амфорест сад со бело сликана декорација е откриен во горните слоеви, односно во слојот 2 кај сондата II (Т. II: 2).

Јамата 1/2014 е вкопана во глиневата здравица и се наоѓа под слојот 5 (сл. 11). Исполнета е со седимент што има кафеаво-маслинеста боја и мека конзистенција. Димензиите на овој дел на јамата се 2 x 0,7 м и длабочина од 0,64 м, а останатиот дел од јамата се протега кон запад. Во истражениот помал, според димензиите, (источен) сегмент од јамата се откриваа фрагменти од керамички садови и животински коски, како и камења со мали димензии. Карактеристика на керамичките фрагменти во јамата е нивната груба фактура и импресо и барботин декорација.

Јамата на Гроб 6 (доцно бронзено време) исто така е вкопана плитко во глиневата здравица и се наоѓа на крајниот јужен дел од профилот, односно ѝ припаѓа на сондата VII. Јамата е исполнета со темнокафеава земја. Јамата започнува веднаш под слојот 1 на ораницата, нејзината длабочина изнесува 1,02 м, а широчината 1 м. При вкопувањето на јамата, биле пресечени слоевите 2, 5, 6 и јамата 1/2014.

Во различните слоеви (боја, структура, дебелина и конзистенција) се забележале и се зачувале голем број различни природни и физички активности што се одвивале на овој дел од Тетовско Поле во текот на долг временски период. Со овој детален опис на слоевите што се наталожиле на овој дел од тумбата, се добија сознанија што ги прикажуваат вековните заеднички дејства на природата и човекот.

Заклучни размислувања

Археолошките истражувања на Тумба – Брвеница што започнаа во 2012 г., во неколку кампањи на светлината на денот донесоа голем број сознанија што биле повеќе милениуми запечатени во земјаните слоеви. Иако долги години Вардар директно го разјаднува јужниот дел од тумбата, голем дел од неа добро е зачуван. Покрај од Вардар, тумбата како земјоделска површина, страда и поради длабинското орање во кое понекогаш е вклучена и тешка механизација, при што перманентно се дејствува на нејзиното разобличување и израмнување. Но, во нејзините длабочини, во слоевите, таа чува голем број архитектонски остатоци, поединечни наоди од грутки лепеж на кои се зачувале отпечатоци од тенки и подебели гранки од кои биле градени сидовите на куќите, како и отпадни јами и други целини. Во текот на ископувањата се открија и голем број фрагменти од керамички садови со различни културни обележја. Исто така, не е мал ниту бројот на фрагменти и целосно зачувани предмети од камен и кремен, како и на предмети од коска.

Од сето тоа, најкарактеристични се двата рова и сидот што се открија во истражуваните сонди. Остатоците од ровот I и сидот што бил изграден во него како и од ровот II, оддалечени околу 8,5 м, се едни од најнеобичните градителски неолитски манифестациони тумбата. Дозволеност работен простор на земјоделската парцела со широчина од околу 15 м, овозможува парцијален увид на овие архитектонски објекти. Иако е така, сепак со нивното откривање се добија нови и вредни податоци што ги потврдија и дополнија претходните сознанија за присуството на овие објекти и во Полог. Според досегашните сознанија, рововите најверојатно ѝ припаѓаат на примарната неолитска населба на Тумба – Брвеница која потекнува од раниот неолит. Слични градежни зафати (ров вкопан во здравицата) се присутни на неколку неолитски населби од Амзабегово-Вршник културата. Една од основните карактеристики на неолитската населба кај Говрлево претставува откриениот отсечок од ров со лак чиј центар се наоѓал јужно од сондата II, кој бил изграден-ископан во раниот неолит (Фиданоски 2012, 47, Сл. 35, 47; Наумов и др. 2014, 40; Толевски 2014, 61; Фиданоски 2017, 31–32, Сл. 6, 14–15; Толевски 2017, 39–40, Сл. 1, 2). Во Амзабегово била откриена една сè уште нејасна природна формација, која би можела да се нарече ров кој служел за собирање или дренажа на поголеми атмосферски

води (Корошец и Корошец 1973, 13, 68; Гарашанин 2009, 27), но сепак засега нејзината појава останува енигма.

На двете неолитски населби кои ѝ припаѓаат на Амзабегово-Вршник културата (Слатина – Зелениково и Нагоричино), меѓу другото се спомнува и за осамени појави на развлечени групации од камења кои, според авторите, биле интерпретирани како примитивни одбранбени бедеми (Гарашанин и Билбија 1988, 32–33; Здравковски 1988, 48).

Во Пелагонија, во поново време, беа применети најсовремени неструктивни методи со кои се добиени нови сознанија за праисториските населби од културата Велушина-Породин. Со ова истражување беа преземени голем број теренски активности од кои би можело да се издвои геофизичкото скенирање на неколку праисториски тумби. Во текот на скенирањето на тумбите кај селата Добромири и Трн, се констатирани лачни структури кои асоцирале на ровови (Наумов и др. 2014).

Во археолошката литература рововите и сидовите од камења може да се сретнат како архитектонски објекти карактеристични за сите фази од развојот на неолитот (Urem-Kotsou and Kotsos 2017, 226), кои потоа ќе продолжат да се употребуваат низ следните праисториски периоди сè до денес. Честопати ровот е еден и ја опфаќа населбата, понекогаш е во комбинација од два рова или повеќе. Тие се вкопани во глиневата здравица во длабочина до 1–1,2 м, со широчина околу 2,5–2,7 м, иконцентрично ја обиколуваат населбата. Но, како во нашиот случај на Тумба – Брвеница, во двата рова биле градени и сидови од аморфни камења спојувани со кал. Покрај големиот број непознати, меѓу другото се поставуваат и следниве прашања: До која височина биле подигани овие сидови? Дали како една целина ја обиколувале населбата или во неколку сегменти биле прекинувани со коридори за послободна комуникација? Овие архитектонски манифестации, кои биле од особена важност за целата населба и населението што егзистирало во неа, според нивната функција имале различна намена која се поврзува со физичката заштита на населбата: зачувување на стадата и собраните плодови, собирање и дренажа на атмосферската вода, симболичко-духовна функција преку полагање на покојниците во некои населби (Robb 2007, 94).

Библиографија

кирилична

Гарашанин, М. и Спасовска, Г. 1976. Нови ископувања во Зелениково кај Скопје. *Macedoniae acta archaeologica* 2: 85–117. Прилеп.

Гарашанин, М. и Билбија, М. 1988. Куќа I во Зелениково (Археолошки истражувања на неолитската населба Слатина, кај Зелениково 1981 година). *Macedoniae acta archaeologica* 9: 31–41. Скопје.

Гарашанин, М. 2009. Стратиграфија на теренот. Во Санев, В. (уред.) *Амзабегово: населба од раниот и средниот неолит во Македонија*: 25–36. Штип: Национална установа Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Штип.

Здравковски, Д. 1988. Истражување на локалитетот „На Брег“, с. Младо Нагоричино. *Macedoniae acta archaeologica* 9: 43–63. Скопје.

Константиновски, С. 1996. 5. Брвеница, Тумба. Во Грозданов, Ц. (уред.) *Археолошка карта на Република Македонија II*: 418. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите и Музеј на Македонија.

Микулчиќ, И. 1982. Полог од предисторијата до средниот век. Во Лапе, Љ. (уред.) *Тетово и Тетовско низ историјата* I, дел втори, глава I и II: 33–60. Тетово: Собрание на Општина Тетово – Тетово и Општинскиот одбор на здруженијата на борците од НОВ – Тетово.

Наумов, Г. Тржецеецки, М. Пржибила, М. Чвиеј, М. Бугај, У. Шчепаник, П. и Подсјадло, М. 2014. Археолошко, топографско и геофизичко истражување на неолитските тумби во Пелагонија. *Патримониум* 12: 17–44. Скопје.

Толевски, И. 2014. Топонимот „Тумба“, локација за населба во времето на праисторијата. *Културен живот* 3–4: 56–63. Скопје.

Толевски, И. 2017. Архитектонски особености на неолитските куќи од археолошкиот локалитет Церје кај с. Говрлево. Во Фиданоски, Љ. (уред.) *Скопје пред 8 милениуми 1: Најстарите градители од Церје – Говрлево*: 37–60. Скопје: Музеј на град Скопје.

Трифуноски, Ф. Ј. 1976. Полог (Антропогеографска проучавања). Во Благојевиќ, О. (уред.) *Насеља и порекло становништва* 42. Београд: Српски етнографски зборник ХС. Српска академија наука и уметности.

Фиданоски, Љ. 2012. *Церје-Говрлево и Милош Билбија*. Скопје: Музеј на град Скопје.

Фиданоски, Љ. 2017. Слоевеи. Во Фиданоски, Љ. (уред.) *Скопје пред 8 милениуми 1: Најстарите градители од Церје – Говрлево*: 13–35. Скопје: Музеј на град Скопје.

латинична

Abazi, Lj. dhe Abazi, Z. 2018. *Thesari i Rexhep Pashës*. Тетово: Национална установа Музеј на Тетовскиот крај.

Abazi, Lj. and Tolevski, I. 2017. The Neolithic along the Upper Course of the Vardar River (Preliminary report on archaeological excavations at the site of „Tumba“ near the village of Brvenica, Tetovo Region, Republic of Macedonia). In Stojanova Kanzurova, E. (ed.) *Dragiša Zdravkovski In Memoriam (Cultural Manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions)*: 99–118. Skopje: Archaeological Museum of Macedonia.

Abazi, Lj. and Tolevski, I. 2018. „Tumba“ Brvenica, Necropolis: A Contribution to the Bronze Age in Polog. In Gjeorgjievski, D. (ed.) *Giving Gifts to God: Evidences of votive offerings in the sanctuaries, temples and churches*: 101–117. Kumanovo: National Institution Museum of Kumanovo.

Dimitrijević, S. 1979. Sjeverna zona. In Benac, A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih zemalja* II: 229–362. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Galović, R. 1959. *Predionica neolitsko naselje kod Prištine*. Priština: Muzej Kosova i Metohije.

Robb, J. 2007. *The Early Mediterranean Village: Agency, Material Culture, and Social Change in Neolithic Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stojanova Kanzurova, E. 2018. Pod Selo-Tumba at Stenče Village: Neolithic Settlement in Polog Region, Republic of Macedonia. In Fidanoski, Lj. and Naumov, G. (ed.) *Neolithic in Macedonia: Challenges for New Discoveries*: 7–22. Skopje: Center for Prehistoric Research.

Urem-Kotsou, D. and Kotsos, S. 2017. Neolithic Settlements in the Area of the Thermaic Gulf and the Langadas Basin, Northern Greece. In Stojanova Kanzurova, E. (ed.), *Dragiša Zdravkovski In Memoriam (Cultural Manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions)*: 221–241. Skopje: Archaeological Museum of Macedonia.

Илустрации

Сл. 1 Полошката Котлина и неолитските населби: 1. Пандилова Тумба-Подлак – Зубовце, 2. Под Село-Тумба – Стенче, 3. Тумба – Долно Палчиште, 4. Тумба – Долно Седларце, 5. Брвеничко Поле – Брвеница, 6. непознат локалитет, Челопек, 7. Тумба – Сараќино, 8. Тумба – Брвеница, 9. Бело Поле – Желино, 10. Три Тумби – Прељубиште и 11. Градиште – Старо Село.

Сл. 2 Промените на коритото ма Вардар и односот кон археолошкиот локалитет Тумба – Брвеница (дополнил И. Толевски).

Сл. 3 Јужен профил и стратиграфија на дел од Тумба – Брвеница (нацртал И. Толевски).

Сл. 4 Јужен профил на сондата VI, Тумба – Брвеница, кампања 2014 (нацртал И. Толевски).

Сл. 5 Западен профил на сондата VI, Тумба – Брвеница, кампања 2014 г.

(нацртал И. Толевски).

Сл. 6 Основа на Куќа 1 полуземјанка и сувосидот во сондата VI, Тумба – Брвеница (нацртал И. Толевски).

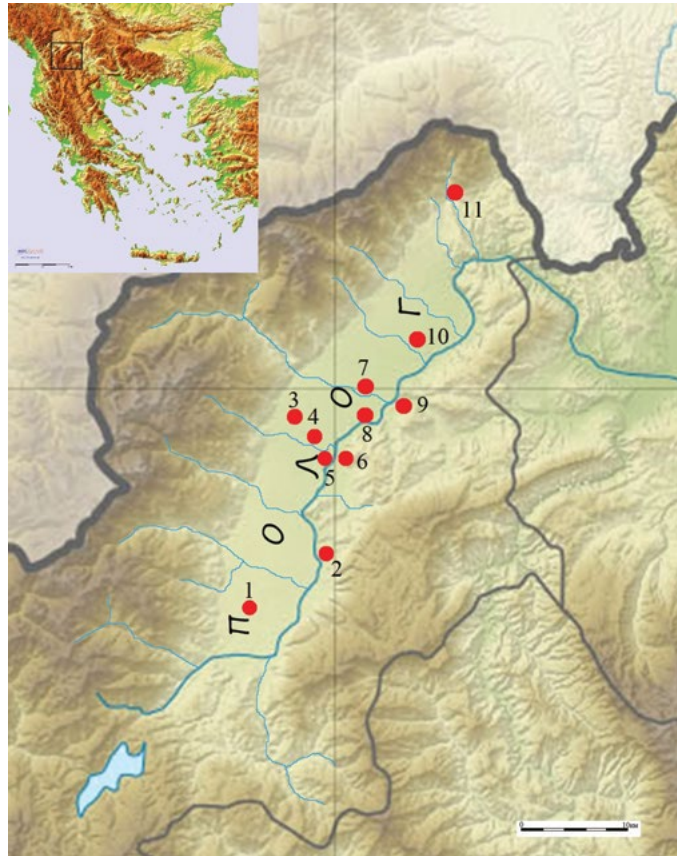
Сл. 7 Западно лице на сувосидот изграден во ровот I и источен профил на сондата VI Тумба Брвеница, кампања 2014 (нацртал И. Толевски).

Сл. 8 Основа на сонда VI до нивото на речна песок-чакал и сувосидот изграден во ров I (нацртал И. Толевски).

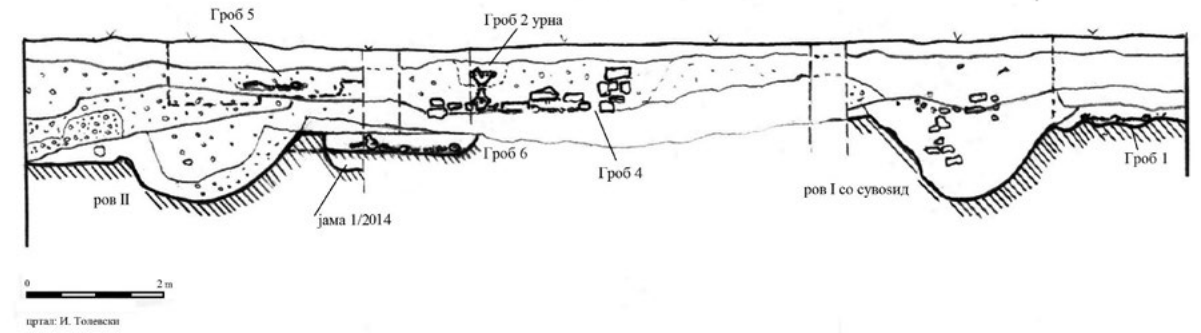
Сл. 9 Јужен профил на сондата VII–VIII (нацртал И. Толевски).

Сл. 10 Основа на неколку археолошки целини во просторот на сондите VII и VIII (нацртал И. Толевски).

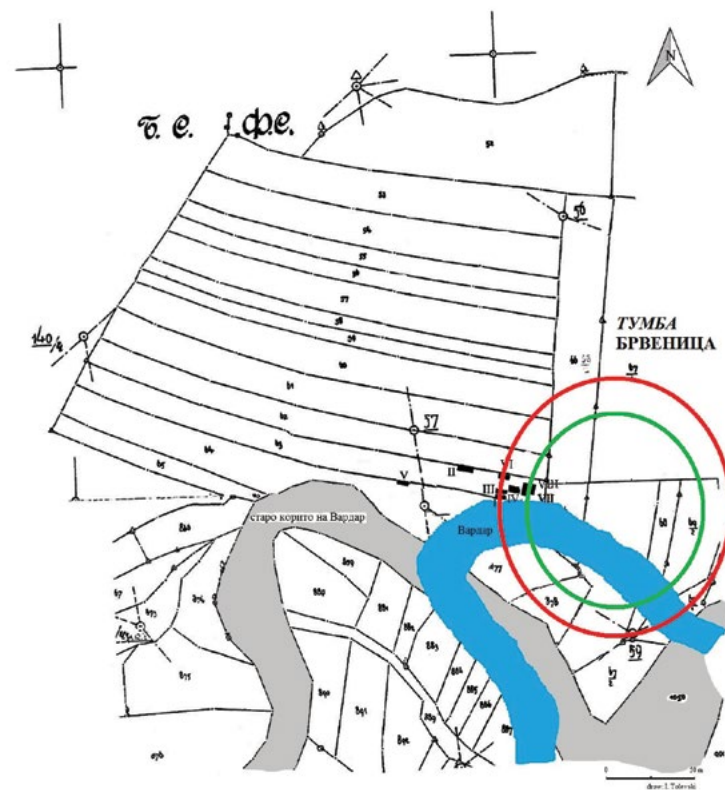
Сл. 11 Западен профил на сондите VII и VIII (нацртал И. Толевски).

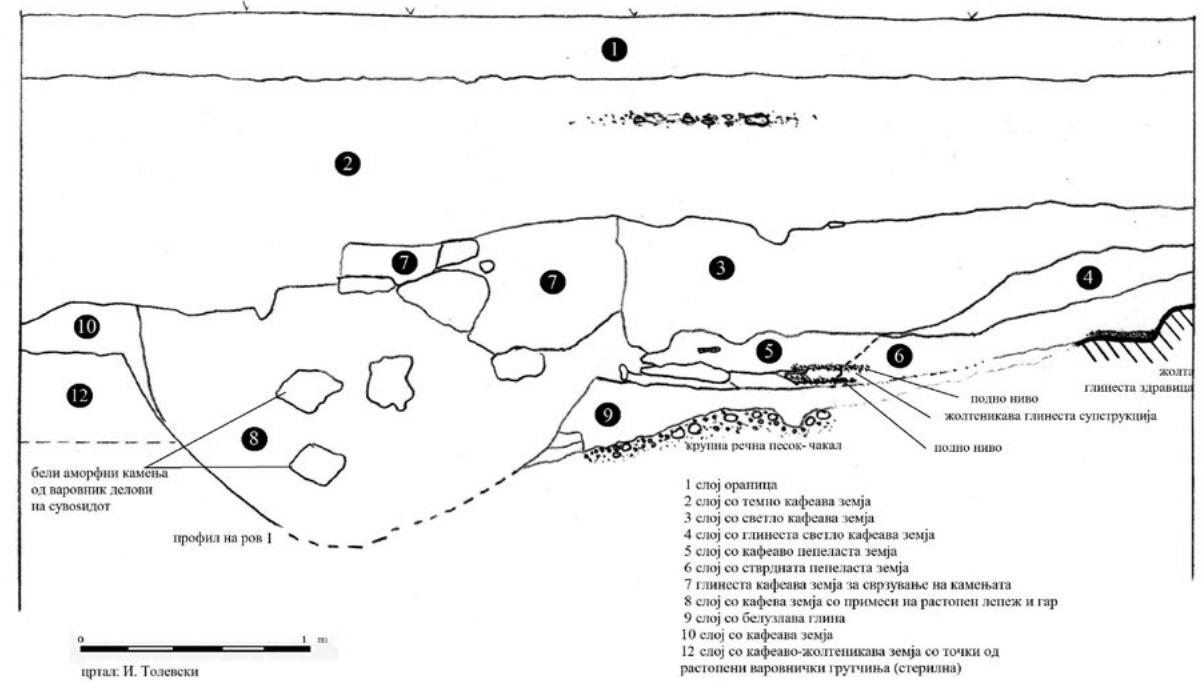
сл. 1

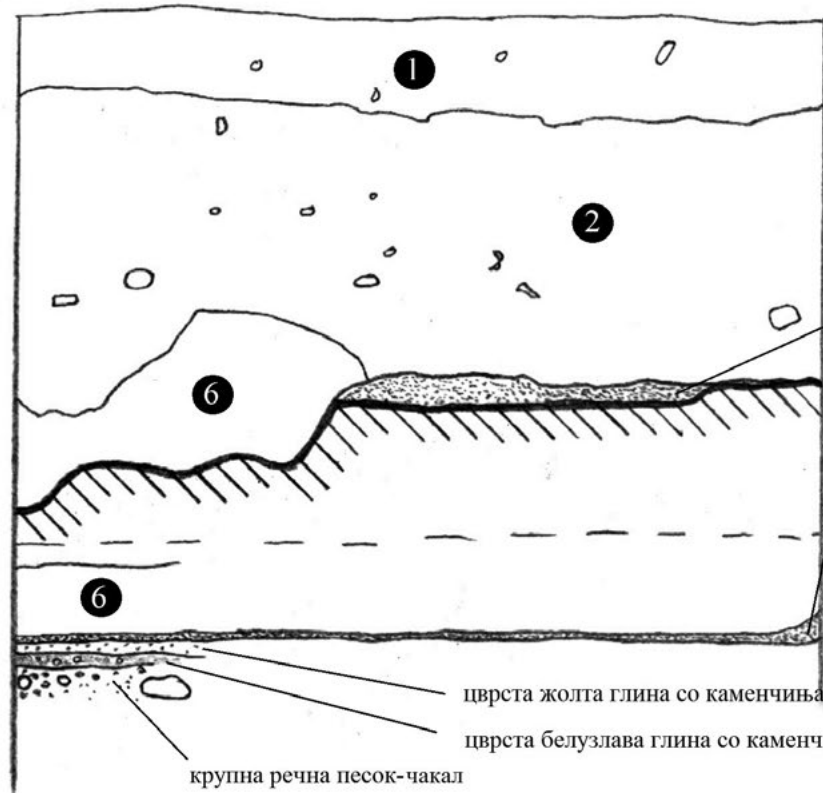
сл. 3

сл. 2

сл. 4

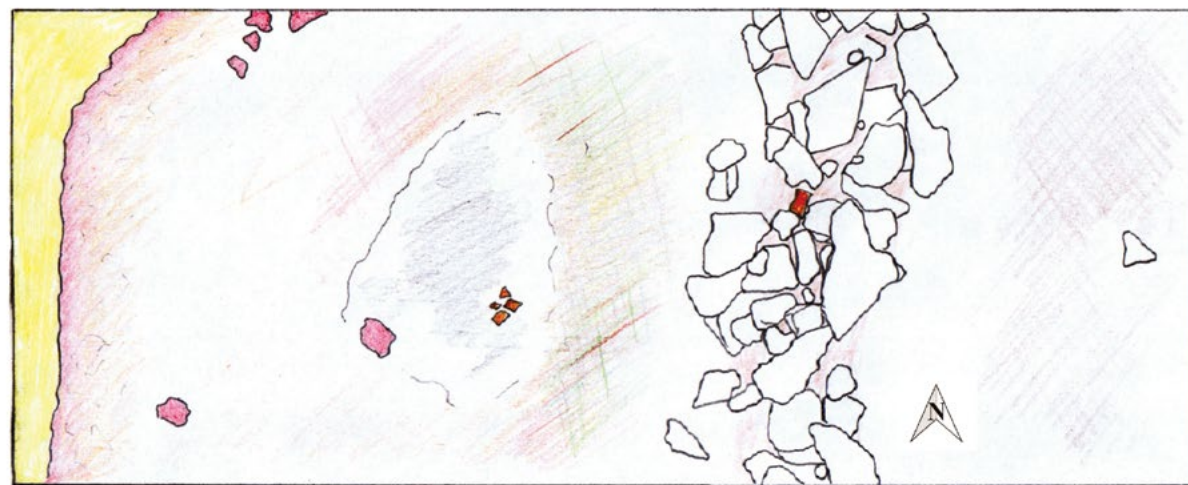
подно ниво од црвен лепеж

- 1 слој ораница
- 2 слој со темна кафеава земја
- 6 слој со стврдната пепеласти земја

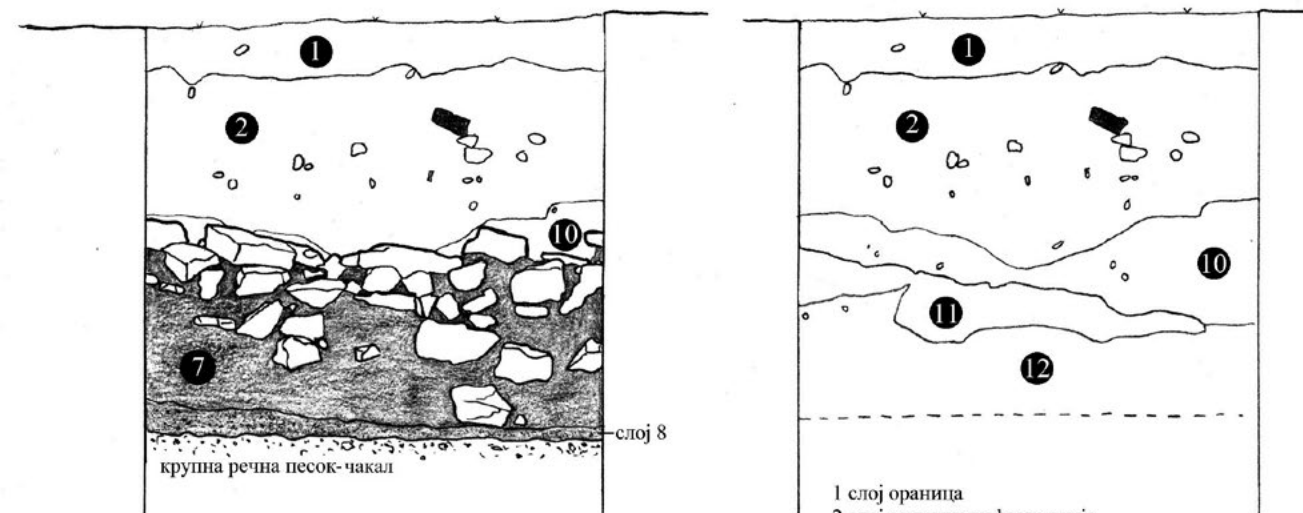
цртал: И. Толевски

сл. 5

цртал: И. Толевски

сл. 6

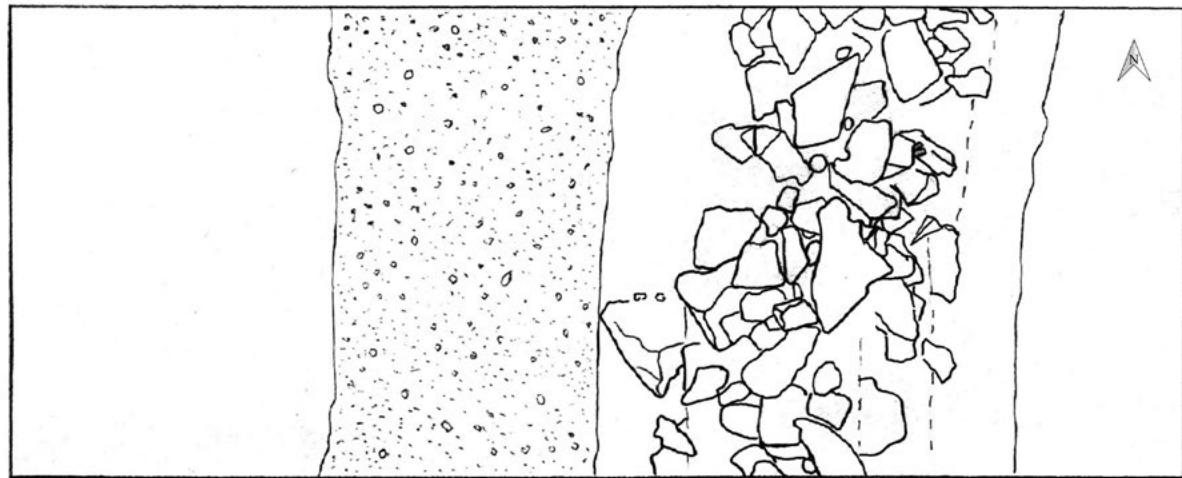
најниското ниво на ров I

цртал: И. Толевски

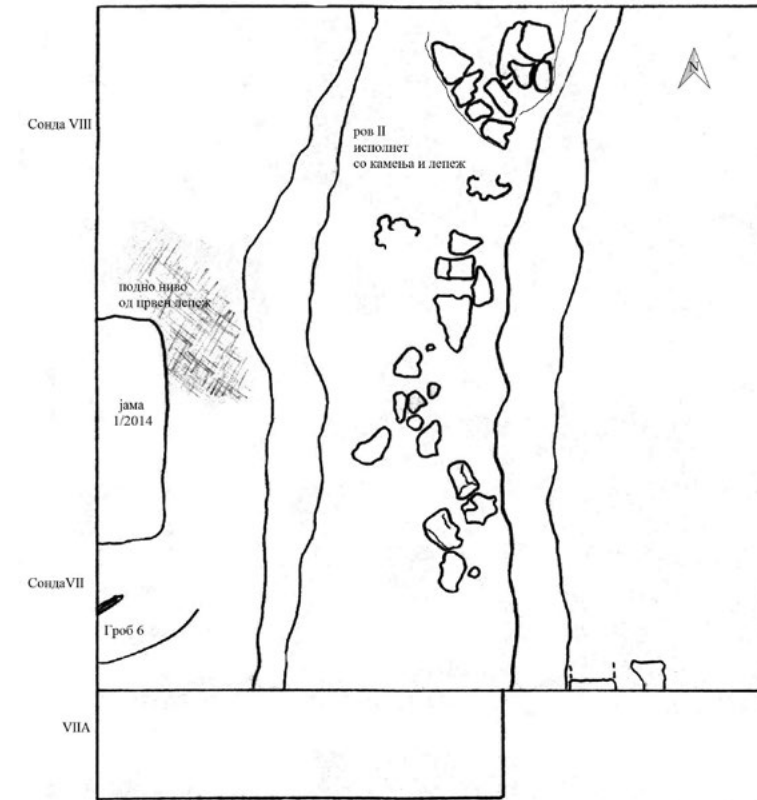
- 1 слој ораница
- 2 слој со темна кафеава земја
- 7 глинеста кафеава земја за сврзување на камањата
- 10 слој со кафеава земја
- 11 слој со кафеаво-жолтеникава земја со точки од растопени варовнички груткиња (стерилна)
- 12 слој со кафеава земја мешана со жолта глина

сл. 7

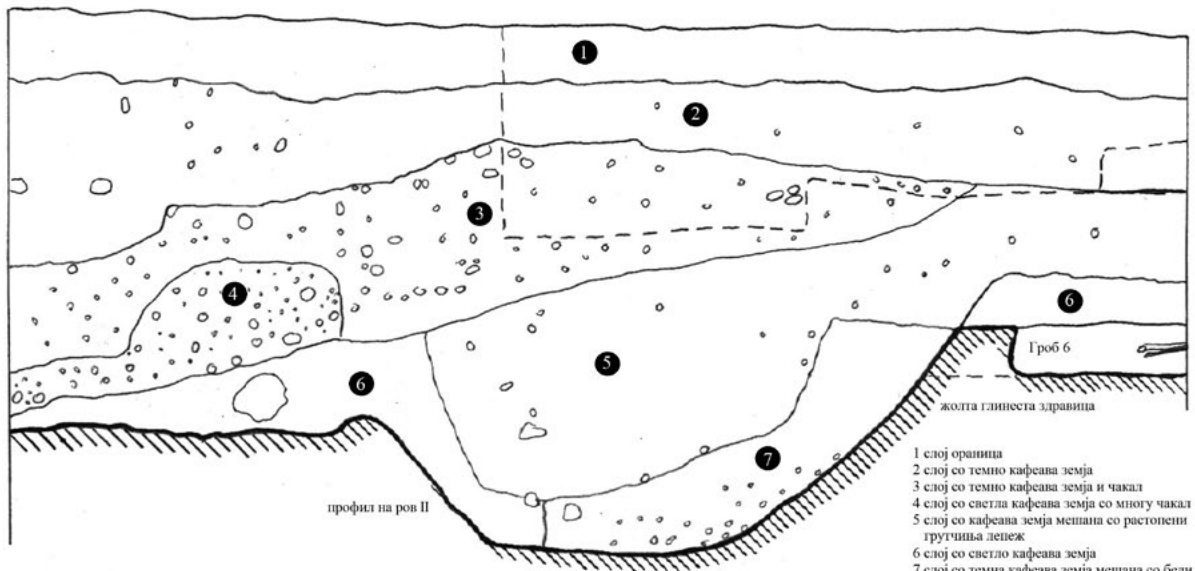
0 1m
цртач: И. Толевски

сл. 8

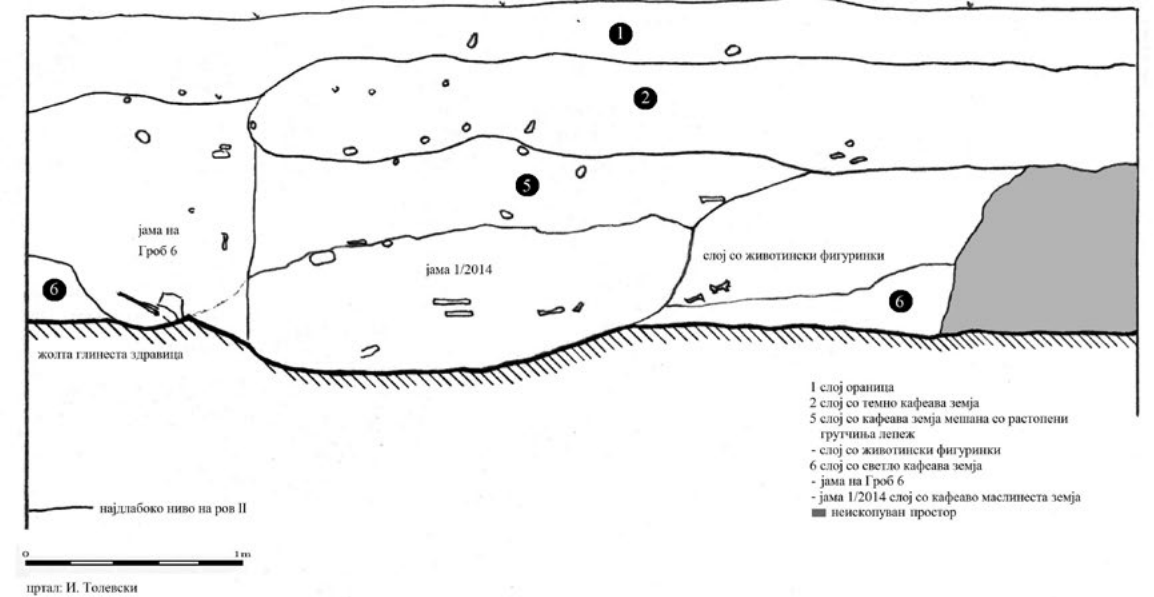
0 1m
цртач: И. Толевски

сл. 10

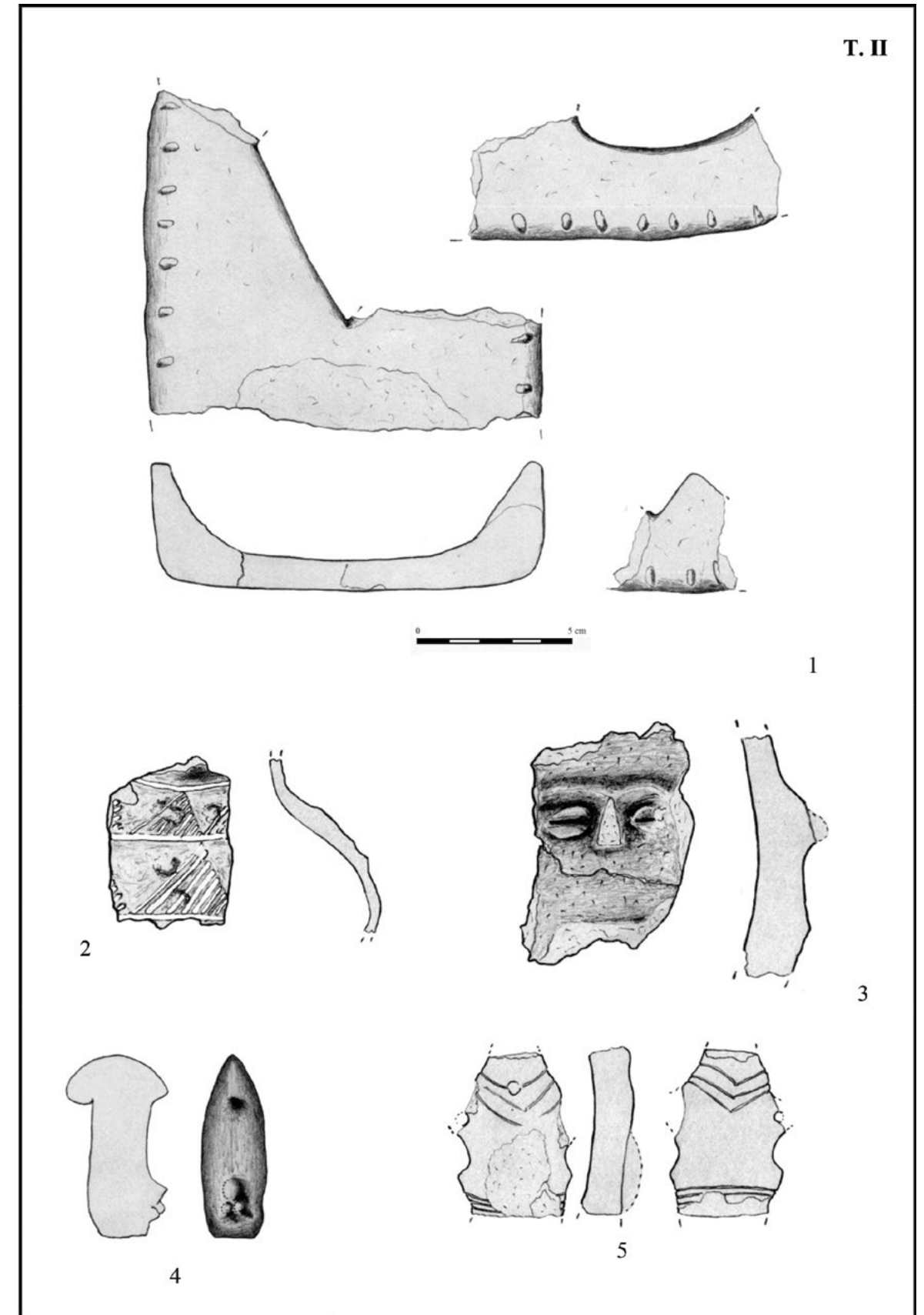
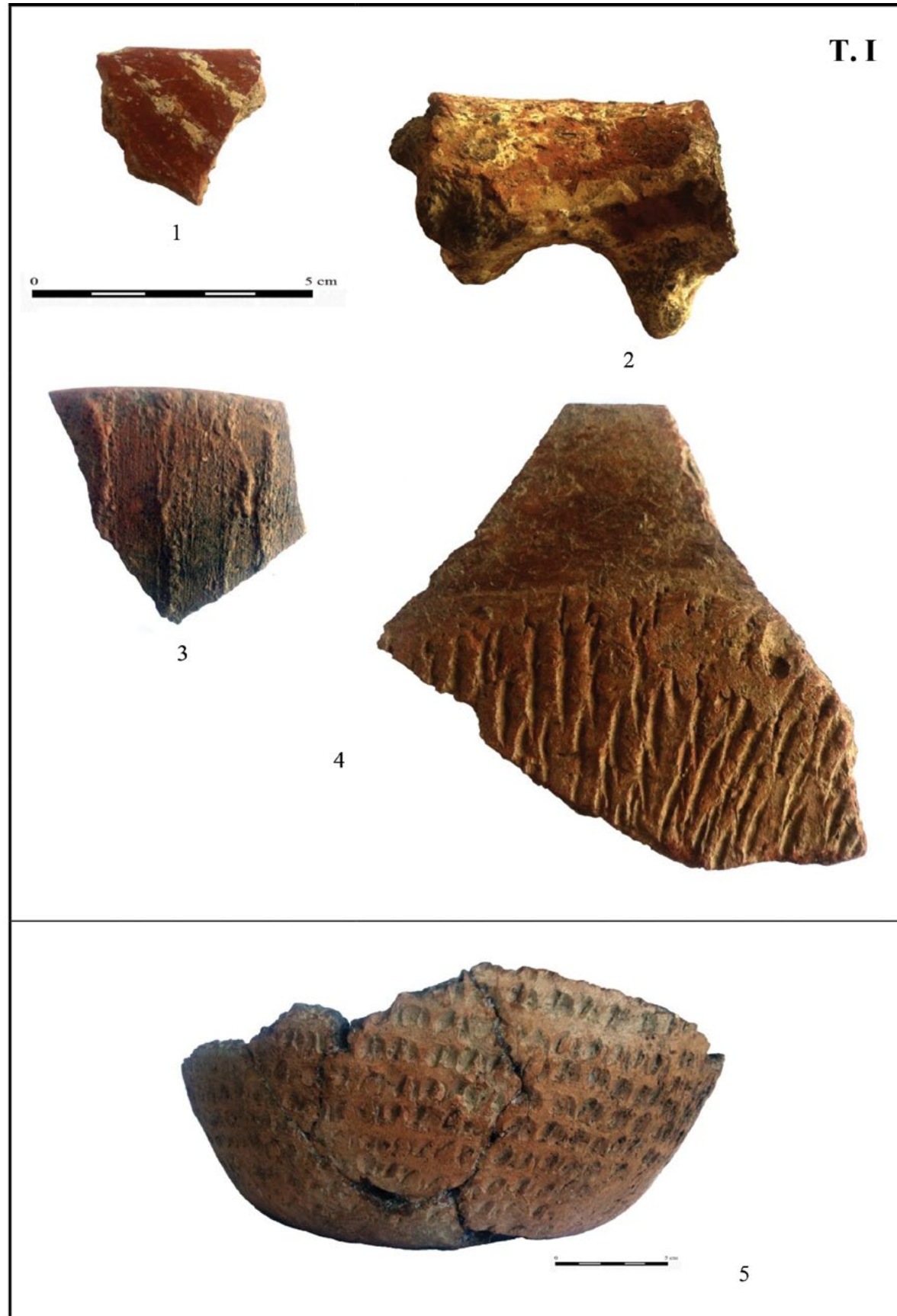
0 1m
цртач: И. Толевски

сл. 9

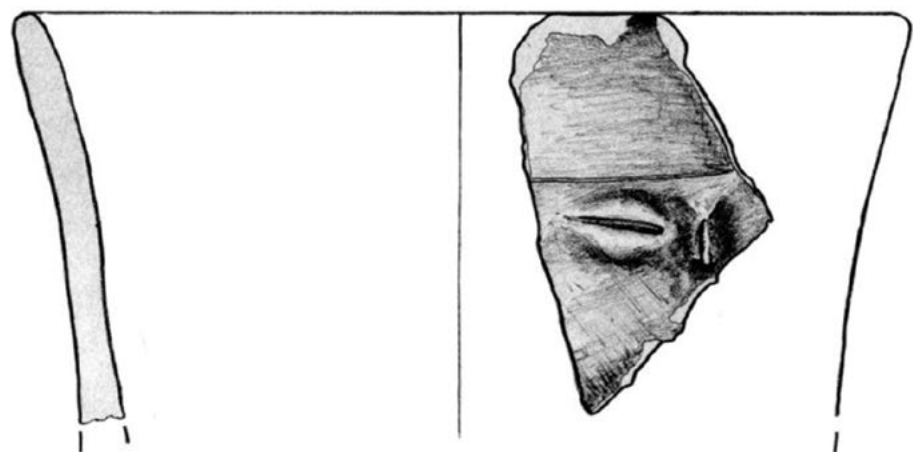

0 1m
цртач: И. Толевски

сл. 11

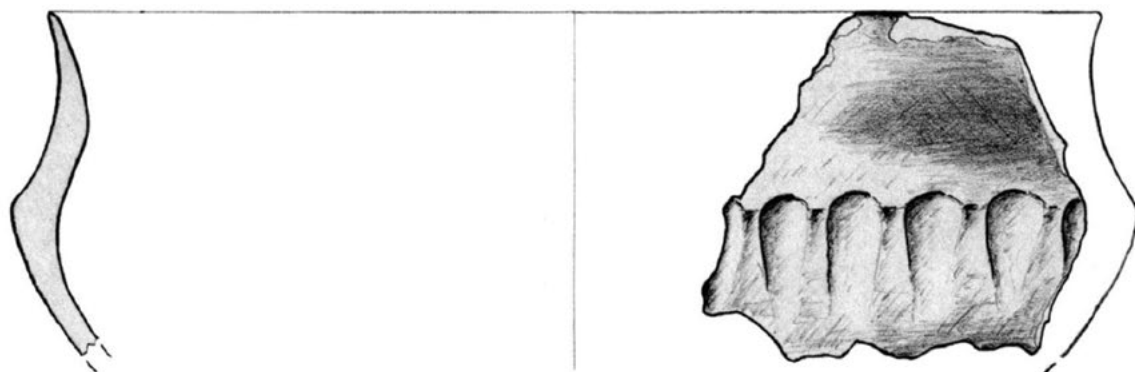

T. III

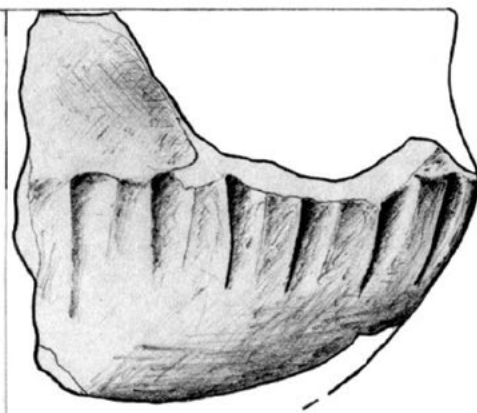
1

0 5 cm

2

3

T. IV

1

0 5 cm

2

3

4

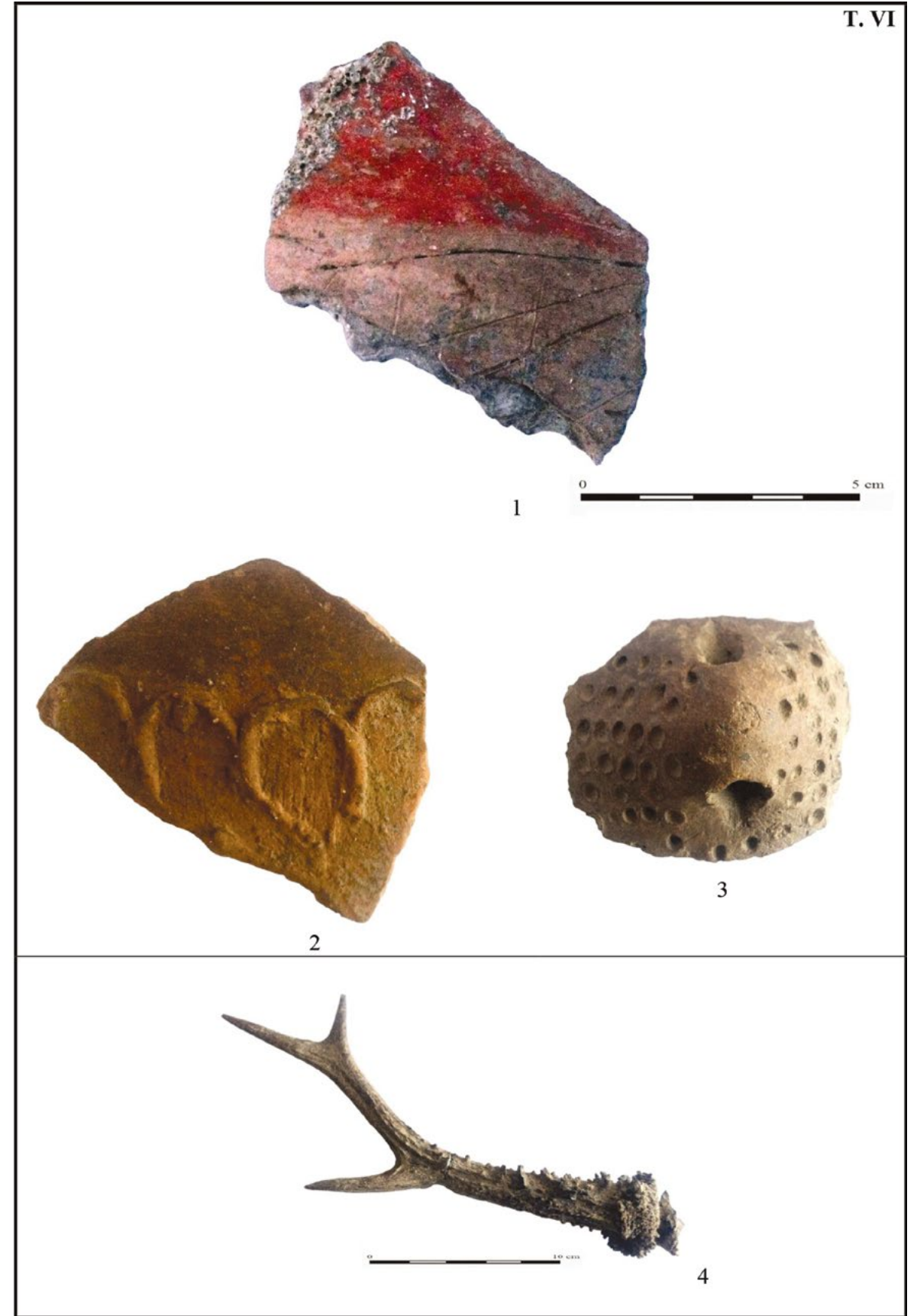
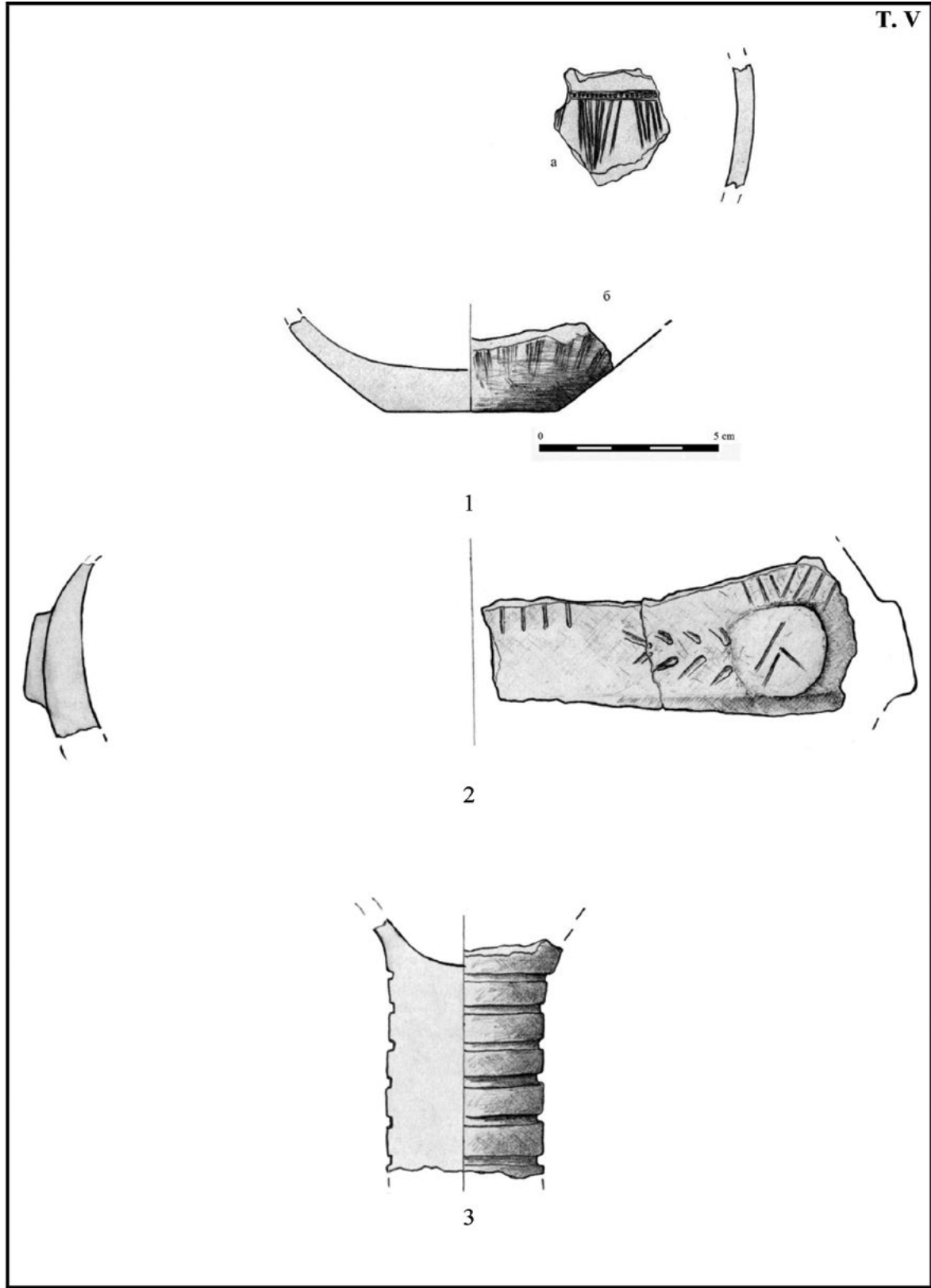
5

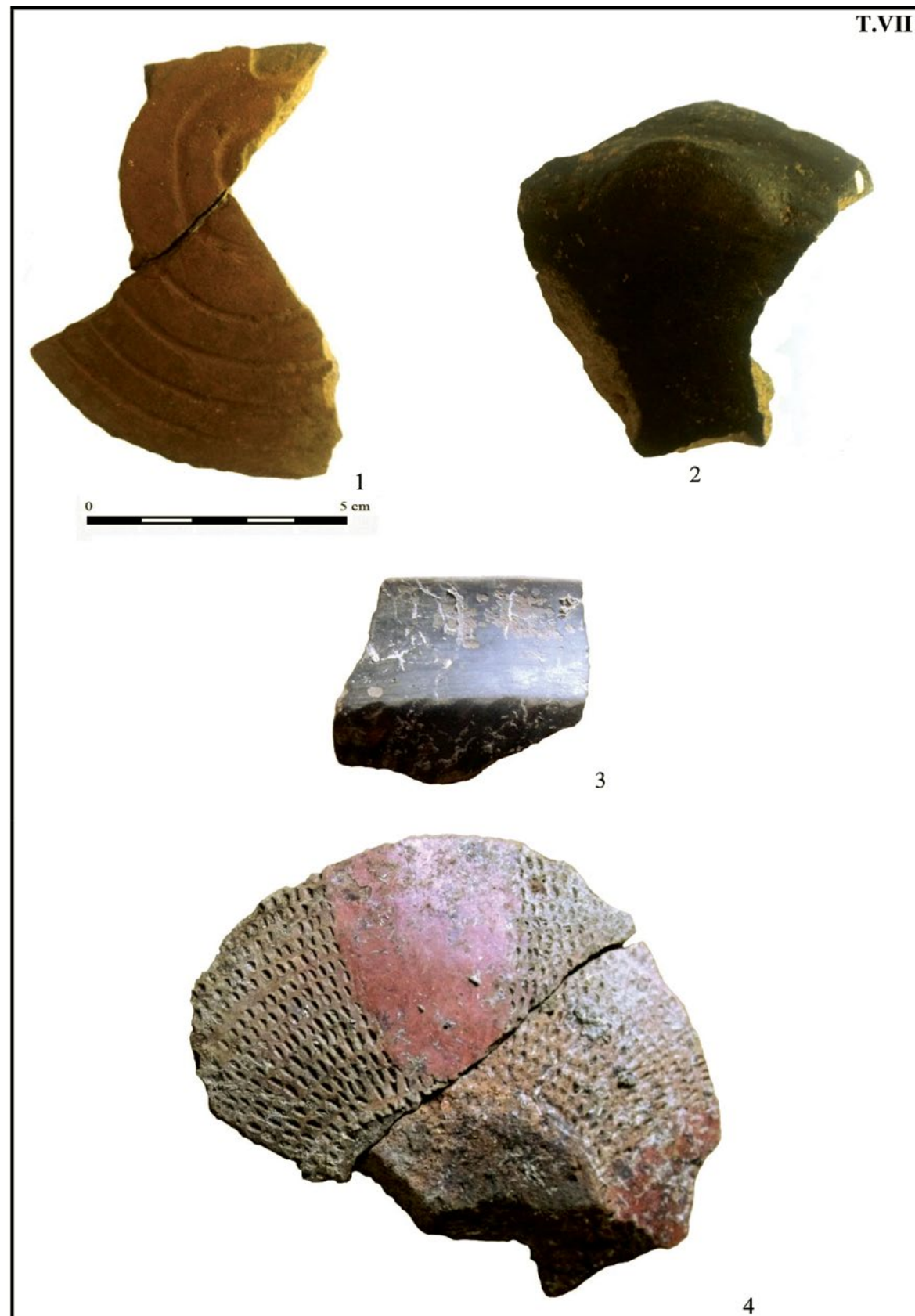

6

7

Милан Митовски

Управа за заштита на културното наследство

Цоне Крстевски

Градски музеј-Крива Паланка

Milan Mitovski

Department for protection of cultural heritage

Cone Krstevski

City museum – Kriva Palanka

НЕОЛИТОТ ВО КРИВОПАЛАНЕЧКАТА ОБЛАСТ-СЛАВИШТЕ: СТУДИЈА НА СЛУЧАЈ ОД ЛОКАЛИТЕТОТ МАЛ КАМЛЕШ

NEOLITHIC IN THE AREA OF KRIVA PALANKA – SLAVIŠTE: THE SITE OF MAL KAMLEŠ – CASE STUDY

The archaeological site Mal Kamleš is located in the Kriva Palanka area, in historical sources known as Slavište, situated in the central part of Slaviško Pole, within the present administrative boundaries of Rankovce municipality. The settlement covers an area of about 10 hectares, which makes this site remarkable and extremely important for the region. Although it is a multi-layered site with a long continuity as a settlement, the focus of research in this paper is on the archaeological remains (architecture and movable archaeological material) dated to the Neolithic period. In this respect, the purpose of this paper is to make a cross-section of the present findings (reconnaissance, archaeological excavations, unpublished and published results) that have an archaeological context and are related to the site. Based on the statistical-typological analysis and the seriation of pottery, which is of great importance for the cultural-chronological discourse, as well as other movable archaeological material and stratigraphic data and contexts, two cultural strata have been recorded: Mal Kamleš I, belonging to the Middle Neolithic and Mal Kamleš II, dated to the Late Neolithic.

Keywords: *Northeast Macedonia, Kriva Palanka area, Mal Kamleš, material culture, Neolithic, chronology and periodization*

Археолошкиот локалитет Мал Камлеш се наоѓа во Кривопаланечката област, позната во историските извори како Славиште, сместен во средишниот дел на Славишко Поле, во рамките на денешните административни граници на општина Ранковце. Населбата зафаќа површина од околу 10 хектари, што го чини овој локалитетот маркантен и исклучително значаен за регионот. Иако претставува повеќеслојно наоѓалиште со долг континуитет на населување, фокус на истражување во овој текст се археолошките остатоци (архитектурата и движниот археолошки материјал) кои се датираат во периодот на неолитот. Во таа насока, целта на овој текст е да се направи своевиден пресек на досегашните сознанија (рекогносцирања, археолошки ископувања, непубликувани и публикувани резултати) кои имаат археолошки контекст и се поврзани за локалитетот Мал Камлеш. Врз основа на статистичко-ти-

полошката анализа и серијацијата на керамиката, која е носечка во културно-хронолошкиот дискурс, како и останатиот движен археолошки материјал и стратиграфските податоци и целини, евидентирани се два културни стратуми: Мал Камлеш I, кој припаѓа на средниот неолит, и Мал Камлеш II, кој се датира во доцниот неолит.

Клучни зборови: Североисточна Македонија, Кривопаланечка област, Мал Камлеш, материјална култура, неолит, хронологија и периодизација

Вовед и методологија на истражувањето

Кон крајот на VII милениум пр.н.е., на територијата на Македонија се случуваат одредени промени во човековата култура кои влијаат врз начинот на егзистенција на тогашниот предисториски човек: тој започнува да го практикува земјоделието, т.е. култивирањето и одгледувањето на растенијата. Во овој период се појавува и керамиката – нов материјал, односно технологија која ќе остави силен печат врз целата епоха. Оваа фундаментална промена исто така силно се одразила врз социјалните и религиозните структури на заедницата. Седентарниот начин на живот создава целосно нови населбински обрасци и за кратко време радикално зголемување на популацијата. Култивирањето на растенијата, доместикацијата на домашните животни, организирањето на најстарите населби и градењето на првите куќи, се придобивки на неолитот кои го промениле текот на човековиот развој и до денес остануваат темелни придобивки на секоја култура. Врз основа на стратиграфските податоци за карактерот на населбите, а пред сè на културните специфичности на материјалните остатоци, североисточна Македонија, каде што се наоѓа локалитетот Мал Камлеш, во целост коинцидира со културните вредности на т.н. источномакедонски неолит, односно со културната група Амзабегово–Вршник со сите фази на развојот од раниот до доцниот неолит (Санев 1995, 21–46; Mitrevski 2003, 28–37; Наумов и Чаусидис 2011, 7; Наумов и др. 2009, 45–51). За да се разбере модалитетот и концептот на населувањето во регионот на Крива Паланка, односно на Кривопаланечката област (во средниот век позната како Славиште) (Т. I: 1), особено во предисторијата, треба да се земе предвид нејзината геоморфологија: регионот е исклучително планински, со нагласени планински венци и граници на север (планината Герман), југ и исток (планината Осогово и преминот Деве Баир), додека на запад е долината на Крива Река, левата притока на Пчиња. Круцијална интерференција за раното населување на овој простор имаат долините на Крива Река и Пчиња, кои уште во предисторијата претставувале природни патишта преку кои се одвивале миграциите, културните и трговските контакти и влијанија. Покрај речните долини, во формирањето на културните идентитети на првите човекови заедници во Славиште и подоцнежниот развој на оваа област голема улога имале и природните порти, односно планинските премини „дрвени“, кои исто така се користеле од предисторијата до денес. Дополнително, Кривопаланечката област е сместена помеѓу двата стари лонгитудинални патни правци кои претставуваат главни патни артерии што го поврзувале Балканскиот Полуостров со Европа и Мала Азија: Вардарската сообраќајница (*Via Axiá*), преку течението на Пчиња, која го поврзувала Егејското Море со северната, дунавска граница на Римското Царство, и дијагоналниот пат кој од Хераклеја, преку Стоби, Патулија и Сердика, водел до Црно Море, кои несомнено ги следат трасите на постарата предисториска комуникација (Trifunovski 1980, 205, 208, 210; Георгиев 1992, 105; Микулчиќ 1999, 223–232; Малковски и др. 1996, 9–11; Јованова 2013, 841; Митовски и Крстевски 2013, 58; Митовски и Крстевски 2016а, 38–39).

Културната физиономија и стратиграфијата на предисториските наоѓалишта во регионот на Крива Паланка, особено од периодот на неолитот, се многу оскудни. Со изработката на *Археолошката карта на Република Македонија* на територијата која тогаш ја зафаќала општина Крива Паланка како единица на локалната самоуправа (влегувала територијата со населените места на сегашната општина Ранковце), биле рекогносцирани вкупно 33 населени места, при што биле евидентирани 116 археолошки локалитети. Од вкупниот број рекогносцирани наоѓалишта, единствено локалитетот Мал Камлеш е културно и хронолошки детерминиран во периодот на неолитот (Крстевски и Здравковски 1996, 190–200; Малковски и др. 1996, 37–49). Концентрацијата на локалитети од периодот на неолитот во североисточна Македонија и соседните области е значително поголема во однос на Кривопаланечкиот регион. Според податоците од АКРМ, евидентирани се следниве археолошки наоѓалишта од периодот на неолитот: Мало Саранлија – Агино Село, Огражди – Д’лга, Амам – Лопате, На Брег – Нагоричино, Кодра Зулфи – Никуштак, Чибук Чешма – Никуштак, Дрезга – Орах и Пишинци – Пелинце, сите во општина Куманово; потоа локалитетите Блудеш – Трновец, Трон-Пешта – Шопско Рударе и Царева Чешма-Локва – Шопско Рударе во општина Кратово и единствениот локалитет во Пробиштип, Во селото – Ратавица (АКРМ 1996, 184–191; 205–227; 321–326; Наумов и др. 2009, 19–24). Во соседните погранични региони во јужна Србија и Кустендилската област во Бугарија, бројот на локалитети што се датираат во неолитскиот период е значително поголем (Булатовиќ 2007; Булатовиќ и Јовиќ 2009; Genadieva 2007: 239–246; Чохаџиев 2007). Кон оваа општа слика треба да се додаде наполната индиферентност на археолошката фела и матичните музејски институции за археолошки истражувања (систематски или сондажни) од кој било период во Кривопаланечката област и регион, сè до 2013 г., кога започнаа првите систематски археолошки истражувачки кампањи реализирани од страна на ЛУ Градски музеј–Крива Паланка.

Методологијата што се применува во оваа студија, претставува комбинација на теренските и кабинетските методи на истражување. Во таа насока, целта на овој текст е да се направи своевиден пресек на досегашните сознанија (рекогносцирања, археолошки ископувања, непубликувани и публикувани резултати) кои имаат археолошки контекст и се поврзани за локалитетот Мал Камлеш. Затоа, предвид ќе бидат земени резултатите од заштитните археолошки ископувања и истражувања на локалитетите загрозеани со изградбата на трасата на железничката пруга Куманово–Деве Баир, делница Бељковце–Кратово–Гиновце, стационожа од км 30+610 до км 56+700 изведени во текот на 1995–1996 г., кои како непубликувани извештаи се наоѓаат во архивата на Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата во Скопје, како директен егзекутор на заштитните истражувања. Во периодот од 2011 до 2013 г., со формирањето на ЛУ Градски музеј–Крива Паланка како комплексен музеј и институција првенствено задолжена да се грижи за богатото културно-историско минато на регионот, беа реализирани неколку систематски рекогносцирања во Кривопаланечкиот регион (општина Крива Паланка и општина Ранковце). Акумулираниот фондус на движен археолошки материјал од спроведените рекогносцирања создаде солидна база на податоци кои придонесоа да се оформи археолошката збирка во музејот, која во наредните години послужи како основен патоказ (репер) за реализација на првите самостојни археолошки истражувања на локалниот музеј. Како логичен след на околностите, но и макотрпна волонтерска работа на стручниот тим од Музејот, во текот на 2013 г. беа реализирани првите заштитни археолошки истражувања на локалитетот Градиште во село Градец во Крива Паланка. Во наредните години археолошките истражувања продолжија на други локалитети: така, во текот на 2015 и 2017 г. се истражуваше јужниот дел од локалитетот Мал Камлеш на микролокацијата Некропола, каде што беше евидентирана средновековната некропола вкопана во предисториските слоеви на наоѓалиштето (Митовски и Крстевски 2016б: 69–85).

Рекогносцирање 2011–2013 г.

Северна географска ширина (латитуда): 42°10'0.97»N

Источна географска должина (лонгитуда): 22° 7'35.48»E

Надморска височина: 479 метри

Антропогеографски податоци: Селото Ранковце се наоѓа во средишниот дел на Славишко Поле, од десната страна на Крива Река, на магистралниот пат кој води кон Бугарија. Денес претставува центар и седиште на новоформираната општина. Селото се состои од урбанизиран дел кој е сконцентриран во непосредна близина на магистралниот пат, и маало од разбиен тип во поодалечениот дел. Земјишното подрачје на Ранковце зафаќа простор помеѓу селото Отошница на запад и северозапад, Радибуш на север, Љубинци на исток, Опила на југоисток и Ветуница на југозапад. Во синорот на Ранковце познати се многу старини и остатоци од различни културни епохи. Јужно од селото крај магистралниот пат Куманово–Крива Паланка се наоѓа локалитетот Грански (Градски) Дол, каде што според кажувањата на мештаните пронајдени се тули, покривни тегули, гробови и остатоци од ковачки работилници. Остатоци од населба има во месноста Голем Камлеш (бедеми, простории и слично). Спроти Голем Камлеш, се наоѓа локалитетот Мал Камлеш, каде што за време на војната при обидот за трасирање на железничката пруга на поголем простор пронајдени се стари гробови. Локалитетот Селиште се наоѓа во денешното Курчинско Маало во близина на селската црква, школата и гробиштата. Според кажувањето на мештаните, тука постоело старо село уште од времето на Римјаните. На нивите, при орање, повремено се откриваат темели од некогашни куќи и огништа. Селската црква, посветена на Пресвета Богородица, била изградена во XIX век врз остатоци на постар храм веројатно од средниот век (Русиќ 1953, 95/16, 203–208; Trifunovski 1980, 298–300).

Археолошкиот локалитет Мал Камлеш (**Т. I: 2; Т. II: 1, 2, 2–a**) лежи во центарот на село Ранковце, јужно од магистралниот пат А–2 (Коридор 8) Крива Паланка–Скопје, пред мостот на влезот од руралниот центар на општина Ранковце. Од месноста Голем Камлеш, административниот центар и административната зграда на општината, локалитетот се наоѓа на околу 250 метри во правец на југоисток. Рекогносциран е во далечната 1978 г. при изработката на археолошката карта на општина Крива Паланка. Според податоците од АКРМ, наоѓалиштето претставува повеќеслојна населба од типот населби на речна тераса сместена во близина на утоката на Ранковачка во Крива Река, со апроксимативна површина од 10 хектари. Овој тип населби во литературата уште се среќава и под терминот рамни населби, кои во различни фази од својот развој можеле да се поместуваат, т.е. да се шират во хоризонтала. Контурите на населбата лесно се забележуваат од магистралниот пат во вид на благо возвишение, низок рид со елипсовидна форма и зарамнето плато, стрмно на јужната и југоисточната страна спрема Крива и Ранковачка Река, а на северната и североисточната страна благо се спушта и се спојува со Славишко Поле. Во правец на запад границата на населбата е течението на Ранковачка Река, кон југ интензитетот на населбинското живеење завршува со возвишено плато кое доминира над околниот микрорегион, кон север границата најверојатно е магистралниот пат, додека кон исток граничните контури на локалитетот најверојатно завршуваат со локалниот пат којшто води кон маалото Каваклија во село Опила. Во правец на југ и југоисток, како што споменавме, локалитетот завршува во вид на мало и возвишено зарамнето плато со надморска височина од околу 479 метри, со елипсовидна форма, апроксимативна површина од 150 x 100 метри со која доминира над околната рамнина – Славишко Поле. Платото е лесно пристапно од северната

и северозападната страна, додека јужното чело стрмно паѓа кон долината на Крива Река. Во неговото подножје од северната страна изградени се четири семејни куќи-домаќинства кои всушност се наоѓаат на самото наоѓалиште. Природната местоположба на локалитетот е исклучително погодна: се наоѓа во непосредна близина на утоката на две реки, Крива и Ранковачка Река. Достапноста до свежа вода, како и близината до лесно обработливо и плодно земјиште биле едни од условите за рано населување на овој простор, веќе во зачетоците на човековата цивилизација и првите земјоделски заедници, односно во неолитот. Комплексната стратиграфија на локалитетот, евидентирана при изработката на Археолошката карта на Република Македонија, е потврдена со заштитни археолошки ископувања во 1995/1996 г.: откриени се населбински остатоци и материјална култура од неолитот, енеолитот, бронзеното и железното време. Според кажувањата на мештаните, но и од податоците добиени од извршените рекогносцирања на екипата од ЛУ Градски музеј–Крива Паланка од 2012 и 2013 г., покрај на зарамнетото плато, особено интензивни траги од населбинско живеење (керамика и камени алатки) евидентирани се низ целиот простор на благо возвишената речна тераса во правец на магистралниот пат кој е во приватен посед и се обработува (земјоделство и овоштарство), наречен Мал Камлеш Блокони (Малковски и др. 1996, 21–22, 49; Крстевски и Здравковски 1996, 209; Митовски и Крстевски 2016a, 49, Т. X: 32; Т. XII: 37–38; Митовски и Крстевски 2016b, 69–86).

Движниот археолошки материјал здобиен со овие теренски проспекции се состои од алатките од камен (делкан, мазнет и абразивен) и фрагментирана керамика. Примарната методологија која ќе се користи за обработка и анализа на артефактите претставува класичен морфолошки пристап на типологизација (морфолошко-типолошка анализа). Во тој контекст, а бидејќи станува збор за рекогносцирање каде што движниот материјал не потекнува од затворени археолошки целини и јасни археолошки ситуации, стилско-типолошката анализа на керамиката ќе остане примарна во релативно-хронолошкиот дискурс.

Заштитни археолошки ископувања и истражувања на локалитетите загро-зени со изградбата на трасата на железничката пруга Куманово-Деве Баир, делница Бељаковце-Кратово-Гиновце во 1995–1996 г.

Вториот параметар што е релевантен при градењето на оваа студија се податоците добиени од извештајот од Заштитните археолошки ископувања и истражувања на локалитетите загрозени со изградбата на трасата на железничката пруга Куманово–Деве Баир, делница Бељаковце–Кратово–Гиновце¹, а кои се однесуваат за ископувањата на пунктот Мал Камлеш во Ранковце. Трасата на железничката пруга несомнено поминувала низ локалитетот Мал Камлеш во правец југозапад кон север (**Т. II: 3, 3–a**), што условило реализација на заштитните археолошки ископувања согласно правните регулативи и норми. Ископувањата се започнати со истражување по сонди кои подоцна биле вклопени во квадратна мрежа, притоа вкупно биле истражени 14 квадрати. Раководителите на истражувањето во приложениот извештај потенцираат дека за време на заштините ископувања била истражена површина од 350 метри квадратни, земја ископана во количина од 300 квадратни метри, извршен ископ на камен од 15 метри квадратни, додека откриените сидови имаа севкупна должина од 5 метри. Тие во извештајот ја елаборираат археолошката секвенција на наоѓалиштето.

¹ Заштитните археолошки ископувања биле реализирани од поранешниот Републички завод за заштита на спомениците на културата во Скопје. Со непосредните археолошки ископувања на локалитетот Мал Камлеш раководеле археолозите Трајче Нацев и Јован Ананиев. Извештајот е добиен од НКЦ Скопје, ИНДОК центар, за потребите на ЛУ Градски музеј–Крива Паланка при формирање на постојаната археолошка поставка во Музејот и археолошката збирка.

Врз основа на добиените стратиграфски податоци, востановени се четири културни слоја:

1. Првиот слој започнува од површината на теренот и оди на длабочина од 0,20–0,30 метри. Бојата на слојот, односно на земјата, е светлокафеава. Во овој слој се констатирани мали остатоци од лепеж во југоисточниот агол на Кв. Ф–4. Од движниот археолошки материјал доминира керамиката: фрагменти од црвена и сива фина керамика, како и садови со груба и мазнета површина.
2. Вториот слој започнува од 0,20–0,30 метри и оди до длабочина од 0,70–0,90 метри. Бојата на земјата од слојот е темнокафеава. Во вториот културен слој регистрирани се предисториски архитектонски целини, веројатно остатоци од куќа. Најиндикативни археолошки ситуации претставуваат откриениот компактен куќен лепеж и групацијата на камења кои, според раководителите на истражувањето, имаат контура на сид фундиран на карпа, односно здравица од жолтеникав песочник. Лепежот се лоцира во југоисточните делови на Кв. Е–3, Е–4 и Е–5, како и во северозападниот профил на Кв. Е–3, Ф–4 и Ф–5. Врз основа на просторот што го зафаќа лепежот, може да се констатира просторија во должина од 3 метри со ориентација север–југ. Во прилог на ова одат откриените лежишта за колци сместени во масата камења под лепежот. Сидот се протега во правец исток–запад во Кв. Е–5/6 и Ф–5/6. Движниот археолошки материјал е многуброен, а го сочинува првенствено керамиката со груба и фина фактура. Доминираат големите складишни садови со груба фактура, додека фината керамика е со мазнета површина и биконусна профилација. Од култната пластика евидентирани се повеќе фрагменти од жртвеници и антропоморфни фигури.
3. Третиот културен слој започнува од 0,90–1 метар до 1,30–1,40 метри. Земјата од слојот е сива и набиена. Од претходниот слој е одделен со жолтеникава земја исполнета со ситни камчиња и дебелина од 0,10 м. Од движниот археолошки материјал доминира фрагментираната керамиката, а констатиран е сооднос сличен како во претходниот слој. Треба да се нагласи дека биконусната форма е помалку застапена отколку во претходниот слој, додека боената керамика, карактеристична за периодот на неолитот, почнува да се јавува. Култната пластика исто така е застапена во движниот археолошки материјал.
4. Четвртиот културен слој започнува од 1,40 до 1,80–1,90 метри. Бојта и структурата на овој слој е идентична како слојот 3, освен на некои места, каде што црната земја е измешана со жолтеникавата. Од претходниот слој е одделен со жолтеникава земја исполнета со ситни камчиња, а во самиот профил евидентиран е ситен песок. Остатоци од лепеж, без одредена функција, се пронајдени во Кв. Е–3, Ф–3/4. Како во третиот слој, најчеста е грубата складишна керамика, додека култната пластика не е констатирана. Значајно е да се напомене дека е откриена јама со димензии 2,10x0,90 која се проширува кон источниот и северниот профил. Јамата во целост не била истражена токму заради тоа што продолжува во погоре споменатите профили.

Раководителите на истражувањето, по исцрпното излагање поврзано со стратиграфијата на локалитетот, а врз основа на стилско-типолошката анализа на движниот археолошки материјал, констатираат дека животот во населбата се одвивал во неолитскиот период, а не е исклучена можноста населбата да продолжила да егзистира и во енеолитот и бронзеното време (Нацев и Ананиев 1996, 18–21).²

² Извештај од Заштитните археолошки ископувања и истражувања на локалитетите загорезени со изградбата на трасата на железничката пруга Куманово–Деве Баир, делница Бељаковце–Кратово–Гиновце, стационана од км 30+610 до км 56+700, со деловоден број 08–847 од 07.07.1996 година, прв дел. Извештајот за локалитетот Мал Камлеш бил изработен од археолозите Трајче Нацев и Јован Ананиев со поднаслов „Археолошки локалитет Мал Камлеш во с. Ранковце, Крива Паланка“ со нумерација на страните од 18 до 21, слика 59–67 (техничка и фото документација) од првиот дел и Т. XLIII–XLV (движни наоди) од вториот дел од севкупниот извештај.

Резултати од заштитните археолошки ископувања на локалитет Мал Камлеш–Некропола во 2015 и 2017 г.

Во текот на март 2013 г., по добиената анонимна дојава за диво копање на локалитетот Мал Камлеш, при што биле уништени гробови-цисти и бил расфрлан остео-лошки материјал, екипа од ЛУ Градски Музеј–Крива Паланка излезе на терен за да направи увид. Истовремено, според законските прописи и регулативи, беше информиран и инспекторатот во Управата за заштита на културното наследство во Скопје. Увидот само ја потврди сериозноста на дојавата. Имено, во југоисточниот дел на локалитетот Мал Камлеш–Плато беа евидентирани најмалку три девастирани–ископани гроба кои ја оштетиле постарата предисториската населба (населбинска архитектура и керамика). Откриените гробови се од типот слободни вкопувања во гробна јама и гробови од типот циста. Ориентација на зачуваниот гроб-циста е исток–запад со мал отклон кон север. При увидот не можеше да се евидентира никаков движен археолошки материјал којшто хронолошки е детерминативен и карактеристичен за типот на гробовите. Остелошкиот материјал (череп, делови од долни и горни екстремитети) е добро зачуван, но делумно дислоциран од примарниот контекст – гробната јама и расфрлан низ прекопаниот терен. Керамиката и остатоците од архитектурата (складишни садови, дел од лепеж, керамички тегови и сл.) се многу индикативни и укажуваат на постоење населба во предисторијата. Особено се податливи фрагментите од поголем сад со груба фактура кои се декорирани во техника на организиран или аркаден барботин, фрагмент од стомак од керамичен сад декориран со техника на сликање (темнокафеаво на црвена основа карактеристика на средниот неолит) и пронајдениот жртвеник-масичка во исфрлената земја којшто е украсен во техниката врежување. Според наведеното, на загорезениот дел од населбата од дивото копање евидентна е следна стратиграфска слика: населбинско живеење во предисторијата (неолитот) како најстаро, и подоцнежна средновековна некропола вкопана во овој хоризонт (Митовски и Крстевски 2016б, 70, Т. VII: сл. 13–15).

Заштитните археолошки истражувања Мал Камлеш–Некропола во 2015 г.³ се одвиваа во југоисточниот загорезен дел на наоѓалиштето со цел заштита од понатомошни нестручни и илегални ископувања, согледување на стратиграфијата на населбата и некрополата, како и нивно прецизно датирање.⁴ Во тој контекст, ископувањата се одвиваа на четири микролокации: се санираа и истражуваа илегално ископаните гробови, се отворија две сонди (Сонда I и Сонда II) и еден контролен ров (Т. III: 1, 2). Според прелиминарните резултати од спроведените заштитни археолошки истражувања во 2015 г., движниот археолошки материјал, архитектонските и археолошките целини (гробови), истражувачите констатирале два културни стратуми. Првиот културен стратум припаѓа на неолитската епоха со апроксимативна дебелина од 0,4 метри. Се карактеризира со кафеава земја, тврда, која содржи голема количина на поситни камења, фрагменти од предисториска керамика, литички материјал (алатки од камен) и грутки од црвен лепеж. Остатоци од неолитска архитектура (куќа) евидентирани се во средишниот дел на јамата Б, каде што се пронајде фрагментиран керамичен сад. Садот е делумно оштетен, дел е пронајден *in situ* и припаѓа на групата поголеми складишни садови

³ Резултатите од истражувањата се објавени во Митовски и Крстевски 2016б.

⁴ Раководител на истражувањата во 2015 и 2017 г. е археолог-советник Цоне Крстевски, заменик раководител е Петар Стојчевски – археолог од ЛУ Градски музеј Крива Паланка, додека во стручната екипа учествуваа: Игор Толевски – археолог, Горѓи Костовски – историчар на уметноста и археолог од ЛУ Градски музеј – Крива Паланка, Цветанка Вучковска – Митовска, археолог од НУ Спомен куќа на Мајка Тереза, Билјана Солева – документатор од Скопје и Ивица Стоимановски – археолог од НУ Музеј на Македонија – Скопје. Во оваа пригода му се заблагодарувам на Драган Величковски, директор на ЛУ Градски музеј – Крива Паланка за сестраната поддршка и разбирањето потребни за реализација на овој проект.

со подебели сидови, груба фактура, украсен во техника барботин (**Т. V: 1**). Тој, веројатно, е поставен на подно ниво (набиена жолтеникава земја) од архитектонски објект–куќа. Репертоарот на движниот археолошки материјал е рановиден. Доминира керамиката која според фактурата може да се подели на фина и груба: фината керамика која е хронолошки осетлива е со т.н. бисквит профил, украсена во техника боење–окер основа со кафаева боја со мотив на вертикални паралелни линии или пак брановидни линии. Грубата керамика најчесто е украсена со типични неолитски техники: со импресо (штипкање, отисоци од прсти), врежување и со барботин (организиран т.н. аркаден и аморфен или неорганизиран барботин). Авторите нагласуваат дека постојат несигурни индикации за егзистирање на населба од периодот на доцниот неолит/раниот енеолит (Митовски и Крстевски 2016б, 70–74, Т. VI: сл. 12; Т. VII).

Во 2017 г. се продолжи со истражувачките активности на загрозениот дел од локалитетот. Во таа насока, јужно од двете истражени сонди од 2015 г. (Сонда I и Сонда II), на простор од 10 x 10 метри, се постави Сонда III, која беше поделена на два квадрата 3 и 4 со димензии 5 x 5 метри помеѓу кои беше оставен контролен профил (**Т. IV**). Во двата квадрата севкупно се ископаа три сукцесивни откопи, при што се констатира претходно етаблираната стратиграфија на наоѓалиштето: под рецентниот хумусен слој е слојот од кафаева земја, тврда, која содржи голема количина на поситни камења, фрагменти од предисториска керамика, литички материјал и грутки од црвен лепеж. Овој слој со дебелина од 0,4 до 0,6 см всушност го претставува предисторискиот културен стратум на наоѓалиштето. Под овој културен стратум се наоѓа карпеста здравица. Средновековната некропола директно е вкопана во овој слој (стратум) и делумно на карпестата здравица, така што на терен се евидентира нарушена стратиграфија каде што подоцнежните средновековни гробови ја имаат девастирано предисториската населба. Токму заради оваа причина многу тешко може интактно, како затворена археолошка целина, да се пронајдат основи на населбинско живеење (куќи), но пак затоа фрагментите од лепеж се насекаде по сондата, надвор од контекстот. Единствено интактни остатоци од предисториска населбинска архитектура се пронајдоа во Кв. 4. На 2,56 м од точка С и 1,7 метри од точка В се истражи делумно зачувана маса од лепеж со неправилна овална форма и димензии 1,10 x 1,08 метри, наречена Структура 1 (**Т. V: 3**). На самата структура се забележуваат траги од горење и ситни камења во висина од 12–25 см. Југоисточно од Структурата 1 видливи се контури од колец со димензии 0,26 x 0,3 метри (**Т. V: 2**). Североисточно од структурата 1, на 1,45 метри е пронајдена камена плоча со димензии 1,05 x 0,83 м на која се надоврзува и дел од здравицата–карпата со полукружна форма која влегува во профилот од Кв. 4 и точка В, и која заради овие околности не можеше да се истражи во целост. На плочата и карпата се забележуваат вдлабнувања со пречник од 3,5 до 9 см. Плочата, карпата и лепежот најверојатно потекнуваат од ист контекст, односно се дел од неолитската архитектура (куќа). Ова упатува на употребата на комбинирана техника на градење која вклучува употреба на лепеж, дрво и кал како надземни градежни елементи и делкана природна карпа како дел од ентериерот, односно контурата на живеалиштето. Според наведените расположливи, но оскудни податоци, може да се констатираат определени индикации дека куќите, односно домаќинствата како најмала општествена група, се граделе во вид на земјанки.

Материјална култура

Анализата на движниот археолошки материјал директно ја рефлектира сложената структура на неолитските заедници која се карактеризира со комплексна граѓа составена од традиционални и нови технолошки знаења. Во тој контекст, доколку материјалните остатоци од стопанската дејност пружаат задоволителна и директна археолошка ин-

формација за економската база на неолитското население кое егзистирало на Мал Камлеш, тогаш наодите кои можат да се поврзат со духовениот живот во повеќето случаи се носители на индиректни информации, честопати проткаени со силна симболичка конотација. Без разлика на видот на информацијата која ја поседува, движниот археолошки материјал може да се подели на керамика и алатки од камен кои се економски категории, и на антропоморфни фигури и жртвеници кои спаѓаат во духовната сфера.

Во движниот археолошки материјал доминира керамичката садова продукција која на локалитетот Мал Камлеш во најголем број е во фрагментирана состојба. Според фактурата, обработката и украсувањето, керамиката може да се подели на две групи: керамика со груба и фина фактура. Садовите со груба фактура обично се поголеми складишни и транспортни садови (питоси и аскоси) изработени од земја помешана со лискун и поголеми зрна песок и камчиња. При печењето кај поголемиот број примероци не е постигнат единствен хроматски интензитет. Покрај садовите со груба фактура, како подгрупа може да се издвојат помалите садови со средна фактура, сличен состав на глината и идентични декоративни техники (за разлика од грубата керамика, мазнењето на венцот е почесто кај овие садови). Намената на садовите со груба и средна фактура има исклучително утилитарен карактер, односно претставуваат предмети за секојдневна употреба без особено симболички карактеристики. Од формите најзастапени се грневидните садови, фрагментираниот аскос сиво печен и украсен со барботин, потоа садови со широки отвори, зарамнети или заблени венци со сферични или полусферични (крушковидни) реципиенти, со кружни, благопрофилирани и зарамнети дна и секако различна големина. Украсувањето на керамика со груба и средна фактура е изведено во типичен неолитски манир и техники: со импресо (штипкање, вдлабнување–отисоци од прсти, втиснување со одреден предмет), врежување и со барботин (организиран т.н. аркаден и аморфен или неорганизиран барботин). Најчесто употребувана позитивна декоративна техника во керамичкиот фондус од Мал Камлеш е организираниот или т.н. аркаден барботин – изведени се форми кои се реализирани со повлекување на прстите на керамичарот на влажната глина нафрлена врз површината на садот (Симоска и Санев 1975, 48–51; Garašanin 1979, 89, 126; Наумов и др. 2009, 115, 136–137) (**Т. VI: 1**). Од негативните декоративни техники, втиснувањето (импресо) и врежувањето се присутни во орнаменталниот опус. Украсувањето е изведувано на различни начини: со втиснување врз влажната површина на садот пред печењето, за што биле користени различни алатки, честопати и нокти, во вид на штипкање, вдлабнување, пристискање или одземање на дел од украсуваната површина (Garašanin 1979, 126–127; Китаноски и др. 1980, 13; Кузман 1990, 42; Наумов и др. 2009, 115, 139; Кузман 2016, 26) (**Т. VI: 2**). Фината или сликана керамика од фондусот на движниот археолошки материјал од Мал Камлеш не е во толкав степен застапена како керамиката со груба и средна фактура. Изработена е од добро прочистена глина, со тенки сидови и е добро и рамномерно печена. Површината по правило е мазнета и полирана украсена со сликани мотиви. Од формите, застапени се купите (пехарите) поставени на нога и грневидните садови. Пронајдените керамички фрагменти на фина трпезна керамика од Мал Камлеш се окер и црвено печени со т.н. бисквит профил, украсени во позитивна техника на боење со кафаева или црна боја со мотив на вертикални паралелни и брановидни линии и спирални мотиви. Токму една од основните особености на средниот неолит во Македонија секако претставува сликаната керамика која во овој период е со темни тонови (кафеава и црна, понекогаш и темно црвена врз портокалова и светлоцрвена основа). Во помал процент се јавува монохромната керамика која, исто така, е со фина фактура, тенки сидови, воедначено печење и сјајно мазнета и полирана површина (Garašanin 1979, 92–95, 128; Sanev 2006a, 152–153; Наумов и др. 2009, 142–153) (**Т. VII: 1**).

Покрај фината керамика која релативно хронолошки може да се датира во средниот неолит, во керамичкиот инвентар се застапени типови на садови кои имаат слични

технолошки карактеристики (фина фактура, добро прочистена глина, тенки сидови и воедначено печење), но кои првенствено се редуцијоно печени со доминација на потемни тонови (сиви, темносиви со помали или поголеми нијансирања, додека печењето во црвена боја е многу ретко). Покрај тоа, се забележуваат промени во однос на формата и украсувањето. Биконусноста е новитет и доминира во профилните линии на садовите, преовладува мазнењето и полирањето на површината на садовите, додека омилена техника станува канелирањето, поретко боцкањето и врежувањето. Сите наведени особености на керамичката продукција индицираат на постоење на доцнеолитски културен стратум на локалитетот Мал Камлеш (Галовић 1967, 142; Гарашанин и Спасовска 1976, 102–105; Garašanin 1979, 164–165; Sanev 2006a, 154–155; Наумов и др. 2009, 128–129; Митревски 2013, 108–111; Перић и др. 2016, 247–250, Т. III: 1, 4). Од формите, според сегашниот степен на истраженост, застапени се грневидините садови и чиниите. Во морфолошкиот репертоар се јавуваат чиниите со цилиндричен венец, остро профилиран (т.н. caginated профилација) и поретко заоблен мев, биконусните и чиниите со полутопчеста и топчеста форма, рамно засечен или благо извлечен венечен врат, додека држалките се јавуваат во форма на рог, јазичесто пластично извлечени, триаголни, лентесто колестни, со рокчести завршоци, како и држалки во форма на јадец (Здравковски 1993, 26, Т. V: 1; Темелкоски и Миткоски 2006: 59, 72, Т. IV: 1–6; Sanev 2006a: 154–155, Т. IIIb: 6–8; Темелкоски и Миткоски 2008, 98, Т. II, Т. IV: 8–9, 11; Булатовић и др. 2010, 11–14, Т. I: 10, Т. II: 5; Т. V: 5–6; Капуран и др. 2016, 120, Т. 3: 1; Перић и др. 2016, 248, Т. II: 10) (Т. VII: 2).

Втората економска категорија како индиректна придобивка од „неолитскиот начин на живот“ е технолошката специјализација на литичкиот материјал. Камените алатки биле во употреба многу порано, уште во палеолитот, но со рапидниот развој и експанзија на земјоделство во текот на неолитот, тие добиваат посебни специјализирани форми и намена. Литичките збирки (делкани, мазнети и абразивни) во основа се хронолошки неосетлив археолошки материјал бидејќи во незименета форма се користат подолг период, материјал којшто не е атрактивен, но ја пополнува сликата на секојдневниот живот на неолитските популации (Šarić 2014, 133). Артефактите од збирката на камената индустрија од Мал Камлеш во најголем број потекнуваат од теренско рекогносцирање, каде што движниот материјал најчесто не е пронајден во затворени археолошки целини и јасни археолошки ситуации и контексти. Според тоа, стилско и морфолошко-типолошката анализа на керамиката ќе остане примарна во релативно-хронолошкиот дискурс.

Алатките од камен формално можат да се поделат на артефакти кои се делкани, мазнети и такви кои што се со груба, абразивна површина, најчесто добиена по пат на употреба (Антоновић 2008, 340; Димитровска 2013, 9). Сите видови се застапени на локалитетот Мал Камлеш. Во најголем процент е застапена индустријата на мазнет и делкан камен, додека камените алатки со абразивна површина најмалку се застапени. Богатиот репертоар на артефакти од индустријата на делкан камен е претставен преку конусните јадра (Šarić 2006, 12, Р. II: 4–8; Šarić 2014, 37–38, 45–46, 80–81, 112, 106–107, 131–132, 158, 206, Т. 2: 2, Т. 6: 4, Т. 19: 1, Т. 33: 1–7, Т. 62: 1–2, Т. 64: 2–3, Т. 74: 4–5) и полиедарското предјадро (Šarić 2014, 37–38, 80–81, 131–132, Т. 2: 1, Т. 32: 1–2, Т. 74: 1) кои се користеле најчесто за изработка на сечила (Т. VIII: 1), потоа неретушираните сечила и неретуширани одбитоци, кои се основен тип алатки во збирките од делкан камен (Šarić 2006, 13; Šarić 2014, 160). Делканите алатки се користеле за обработка на кожа и за жнеење на посевиите (Т. VIII: 2).

Мазнетите алатки се претставени со поразновидни форми: секири, тесли, длета, камен чекан и клин. Карактеристично за сите алатки е тоа што имаат исклучително мазнета површина, по што и самата индустрија го добила своето име. Главно се користеле за сечење и обработка на дрвото, а делумно и за обработка на коска (Gimbutas 1976, 177–188, fig. 113, 120: 2; Antonović 2003; Antonović 2006, 28–30; Бален и Караваниќ 2006, 64; Перић 2009, 23,

25, сл. 26: 29–32; Živković i dr. 2011, 29–30, 30, Т. 5: 8, Т. 6: 1, 3; Димитровска 2013) (Т. IX: 1–4, 6–7, 9). Иако имале важна улога во секојдневниот живот на неолитската популација, абразивните алатки во основа се третираат како неатрактивен археолошки материјал. Абразивната камена индустрија во Мал Камлеш е претставена со рачните гладилки кои спаѓаат во алатките кои се користеле за обработка на предмети од цврст материјал (камен, коска, керамика, дрво) по пат на мазнење и брусење (алатки со абразивни својства) и рачните мелници за мелење зрнести плодови (Antonović 2003, 59–60; Antonović 2006, 25, cat. 49–60; Антоновић 2008, 339–350; Živković i dr. 2011, 30, Т. 5: 8, Т. 6: 1, 3) (Т. VIII: 5, 8).

Корпусот на неолитските антропоморфни фигурини од Република Македонија располага со богат репертоар на форми и декорација. Најчесто антропоморфните фигурините се предмет на формална интерпретација и типологизација. Така, според Тасиќ, раниот и средниот неолит на централниот Балкан се одликува со фигурини со едноставни и симетрични форми. Тоа се главно стоечки фигури, понекогаш со зголемени глутеи. Друга група фигурини се крушоликите, додека трета се фигурини кои се шематизирани, рамни и цилиндрични (Тасиќ 2008, 143). Колиштркова, од друга страна, ја предлага следнава класификација: фигурини во стоечка или седечка позиција; стилизирани фигурини, често во форма на столб, со нагласени женски атрибути и цилиндрично фигурини поставени на врвот на моделите на куќа (Kolištrkoska–Nasteva 2007, 8). Гарашанин, првенствено за фигурините од Старчевачката културна група, ги предлага следниве типови: столбести фигурини, фигурини со конусно или свонесто проширен долен дел и силно нагласени гради и стеатопигни валчести фигурини (Garašanin 1979, 130). Антропоморфната пластика од Амзабегово-вршничката културна група, според Санев, генерално е поделена на антропоморфни фигурини, антропоморфни садови и антропоморфни олтари. Антропоморфната скулптура, односно фигурини, покрај половата диференцијација, типолошки е поделена на: фигурини со крушовидна форма, фигурини со исклучително издолжен врат, фигурини во седечка положба, дводелни седечки фигурини, фигурини во клекната положба, стоечки и столбести (фалусоидни) фигурини (Sanev 2006b: 172–181). Во соседна Бугарија, класификацијата на антропоморфните фигурини од неолитскиот период е втемелена првенствено на формата на телото како водечки предзнак во типологизацијата како методолошка алатка. Според оваа општа поделба, антропоморфната пластика се дели на полуседечки, седечки, лежечки и цилиндрични фигурини (т.н. идоли-бисти) и фрагменти од антропоморфна пластика (Тодорова и Вайсов 1993, 189). Најновите интердисциплинарни методи за анализа на неолитските фигурини одат во насока на истражување на нивната телесност, антропоморфизам и хибридноста, притоа докажувајќи дека овие едноставни минијатурни предмети во себе содржеле комплексен систем на значења и симболика (Наумов и др. 2009, 171–250; Наумов и Чаусидис 2011, 37). Основните извори од кои се црпат непосредни информации за духовниот живот на предисториските заедници потекнуваат од антропоморфната и зооморфната пластика, моделите на куќа, жртвениците-олтарите, пинтадерите и амулетите.

Поголемиот дел на фигурините од Мал Камлеш се скршени односно фрагментирани, како резултат на интензивни постдепозициони процеси: геолошки влијанија, градежни активности или уривање на градбите. Најчесто се јавуваат фрагменти од торзо, со зачувани раце и нозе или поединечни фрагменти од екстремитетите. Рацете се кратки и раширени, а во еден случај евидентирани се по две перфорации. Фигурините честопати се неукрасени, но се јавуваат орнаменти изведени во техника врежување и со црвена боја. Според телесните обележја, во примероците од Мал Камлеш доминираат женските антропоморфни фигурини со исклучително нагласени полови карактеристики како благо испакнат стомак на торзото и дојки. Генерално, кај сите фигурини каде што е зачувана, главата е минимизирана, додека деталите на лицето се занемарени, така што нај-

често очите и косата се претставени со врежување, додека носот е пластично изведен во вид на мало испакнување. На одредени примероци се забележуваат орнитоморфни карактеристики, односно главите имаат птицолико моделирано лице. Во фондусот од Мал Камлеш доминираат столбестите фигури (Тодоровски-Карасарлидис 2008, 60–73; Наумов и Чаусидис 2011, 39–40; Перић и др. 2016, 253–254) (Т. X: 1a–1r).

Покрај антропоморфната пластика, во категоријата култни предмети се вбројуваат жртвениците или теракотните олтари како дополнителен сегмент од неолитската визуелна култура. Во репертоарот од Мал Камлеш евидентирани се, најголемиот број, во фрагментирана состојба. Според формалните карактеристики и обележја, жртвениците може да се поделат на жртвеници на три ногалки, жртвеници на четири ногалки и жртвеници без ногалки со плиток реципиент (Тодорова и Вайсов 1993, 215; Чохаџиев 2007, 118–119; Наумов 2011, 25) или на модели на куќи, жртвеници од типот масичка и минијатурни жртвеници (Темелкоски и Миткоски 2005, 48). Бидејќи станува збор за примероци што се фрагментирани, под овој термин главно се подразбираат помали керамички предмети со реципиент поставен на постаменти–ногалки. Плиткиот реципиент веројатно има триаголна или четириаголна форма (сосема ретко кружна форма), додека негова основна карактеристика претставуваат аголните завршетоци–протоми во форма на стилизирани човечки или животински глави или едноставни конусни завршетоци (Николић и Вуковић 2008, 171–174). Истакнувањето на реципиентот, односно горната платформа која не содржи амбалажни обележја со ногалки (постаменти), како и присуството на интензивна декорација, укажуваат на репрезентативниот карактер и симболичко-обредната функција на овие предмети (Наумов и др. 2009, 218, 224–225; Наумов 2011, 25, 33–35). Поголемиот број сочувани жртвеници се украсени со геометриски мотиви во техника на врежување, иако постои примерок којшто е неукрасен. Во орнаментиката се јавува мотивот на врежан меандар, брановидни цик-цак линии, висечки триаголници, врежани паралелни линии, врежани мрежести полиња, како и употреба на црвената боја во функција на декоративен елемент (Т. X: 1d–1s).

Во останатиот вообичаен инвентар наоди карактеристични за неолитот се вбројуваат керамичките тегови, проектили (ѓулиња за праќе), керамички дискови (алатки) и коскени игли (Наумов и др. 2009, 159–168; Перић и др. 2016, 257–259) (Т. X: 2a–2b).

Местото на Мал Камлеш во неолитот во Македонија: релативна хронологија и датирање

Локалитетот Мал Камлеш во Ранковце претставува најсевероисточниот пункт во Република Македонија каде што се евидентирани археолошки остатоци (архитектура и движен археолошки материјал) кои се датираат во периодот на неолитот. Пронајдената населба, како и нејзиното распростирање на површина од околу 10 хектари, го чини овој локалитетот маркантен и исклучително значаен за овој регион. Во овој степен на истраженост, стратиграфијата на населбата тешко може да се дефинира, бидејќи културниот слој е девестиран со вкопување на гробови од средниот век и перманентното орање на земјата за земјоделско-полјоделски активности, додека движниот археолошки материјал (првенствено керамиката) се јавува низ целата вертикална секвенција и може да се издвои само типолошки, а не врз основа на сигурни стратиграфски и теренски констатации што индицира на интензивни постдепозициони процеси. Сепак, имајќи го предвид целокупниот корпус и граѓа од истражувањата извршени на локалитетот досега, особено оние со јасен стратиграфски контекст кои првенствено потекнуваат од заштитните археолошки ископувања и истражувања на локалитетите

загрозени со изградбата на трасата на железничката пруга Куманово–Деве Баир, со сигурност може да се детерминираат два културни стратума, односно две културни фази: Мал Камлеш I и Мал Камлеш II. Врз основа на статистичко-типолошката анализа и серијацијата на керамиката, која е носечка во културно-хронолошкиот дискурс, како и останатиот движен археолошки материјал и стратиграфските податоци, културниот стратум или културната фаза Мал Камлеш I припаѓа на средниот неолит, додека културниот стратум Мал Камлеш II на доцниот неолит. Податоци за раниот неолит, односно движен археолошки материјал, досега не се пронајдени, но постојат силни индикации за егзистирање на културни стратуми и фази од енолитот, доцното бронзено и железното време, како и некропола од средниот век (Малковски и др. 1996, 21–22, 49; Крстевски и Здравковски 1996, 199; Митовски и Крстевски 2013, 61; Митовски и Крстевски 2016a, 49–50; Митовски и Крстевски 2016b, 69–86; Митовски и Крстевски 2018, 119). Во археолошката лексика, како и согласно поделбата и периодизацијата прифатена за Република Македонија, тоа значи дека културниот стратум или фаза Мал Камлеш I може да се смести во средниот неолит во источна Македонија, односно во културната група Амзабегово–Вршник: Амзабегово–Вршник II–III, според Гимбутас, или Амзабегово–Вршник II–IV, според Гарашанин и Санев (5800–5300 г. пр.н.е) (Gimbutas 1976, 29; Санев 1995, 29–32; Sanev 2006a, 152–154; Наумов и др. 2009, 46, 50), додека културниот стратум Мал Камлеш II во културната група од доцниот неолит Ангелци–Зелениково II, според Санев и Гарашанин, односно во доцниот неолит во Амзабегово (Амзабегово–Вршник IVa, b), кој според Гимбутас претставува природен тек на развојот на локалитетот со евидентни влијанија од соседните доцнеолитски комплекси (5200–5000 г. пр.н.е.) (Gimbutas 1976, 30; Галовић 1967, 142; Гарашанин и Спасовска 1976, 102–105; Санев 1995, 29–32; Sanev 2006a, 154–157; Наумов и др. 2009, 48–51; Митревски 2013, 109–110). Во контекст на просторното мапирање на најблиските археолошки наоѓалишта, во соседството и во Македонија, кои се во поголема мера сондажно или систематски истражувани со веќе етаблирана стратиграфија и секако идентична материјална култура која може да послужи како репер при повлекување на аналогии со Мал Камлеш, може да се вбројат следниве населби од старчевачката и винчанската културна провениенција од соседна Србија: Кормандин во близина на Јаково, Доња Брањевина, Винча Бело Брдо, Лепенски Вир, Супска, Дивостин, Велико Лаоле – Беловоде, Плочник, Доње Врање, Гумниште – Павловац и Ковачке Њиве – Павловац во близина на Врање, Рашина Окуќница, Сакидол – Куќишта, Чекмин, Велесница, Чучуге и други (Garašanin 1979, 79–213; Šljivar 1996, 85–97; Шљивар и Јацановић 1997, 115–125; Antonović 2003; Karamanski 2005; Антоновић 2008, 346; Булатовић и Јовић 2009; Булатовић 2007; Булатовић и др. 2010, 1–31; Вуковић и др. 2016, 167–204; Капуран и др. 2016, 115–134; Перић и др. 2016, 221–274); од соседна Бугарија, имајќи ја предвид терминолошката дискрепанција во периодизација на неолитот, аналогии во материјалната култура може да се воочаат на следниве локалитети: Перник I–III, Сепаравена Бања хоризонт IV, Ваксево хоризонт III, Негованци, Шишковци, Пиперков Чифлик, Невестино, Мурсалево, Ковачево, Слатина, Градешница, Балгарчево, Галабник и други (Чохаџиев 2001; Genadieva 2007, 239–242; Чохаџиев 2007; Димитровска 2013, 114), како и локалитетите од Македонија: На Брег – Нагоричино (хоризонт I и II) (Здравковски 1988, 43–50, сл. 92–104), Чибук Чешма – Никуштак (Здравковски 1993, 17–30, Т. VIII–IX), Сунивер и Мрамор – Чашка во близина на Велес (Јовчевска 1993, 31–41, Т. II: 1–6; Димитровска 2013, 77–78, сл. 22), Слатина – Зелениково (Зелениково II) (Галовић 1967, 227–167, Т. II–IV; Гарашанин и Спасовска 1976, 106–108, Т. 9: 1–2), Долни Шамак – Катланово (Тодоровски-Карасарлидис 2008, 52–82), Тумба – Маџари во Скопје, Амам – Лопате, Барутница – Амзабегово, Руг Баир – Горобинци, Алин Дол – Немањици, Канли Чаир – Дамјан, (Gimbutas

1976; Санев 1975, 203–246; Здравковски 1990, 51–57; Санев 1995, 21–46; Наумов и др. 2009, 51; Димитровска 2013; Митревски 2013, 101–104; Stojanova-Kanzurova 2017, 183–204), Тумба – Брвеница, Тетово (Abazi i Tolevski 2017, 99–119), Атици – Црничани (Богданци) (Здравковски 1989, 79–89), Страната – Ангелци (Санев и Стаменова 1989, 9–64; Rujak 2017, 205–220) и други. Во пошироки географски рамки, евидентни се аналогии во материјалната култура со сличните култури и културни групи со среднеолитски предзнак од т.н. Балканско–анадолски културен комплекс: класично Старчево (II–IV) на централен и северен Балкан, Сескло (I–III) во Тесалија, Караново (II–III) во Тракија и т.н. ран неолит (B–C) на Бугарија. Во доцниот неолит доминантни се влијанијата на т.н. винчанска култура од север (Винча–Тордош I и II), културата Парадими во Грција, Караново IV во Тракија и културната група Тополница–Промахон II и III по течението на Струма (Митревски 2013, 107, 110; Митовски и Крстевски 2016, 72).

Според изнесено, може да се констатира дека токму на локалитетот Мал Камлеш може да се почувствуваат влијанијата во материјалната култура од централнобалканскиот неолит и неолитот по течението на реката Струма во соседна Бугарија. Секако, ваквиот вид археолошки наоѓалишта, со таков хронолошки распон, толкава површина и сложена вертикална стратиграфија заслужуваат интердисциплинарен пристап во истражувањето. Со ова ќе се овозможи современо, стручно и попрецизно методолошко истражување и лабораториско испитување на археолошкиот материјал, што ќе понуди поширок спектар на релевантни информации за секојдневниот живот на неолитските заедници поврзани со точната датација на окупационите слоеви, организацијата, структурата и големината на населбата, култивирањето на растенијата, односно исхраната и болестите на населението, доместикацијата на животните и макро и микроскопски анализи на камените алатки, сè со цел да станат појасни процесите што се однесуваат на почетоците на човековата цивилизација и појавата на првите земјоделски заедници во североисточна Македонија.

Библиографија

кирилична

АКРМ 1996. *Археолошка карта на Република Македонија* том II. Коцо, Д и Грозданов, Ц. (уред.). Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Антоновиќ, Д. 2008. Абразивно оруђе у неолиту Србије. *Гласник Српског археолошког друштва* 24: 339–251. Београд.

Бален, Ж. и Караваниќ, И. 2006. *Почетоците на технологијата*. Скопје: НУ Музеј на Македонија.

Булатовиќ, А. 2007. Врање–Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији. *Археолошка граѓа Србије* III. Београд–Врање: Археолошки институт Београд и Народни музеј Врање.

Булатовиќ, А. и Јовиќ, С. 2009. Лесковац–Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији. *Археолошка граѓа Србије* V. Београд–Лесковац: Археолошки институт Београд и Народни музеј Лесковац.

Булатовиќ, А. Капуран, А. и Стругар, Н. 2010. Неолитски стратум на локалитету Кормандин у Јакову–сондажно ископавање 2008. године. *Годишњак града Београда* LX: 1–32. Београд.

Вуковиќ, Ј.; Витезовиќ, С. и Милановиќ, Д. 2016. Павловац–Ковачке Њиве–неолитски хоризонти. Во Периќ, С. и Капуран, А. (уред.) *Археолошка истражувања на аутопуту E-75*: 167–204. Београд: Археолошки Институт–Београд.

Галовиќ, Р. 1967. Зелениково-неолитско насеље. *Зборник Народног Музеја V*: 127–167. Београд.

Гарашанин, М. и Спасовска, Г. 1976. Нови ископувања во Зелениково кај Скопје. *Macedoniae acta archaeologica* 2: 85–118. Прилеп.

Георгиев, З. 1992. Две железнодобни населби кај Страцин. *Годишен зборник на Филозовскиот факултет книга* 19: 105–125. Скопје.

Димитровска, В. 2013. *Камена индустрија са неолитског локалитета Руг Баир, Република Македонија*. Скопје: ХАЕМУС–Центар за научно истражување и промоција на културата.

Здравковски, Д. 1988. Истражувања на локалитет „На Брег“ во Младо Нагоричане. *Macedoniae acta archaeologica* 9: 43–63. Скопје.

Здравковски, Д. 1989. Археолошки истражувања на локалитетот „Атици“ во село Црничани, Гевгелиско. *Macedoniae acta archaeologica* 10: 79–89. Скопје.

Здравковски, Д. 1990. За границата на Анзабегово–Вршничката културна група во средниот неолит. *Macedoniae acta archaeologica* 11: 51–59. Скопје.

Здравковски, Д. 1993. Неолитска населба „Чибук Чешма“ во с. Никуштак, Куманово. *Macedoniae acta archaeologica* 13: 17–30. Скопје.

Нацев, Т. и Ананиев, Ј. 1996. Археолошки локалитет „МАЛ КАМЛЕШ“, с. Ранковце, Крива Паланка. Во Ивановски, М. (уред.) *Извештај од извршените заштитни археолошки ископувања и истражувања на локалитетите загорезени со изградбата на трасата на железничката пруга Куманово–Деве Баир, делница Бељаковце–Кратово–Гиновце, стационажа од км 30+610 до км 56+700, со број 08-847 од 07.07.1996 година*: 1–26, Т. I–LVIII, сл. 1–79. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата–Скопје.

Јованова, Л. 2013. Македонија во римскиот период (археологија). Во Кузман, П. Димитрова, Е и Донев, Ј. (уред.) *Македонија: Милениумски културно–историски факти*: 789–930. Скопје: МПМ и Универзитет Евро-Балкан.

Јовчевска, Т. 1993. Куќата од хоризонт I во неолитската населба Мрамор кај Чашка. *Macedoniae acta archaeologica* 13: 31–41. Скопје.

Капуран, А.; Булатовиќ, А. и Милановиќ, Д. 2016. Доње Врање, насеље из неолита и касне антике. Во Периќ, С. и Капуран, А. (уред.) *Археолошка истражувања на аутопуту E-75*: 205–221. Београд: Археолошки Институт–Београд.

Китаноски, Б.; Симоска, Д. и Тодоровиќ, Ј. 1980. Населбата Пештерица и проблемот на раниот неолит во Пелагонија. *Macedoniae acta archaeologica* 6: 9–20. Скопје.

Малковски, Ѓ.; Михајловски, Ј. и Крстевски, Ц. 1996. *Крива Паланка и кривоаланечко низ историјата*. Крива Паланка: Општина Крива Паланка.

Крстевски, Ц. и Здравковски, Д. 1996. XVI Крива Паланка. Во Коцо, Д. и Грозданов, Ц. (уред.) *Археолошка карта на Република Македонија* Том II: 190–199. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Кузман, П. 1990. Зластрана–неолитска населба во Охридско. *Macedoniae acta archaeologica* 11: 35–50. Скопје.

Кузман, П. 2016. Од Зластрана до Пенелопа: неолитски локалитети во Охридско. Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (уред.) *Неолитот во Македонија: нови сознанија и перспективи*: 23–39. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Микулчиќ, И. 1999. *Антички градови во Македонија*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Митовски, М. и Крстевски, Ц. 2013. Прилог кон проучувањето на железното време во Крива Паланка и Кривопапанечко. *Славишки Зборник* 2: 58–82. Крива Паланка.

Митовски, М. и Крстевски, Ц. 2016а. Резултати од археолошките рекогносцирања на подрачјето на општините Крива Паланка и Ранковце во 2013 година. *Славишки Зборник* 3: 37–69. Крива Паланка.

Митовски, М. и Крстевски, Ц. 2016б. Резултати од заштитните археолошки истражувања на локалитет „Мал Камлеш–Некропола“ 2015 година, општина Ранковце. *Славишки Зборник* 3: 69–85. Крива Паланка.

Митовски, М. и Крстевски, Ц. 2018. Прилог кон проучувањето на предисторијата на Кривопапанечката област–Славиште. Во Јакимовски, А. (уред.) *Folia Archaeologica Balkanika: In Honorem Prof. Viktor Lilčić Adams* Vol. 4: 105–149. Скопје: Филозофски факултет–Скопје и Институт за историја на уметност и археологија–Скопје.

Митревски, Д. 2013. Праисторија во Република Македонија. Во Кузман, П. Димитрова, Е и Донеv, Ј. (уред.) *Македонија: Милениумски културно–историски факти*: 83–266. Скопје: МПМ и Универзитет Евро-Балкан.

Наумов, Г. 2011. Визуелниот и симболичкиот карактер на неолитските жртвеници од Македонија. *ПАТРИМОНИУМ* Година 4 / број 9: 23–50. Скопје.

Наумов, Г.; Фиданоски, Љ.; Толевски, И. и Ивковска, А. 2009. *Неолитските заедници во Република Македонија*. Скопје: Данте.

Николић, Д. и Вуковић, Ј. 2008. Чувари заштитници – култни предмети. Во Николић, Д. (уред.) *Винча–Праисторијска метропола–истраживања 1908–2008*: 165–180. Београд: Визартис.

Перић, С. 2009. *Камен у праисторији*. Јагодина: Завичајни музеј Јагодина.

Перић, С.; Бајчев, О.; Ђурђа, О. и Стојановић, И. 2016. Неолитско насеље Павловац–Гумниште: резултати заштитних археолошких ископавања 2011 године. Во Перић, С. и Капуран, А. (уред.) *Археолошка истраживања на аутопату Е–75*: 221–275. Београд: Археолошки Институт–Београд.

Русиќ, Б. 1953. *Фонд на Бранислав Русиќ, К–IV, АЕ 95/16, (1953–1955)*. Архив на Македонската академија на науките и уметностите: 1–296. Скопје.

Санев, В. 1975. Неолитската населба Руг Баир кај с. Горобинци. *Зборник на штипскиот народен музеј IV–V*: 203–246. Штип.

Санев, В. 1995. Неолитот и неолитските култури во Македонија. Во Старделов, Ѓ. (уред.) *Цивилизации на почвата на Македонија. Прилози за истражување на историјата на културата на почвата на Македонија*, книга 2: 21–46. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Санев, В. и Стаменова, М. 1989. Неолитска населба „Страната“ во село Ангелци–прилог кон проучувањето на неолитот во Струмичката котлина. *Зборник на трудови 1–Завод за заштита на спомениците на културата, природните реткости и Музеј–Струмица*: 9–63. Струмица.

Симоска, Д. и Санев, В. 1975. Неолитска населба Велушка Тумба кај Битола. *Macedoniae acta archaeologica* 1: 25–88. Прилеп.

Тасић, Н. 2008. Неми сведоци једног времена: фигурална уметност Винче. Во Николић, Д. (уред.) *Винча–Праисторијска метропола–истраживања 1908–2008*: 139–164. Београд: Визартис.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2006. Праисториска населба Могила Сенокос. *Macedoniae acta archaeologica* 17: 55–81. Скопје.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2008. Доцнеолитска населба на локалитетот Кутлине кај село Ракле. *Macedoniae acta archaeologica* 18: 93–107. Скопје.

Тодорова, Х. и Вайсов, И. 1993. *Ново–каменната епоха в Бџлгария*. София: Издателство Наука и изкуство.

Тодоровски–Карасарлидис, Д. 2008. Неолитската теракотна култна пластика од локалитетот Долен Шамак, Катланово. *Македонско наследство* 32: 52–82. Скопје.

Наумов, Г. и Чаусидис, Н. 2011. *Неолитски антропоморфни предмети во Република Македонија*. Скопје: Магор.

Чохаџиев, С. 2006. *Слатино–праисторически селища*. Велико Търново: Фабер.

Чохаџиев, С. 2007. *Неолитни и Халколитни култури в басейна на река Струма*. Велико Търново: Фабер.

Шљивар, Д. и Јацановић, Д. 1997. Велико Лаоле–Беловоде, насеље Винчанске културе. *Гласник Српског археолошког друштва* 13: 115–125. Београд.

латинична

Abazi, Lj. i Tolevski, I. 2017. The Neolithic along the Upper Course of the Vardar River (Preliminary Report on Archaeological Excavations at the Site of “Tumba” near the Village of Brvenica, Tetovo Region, Republic of Macedonia). In Kanzaurova Stojanova, E. (ed.) *DRAGIŠA ZDRAVKOVSKI IN MEMORIAM–Cultural Manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions*: 99–119. Skopje: Archaeological Museum of Macedonia.

Antonović, D. 2003. *Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji*. Posebna izdanja 37. Beograd: Arheološki institut Beograd.

Antonović, D. 2006. *Stone tools from Lepenski Vir*. Cahiers des Portes de Fer. Monographies 5. Belgrade: Institute of Archaeology Belgrade.

Šljivar, D. 1996. The Eastern Settlement of the Vinča Culture at Pločnik: A Relationship of its Stratigraphy to the Hoards of Copper Objects. *Starinar* 47: 85–97. Beograd.

Genadieva, V. 2007. Prehistoric Settlements in the Province of Kyustendil. In Todorova, H.

Stefanovich, M. and Ivanov, G. (eds). *The Strumon/Strymon River Valley in Prehistory. In the Steps of James Harvey Gaul vol. 2*: 239–246. Sofia: BULGED.

Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In Benac, A. (ured.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II*: 79–210. Sarajevo: Akademija Nauke i Umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Gimbutas, M. 1976. ed. *Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*. Los Angeles: The Regents of the University of California.

Karamanski, S. 2005. *Donja Branjevina: a Neolithic settlement near Deronje in Vojvodina (Serbia)*. QUADERNO – 10. Trieste: Societa per la preistoria e protoistoria della regione Friuli – Venezia.

Kanzurova Stojanova, E. 2017. The Neolithic Settlement Kanli Čair–Bojkovci in Radoviš (Trough Archaeological Excavations in 1987/88 and 2015). In Kanzurova Stojanova, E. (ed.) *DRAGIŠA ZDRAVKOVSKI IN MEMORIAM–Cultural Manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions*: 183–204. Skopje: Archaeological Museum of Macedonia.

Kolištrkoska-Nasetva, I. 2007. *Pretpovjesne dame iz Makedonije*. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.

Mitrevski, D. 2003. Prehistory in Republic of Macedonia. In Grammenos, D. V. (ed.) *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*: 13–72. Thessaloniki: Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 3.

Živković, M.; Medović, I. i Jovanov, J. 2011. Okresano i glačano kameno oruđe sa zaštitnih arheoloških iskopavanja naselja Starčevo–Grad u periodu od 2003 do 2008 godine. *Rad Muzeja Vojvodine* 53: 23–43. Novi Sad.

Rujak, Z. 2017. New Data about the Late Neolithic Settlement of Angelci–Stranata (Čaušov Kamen) in Southeastern Macedonia. In Kanzurova Stojanova, E. (ed.) *DRAGIŠA ZDRAVKOVSKI IN MEMORIAM–Cultural Manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions*: 205–220. Skopje: Archaeological Museum of Macedonia.

Sanev, V. 2006a. Anzabegovo–Vršnik group and the problem of the late Neolithic in Eastern Macedonia. In Brukner, B. (ed.) *From Starčevo to Vinčka culture*: 147–163. Zrenjanin: Muzej Zrenjanin.

Sanev, V. 2006b. Anthropomorphic Cult Plastic of Anzabegovo–Vršnik group of Republic of Macedonia. In Tasić, N. and Grozdanov, C. *Homage to Milutin Garašanin*: 171–192. Belgrade: Serbian Academy of Science and Arts and Macedonian Academy of Science and Arts.

Trifunovski, J. 1980. Krivopalanačka oblast. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 48: 205–350. Zagreb.

Šarić, J. 2014. *Artefakti od okresanog kamena u starijem i srednjem neolitu na tlu Srbije*. Beograd: Arheološki institut Beograd.

Šarić, J. 2006. Typology of chipped stone artefacts in the early and middle Neolithic in Serbia. *Starinar LVI/2006*: 9–45. Beograd.

Илустрации

Т. I Карта на Република Македонија со означување и приказ на Кривопаланечката област Славиште, како и локалитетот Мал Камлеш, Ранковце, на топографска карта 1:25.000 (изработил: Милан Митовски).

Т. II Убикација на локалитети по средното течение на Крива Река (1–2 Мал Камлеш) (1); локалитетот Мал Камлеш, поглед од север (2) и југ (2а) и поглед од исток (3) и запад (3а) на делот што е пресечен со железничката пруга Бељаковце–Деве Баир (фотографија: Милан Митовски и Цоне Крстевски).

Т. III Локалитетот Мал Камлеш, Ранковце. Заштитни археолошки истражувања 2015 година: Сонда I, откоп 2 –ниво на вкопување на Гроб 8, 10 и 11 (1) и Сонда II, откоп 2 –ниво на вкопување на Гроб 4, 5, 6 и 9 (2) (фотографија: Игор Толевски и Ивица Стоимановски).

Т. IV Локалитетот Мал Камлеш, Ранковце. Заштитни археолошки истражувања 2017 година: Сонда III, Кв. 3, откоп 2–ниво на вкопување на гробовите од средновековната некропола (фотографија: Милан Митовски).

Т. V Заштитни археолошки истражувања на локалитетот Мал Камлеш (сезона 2015 и 2017 година). Фрагментирани складишни садови оштетени од подоцнежното вкопување на средновековните гробови (1) и остатоци од неолитска архитектура (аморфна маса од лепеж и јама–2 и 3) (фотографија: Милан Митовски).

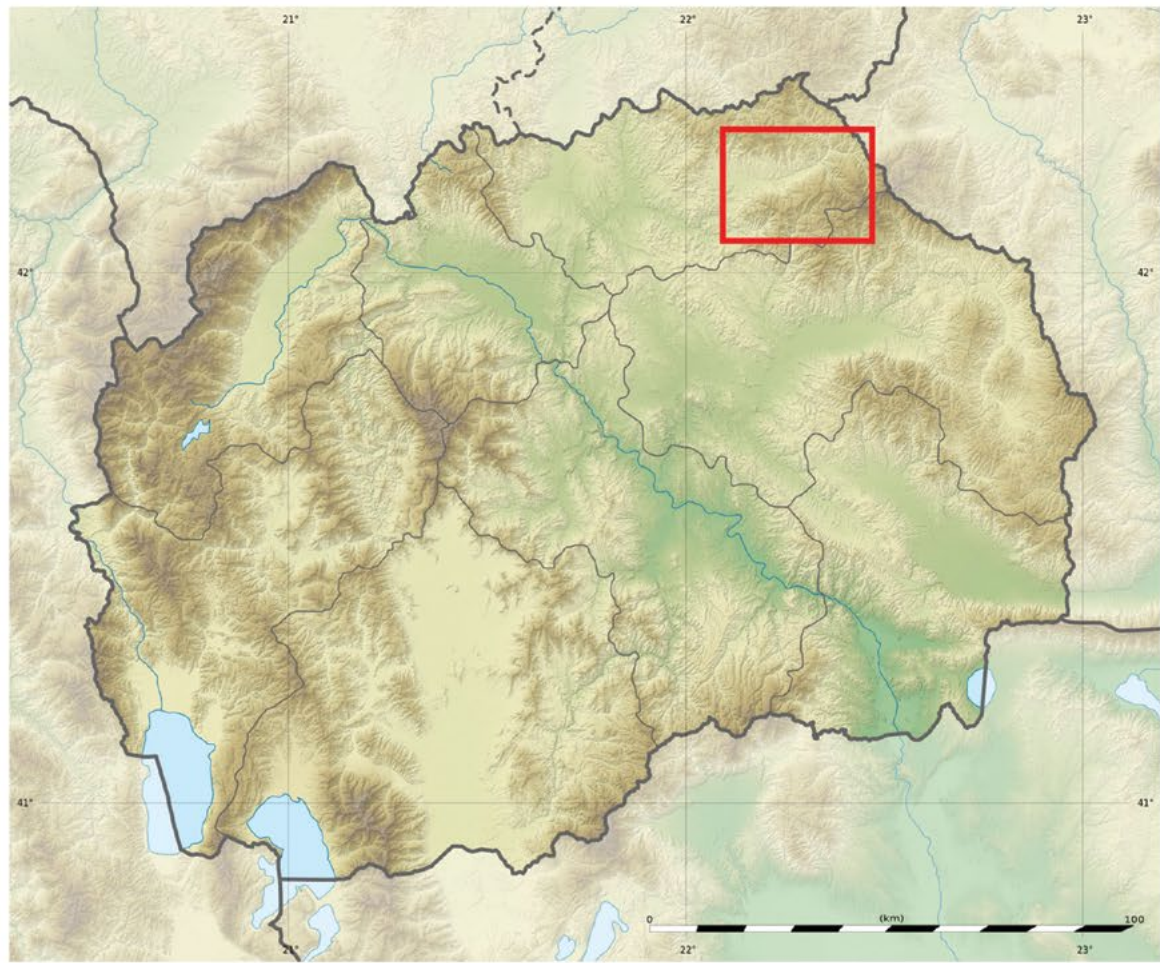
Т. VI Локалитетот Мал Камлеш. Керамика со груба фактура (складишни садови) украсена со барботин (1), импресо (штипкање, вглабнување-отисоци од прсти, втиснување со одреден предмет) и врежување (2) (фотографија и обработка: Милан Митовски).

Т. VII Локалитетот Мал Камлеш. Керамика со фина фактура. Сликана керамика од средниот неолит (1) и биконусни форми и типови на држалки од доцниот неолит (2) (фотографија и обработка: Милан Митовски).

Т. VIII Локалитетот Мал Камлеш, Ранковце. Камени јадра (1) и артефакти од делкан камен (2) (фотографија и обработка: Милан Митовски).

Т. IX Движен археолошки материјал од локалитетот Мал Камлеш, Ранковце – делкани алатки (1–4, 6, 7, 9) и артефакти со абразивна површина (5, 8) (фотографија и обработка: Милан Митовски).

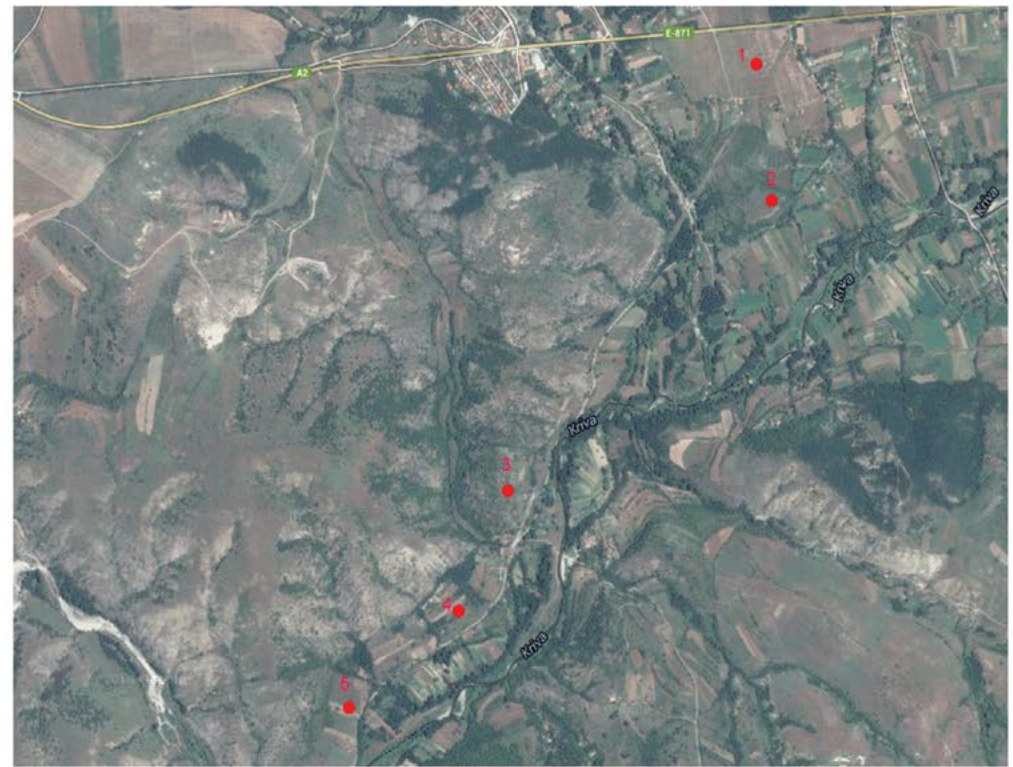
Т. X Локалитетот Мал Камлеш. Антропоморфни и зооморфни фигурини и жртвеници (1а–1с) и керамички дискови, коскени игли и керамичен тег (2а–2в) (фотографија и обработка: Милан Митовски).

1

2

1

2

2a

3

3a

T.III

1

2

T.IV

T.V

T.VI

0 10 cm

T.VII

0 10 cm

T.VIII

0 10 cm

0 5 cm

0 10 cm

Małgorzata Grębska-Kulow,
Regional Museum of History-Blagoevgrad, Bulgaria

Малгожата Гребска-Кулов
Регионален историски музеј – Благоевград, Бугарија

The Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural tradition of Southwest Bulgaria

Културната традиција Балгарчево II-Долна Рибница во Југозападна Бугарија

Ранонеолитскиот период во југозападна Бугарија, генерално се карактеризира со керамика украсена со сликање на бела боја врз црвена основа. Сепак, во среднонеолитскиот период се појавува нова, јасно видлива, традиција во керамичкото производство. Од една страна, ритуалните артефакти продолжуваат со својата висока конзервативност, особено производството на антропоморфните фигури и таканаречените култни масички. Понатаму, местоположбата на населбите не е променета, што укажува на продолжување на слична економија и практикување на истите начини на живот и во средниот неолит. Изненадува керамичкото производство, односно најчесто употребуваните предмети, коешто драматично се менува. Ако се спореди со претходниот период, техниките за изработка на керамички садови се многу унапредени што добро се забележува со речиси беспрекорните тенкосидни садови. Конечно, сликаната орнаментација се исфрла и на нејзиното место го заземаат мазнењето и повремено втиснатата орнаментација.

Оваа нова културна традиција е дефинирана како Балгарчево II-Долна Рибница културна група, одлично документирана по средниот тек на Струма, од Рупелската Клисура, на југ, до Благоевградската Котлина, на север. Според Санев, Балгарчево II-Долна Рибница ја претставува најраната манифестација на културата Винча, и соодветно на тоа, тој сметаше дека средниот тек на Струма е, всушност, клучната точка на овој феномен. Сепак, поради кои околности се појавува традицијата на Балгарчево II-Долна Рибница? Каков е нејзиниот поширок однос во врска со културниот развој на централнобалканскиот среднонеолитски период?

Клучни зборови: *балканска предисторија, среден неолит, Југозападна Бугарија, средниот тек на Струма, Балгарчево II-Долна Рибница култура*

The Early Neolithic Period of Southwest Bulgaria is predominantly characterized by white on red painted pottery. In the Middle Neolithic Period, however, a new pottery tradition emerged having clearly identifiable traits. On the one hand, ritual artifacts continue to present a remarkable degree of conservatism, with regards to the production of anthropomorphic figurines and of the so-called cult tables. Furthermore, the location of settlements largely remains the same, suggesting that a similar economy and subsistence practice persisted into the Middle Neolithic. Strikingly though, the most common objects of everyday life – pottery – change dramatically. When compared with the previous period, pottery manufacturing techniques seem to have greatly improved allowing the production of near-perfect thin walled vessels. Furthermore, painted ornamentation is no longer practiced and rather is replaced entirely by burnishing at times accompanied by impressed ornamentation.

This new cultural tradition is defined as the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group, very well recognized and documented in the Middle Struma Valley, from Rupelski Gorge in the South to the Blagoevgrad Basin in the North. According to Sanev, the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa represents the earliest manifestation of the Vinča culture and consequently he viewed the Middle Struma Valley as its focal point of development. However, what were the circumstances concerning the emergence of the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa tradition? And how might it be related to the cultural development of the Neolithic Period in the Central Balkans more generally?

Keywords: *Balkan Prehistory, Middle Neolithic, South-Western Bulgaria, Middle Struma Valley, Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group*

Chronological framework and territorial scope of the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group

The Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group (Перничева 2002; Грембска-Кулова 2000) follows from the Early Neolithic Period with white painted pottery and precedes the emergence of the fully formed Vinča culture (B2 or Tordoš II) of the Late Neolithic. In absolute terms, it is the period between 5450/5400 and 5300/5200 cal BC. This period is defined for the Middle Struma Valley as the Middle Neolithic because of the clear cultural phenomenon that distinguishes this group from the earlier (Kovačevo) as well as the later (Akropotamos-Topolnitsa) cultural traditions. A *Terminus post quem* for the Middle Neolithic is identified by 14C dates retrieved from burnt dwellings from the Early Neolithic Period found at Balgarčevo IB (5550–5460 cal BC)¹, Ilindentsi (5470 cal BC)², as well as at Kovačevo Id (5500–5410 BC) (Ковачева, Тошков 1991). A *Terminus ante quem* is distinguished by a single radiocarbon determination obtained from the Late Neolithic settlement of Topolnitsa phase I (5320–5300 cal BC) (Vajsov 2007, 82).

The Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group is characterized primarily by the appearance of thin-walled black, gray, and/or beige burnished vessels having morphologies dominated by different variants of conical-conical plates as well as biconical and cylindrical-conical bowls. These vessels are also at times adorned with impressed ornamentation consisting of one or two rows of small dots above the middle carination and/or a groove above the middle carination, often accompanied by small plastic lugs and small handles on the upper part of the vessel. The use of a graphite slip and the flamé technique used to produce nuanced shades of gray-black appears for the first time as does the *gray-topped* technique that preceded the later iconic *black-topped* decoration style of the Late Neolithic.

The distribution of these specific patterns is used to determine the spatial extent of the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group. To the north it extends into the Blagoevgrad Basin and to the south into the Sandanski-Petrič Basin, essentially occupying the entire Middle Struma Valley.

In its initial phase, the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group retained the Early Neolithic traditions of white/gray painted and red slipped pottery, but such techniques gradually subsided as the higher quality produced monochrome gray, black, and/or beige pottery with burnished surfaces took hold³. In the Upper Struma Valley, a similar but not identical cultural phenomenon is defined as

¹ Dates were produced from burnt seeds found in house 1 at Balgarčevo at the Köln Radiocarbon Laboratory.

² Date produced from bone at the Radiocarbon Laboratory in Poznań.

³ In recent years, the periodization of the Neolithic in the Middle Struma Valley has been refined. A transitional period of Early / Middle Neolithic is isolated, which includes several settlements, previously considered as the earliest manifestation of the Middle Neolithic (Drenkovo-Garleshki nivi) or very late manifestations of Early Neolithic (Pokrovnik-Pepelyankov Chukar, Vinogradi and Katuntsi-Turski Dol).

the Kremenik-Anzabegovo culture, attributed to the Late Neolithic (Nikolov 1999), while in the Lower Struma Valley only Sitagroi I (Keighley 1986) is chronologically synchronous, but has different cultural characteristics strongly influenced by the Karanovo III culture, while Dikili Taš I (Commence-Pellerin 2004) as well as other sites in the Lower Struma Valley represent a later phase of development.

Topographical location of settlements of the cultural group Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa

17 settlements belonging to this cultural group have been registered: Balgarčevo II, Ilindentsi II, Kovačevo II, Ploski, Goleshovo, Petrovo, Yanovo I, Yanovo II, Katuntsi, Baskaltsi, Gega, Višlenie, Dolna Ribnitsa, Mikrevo, Parvomai, Čuričene, and Karnalovo (Fig. 1). All Middle Neolithic settlements adhere to the same topographic positioning as the previous Early Neolithic settlements, situated away from the Struma River (except Balgarčevo and Ilindentsi) and are established in the mountainous foothills or low mountainous belts (Whitford 2019, 2195–2196). There are three categories of sites based on their chronology: 1. settlements built over Early Neolithic horizons: Balgarčevo, Ilindentsi, Ploski and Kovačevo, with very well-defined continuity between the two periods; 2. settlements with only a Middle Neolithic horizon: Dolna Ribnitsa, Yanovo I, Yanovo II, Katuntsi, Baskaltsi, Gega, Višlene, Parvomai, and Čuričene; 3. settlements founded during the Middle Neolithic and continuing into the Late Neolithic: Golešovo, Petrovo, Mikrevo.

It is noteworthy that a large number of settlements are located in the Sandanski-Petrič Basin and that they are very clearly oriented along the East-West axis bordering the Strumešnitsa and Katunska-Bistritsa rivers. Especially interesting is the cluster of settlements organized around the Early Neolithic settlement of Kovačevo. Here, it could be noted that the region provides access to the Paril Pass in the east – the lowest point in the Pirin Mountain Range leading towards the Mesta Valley. The same observation is valid regarding the locations of Ilindentsi, Ploski and Mikrevo, which are situated near to the natural pass along the Tsaparevska River, leading to the Bregalnitsa Valley and onward to the Vardar Valley.

It may be concluded that all Middle Neolithic settlements are clearly positioned so as to maintain control of important pathways that lead toward the neighboring Mesta and Vardar Valleys, to the east and west respectively.

Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa pottery characteristics

Balgarčevo II

In the thin-walled ceramics category, the clay is relatively pure with few mineral inclusions. The outer surface is glossy, often polished, and sometimes is coated with a slip of the same color. The use of a graphite slip and the flamé technique in black and/or gray shades appears as well. The thickness of the wall varies from 0.3 to 0.6 cm. For this group, the vessels with black outer and inner surfaces are the most popular, while the cross-section is always brown. One specific type are thin-walled vessels with deep black outer surfaces, light gray cross-sections and inner surfaces. As a rule, they are made of highly purified clay that produces a porcelain-like sound when struck. There are three dominant vessel forms in Balgarčevo II: 1. cylindrical conical vessels with different morphologies of the upper part. One specific variant appears with two small striped vertical handles above the carination (Fig. 2: 1–3, 6, 7, 10, 12, 14, 15; Fig. 8: 1, 7); 2. biconical bowls (Fig. 2: 11, 13; Fig. 8: 6, 8, 9, 10, 12); 3. inverted conical plates with bipartite (conical-conical) body (Fig. 2: 8). A new and characteristic form is represented by lids (Fig. 2: 4; 8.11).

They are small in size (4–8.5 cm in diameter) and almost cylindrical in shape. They are decorated over the entire surface with impressed dots.

The most typical form of ornamentation consists of round or elliptical dots arranged in one row above the carination (i.e. the “Dolna Ribnitsa” type decoration), sometimes with additional combinations of more complex motifs made with the same impressed technique - rectangular fields, zigzags, and angled stripes (**Fig. 2: 2, 4, 6, 7, 10; Fig. 8: 1–4, 7, 11**). Another common form of ornamentation consists of a horizontal groove located just above the carination as well as small appliqué lugs positioned on the carination (**Fig. 2: 5, 11, 13; Fig. 8: 5, 6, 8–10, 12**). The first attempts to produce the *black-topped* technique, which would become characteristic during the Late Neolithic, emerge and are manifest as gray bands below the rim followed by a black lower part of the vessel (i.e. *gray-topped*). Very characteristic of the ceramic complex in Balgarčevo II is the artificial thickening of the outer surface by the use of an organized barbotine (arcade, with cloth or with fingers) combined with a polished band below the rim (**Fig. 2: 8; Fig. 8: 13, 14**). A rippling type decoration is rather rare, but a new type of rippling is also noted – horizontal over the upper part of cylindrical-conical bowls (**Fig. 2: 3, 11; Fig. 8: 6**). Early Neolithic painted ceramics are found in very limited quantities.

Dolna Ribnitsa

The site of Dolna Ribnitsa is located on the right bank of the Struma River in the Strumeshnitsa Valley (Perničeva 1893; Гергова и Перничева 2001).

In the thin-walled ceramics category there are two groups: the first with black outer and inner surfaces and a black cross-section, which represents 75% of the group. The second category, representing the remaining 25% of the thin walled wares, has a black outer surface and a gray inner surface and cross-section. In this group the clay is perfectly purified. Cylindrical-conical bowls are a leading shape in the thin-walled ceramics (Perničeva 1893, fig. 2. 1, 2; fig. 3. 6–9, 12–14; Гергова и Перничева 2001, Таб. 28. 14, 15, 19–22). No biconical vessels were found. There is almost exclusively a two-rowed impressed dot ornamentation pattern of the Dolna Ribnitsa type above the carination in the category of fine black and gray wares and very rare plastic lugs on the carination (Perničeva 1893, Fig. 3. 13; Гергова и Перничева 2001, Таб. 28. 3, 17). The black-topped technique, graphite slip, and rippling are completely absent.

Ilindentsi II

At Ilindentsi we observe a very smooth transition between the Early and Middle Neolithic Periods, with the gradual adoption of the new stylistic preferences (i.e. dark burnished ceramics). The process is very well observed in terms of ceramic production and above all in ornamentation: red paint appears on gray or black surfaces; red slip covers black or gray polished surfaces (**Fig. 9: 7**); attempts have been made to obtain a dark surface by using an engobe or special firing technique while the cross-section and main surface remain light colored, which gives the effect of “Larisa” type vessels (**Fig. 9: 10**); white painted ceramics continue at the beginning of the Middle Neolithic Period, but the white painting is now gray and the surface becomes dark (gray-brown or dark brown), so the contrast between paint and surface disappears.

At the same time, all the diagnostic elements characteristic of the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa group are present at Ilindentsi: black, gray, and new beige ceramics made of perfectly purified clay with wall thicknesses between 2 and 7 mm, polished ceramics with black outer, and gray inner surface and cross-section, *gray-topped* ceramics (**Fig. 9: 9**), two-row impressed dots ornamentation above the carination (**Fig. 3: 3–7; fig. 9: 2, 6**), plastic lugs (**Fig. 3: 10**),

cylindrical-conical bowls with flat vertical handles above the middle carination (**Fig. 3: 11**), and incised zig-zag lines below the handles of thick-walled vessels (**Fig. 3: 12; Fig. 9: 3, 4**). Specific to Ilindentsi is the presence of ceramics with bitumen painted decoration (**Fig. 3: 1, 2; Fig. 9: 3, 4**). The drawing is very simple and consists of large spaces covered with bitumen and thin rectilinear spaces without such covering (providing a positive-negative effect). Another distinctive feature is the absence of vessels with barbotine in the lower part and a polished band below the rim. Vessels decorated with the rippling technique are rare (**Fig. 3: 8, 9; Fig. 9: 5, 11**).

Kovačevo II

The ceramics of the Middle Neolithic layer at Kovačevo are very similar to those found at Ilindentsi. Here too there are ceramics with a black, gray, and/or beige color and polished surfaces. The clay is completely purified and after baking the vessels produce a sound similar to that of porcelain reminiscent of the earliest Akropotamos style pottery of the Late Neolithic. In Kovačevo we find a much larger variety of vessel forms, including lids (**Fig. 10: 11**) which is perhaps the result of having excavated a much larger area and thus providing a significantly bigger assemblage of wares. There is also a greater variety of ornamentation techniques. Unlike Ilindentsi, at Kovačevo the rippling technique is very popular and varied (**Fig. 4: 3, 5, 7, 15; Fig. 10: 6, 10, 12, 13, 17**). In part, such rippling is an extension of the Early Neolithic herring-bone rippling technique, but new styles also appear in the form of very fine and shallow rippling, vertical or slightly inclined rippling, as well as rippling in combination with round impressions (**Fig. 4: 5, 7; Fig. 10: 10**). Impressed decoration types also demonstrate a greater variety and, in addition to the “Dolna Ribnitsa” variant, which at Kovačevo can be expressed by double or single rows of dotted impressions above the carination (**Fig. 4: 1, 4, 6, 8, 9, 10; Fig. 10: 1–3, 7**), there are also round dots under the rim (**Fig. 4: 2; Fig. 10: 5**), bands with impressed dots with or without a bordering incised lines (**Fig. 10: 4**) (Demoule, Lichardus 1994, Fig. 9; Fig. 12) and checkerboard grooved ornamentation (**Fig. 10: 8, 15**). At Kovačevo, bitumen painted decoration is also present in the form of parallel lines or large fields covered with bitumen (Fig. 10: 16), again producing a positive-negative decorative effect. Incised decoration is quite popular with a variety of motifs: meanders, concentric squares, and zig-zag lines (**Fig. 4: 12; Fig. 10: 14**). The latter is especially popular on thick-walled vessels directly below the handles, but at Kovačevo is further elaborated by impressed dots. There are no horizontal grooves or vessels having barbotine in the lower part with a polished band below the rim.

Katuntsi-Marčin

A special phenomenon that is indisputably linked to the cultural group Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa is found at the site of Katuntsi-Marčin (Perničeva 1995, 108–112). Pottery found at Katuntsi-Marčin exhibits a completely different suite of characteristics. In the group of thin-walled ceramics, three groups are distinguished: black color throughout, black outer surface and gray cross-section and inner surface, and creamy outer and inner surfaces (**Fig. 11: 13, 14**). The wall thickness varies between 2 and 5 mm. The clay is very well purified and the outer surface is very well smoothed to a polish. Vessel forms include rounded biconical with a low neck, biconical, cylindrical-conical in different variants (**Fig. 5: 7–11**).

Rippling is the dominant form of ornamentation with regard to the thin-walled vessels at Katuntsi-Marčin (**Fig. 5: 5, 6, 8, 9, 11; Fig. 11: 10, 11**) sometimes combined with round impressions (**Fig. 5: 7; Fig. 11: 8, 9**). Incised decoration sometimes combined with a graphite slip (**Fig. 11: 13**) and small lugs located on the carination are registered. In several vessels, the lower part of the

vessel is lighter colored (**Fig. 5: 11, 13; Fig. 11: 11**) – most often beige – which, in contrast to the black upper part, resembles a *black-topped* effect. If the effect was deliberate, here we have the earliest manifestation of this type of decoration that became widespread in the Struma Valley during the Late Neolithic. There is no impressed ornamentation type “Dolna Ribnitsa”.

Anthropomorphic figurines

The Middle Neolithic figurines are a continuation of the Early Neolithic tradition with only minor stylistic changes (Перничева 2008). The main types of anthropomorphic figurines typical of the Early Neolithic in the region continue. These are: flat torso, bipartite lower part, and pronounced steatopygous hips parallelepiped; and cylindrical upper body. Traditionally, eyes have been depicted as two incised lines, but the profiling of the nose changes trending towards a bulkier tripartite shape along with the forehead (**Fig. 6: 1, 2, 3, 6–8**). Thus, the head loses its flat shape and a 3D volume is obtained, which becomes a common trait during the Late Neolithic. The second characteristic element are the hands. During the Middle Neolithic, they are represented as triangular outgrowths with circular holes (**Fig. 6: 4–6, 8**). New to this period are the bell-shaped idols, in which the lower part of the torso is bell-like and hollow and the head and neck are circular (**Fig. 6: 4, 5**). These figurines are very rare, registered only at Balgarčevo in the Struma Valley. In the neighboring regions, such figurines so far have only been found at Anzabegovo (Корошец и Корошец 1973, Т. XI. 12a, 12b) and Angelci-Stranata (Rujak 2017, Plate 1, Fig. 4). Middle Neolithic figurines are often decorated with incised zig-zag lines or impressed dots, impressions made with nail or embossed ornamentation (**Fig. 6: 1–4, 6, 9, 10; Fig. 12: 1, 4–7**). These elements are well documented at Balgarčevo II (Перничева 2008, Обр. 1. 4–6, 9, 10, 12; обр. 2. 2, 8–14; обр. 3. 9, 10) and at Ilindentsi (**Fig. 6: 9; Fig. 12: 6**) and Petrovo (**Fig. 6: 10**). Parallels to the Middle Neolithic figurines from the cultural group Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa are found at Anzabegovo, Madžhari, Zelenikovo I and II, Angeltsi I, and Vaksevo IV (Pernicheva 2008, 84–86). Another hallmark that also appears to be characteristic of the Middle Neolithic are extensions on the upper part of the head resembling horny outgrowths (**Fig. 4: 8, 9**). Figurines with the horny outgrowths registered at Ilindentsi are the most similar to those of Pelagonia (Симоска и Санев 1976, 35, Fig. 80).

Cult tables/Altars

Like the anthropomorphic figurines, cult tables or altars also demonstrate significant continuity from the Early Neolithic, primarily in terms of decoration. However, the triangular shape prevails. Throughout the Middle Neolithic, tables/altars are decorated with impressed, incised, and engraved ornaments as well as by a combination of all three. Examples from Ilindentsi, Katuntsi Marčin, Petrovo, Balgarčevo, and Kovačevo are available (**Fig. 7; Fig. 13**). The round impressions are arranged in rows, often combined with incised lines or a serrated motif obtained through the excision of clay, also a technique used during the Early Neolithic.

The technique of excising the clay to form little squares in checkerboard motif is still in use, but often it is reduced only to intersecting incised lines. Regarding incision techniques, a wide variety of motifs are observed: meandered and mesh motifs, as well as various variants of parallel lines. The zigzag line below the top edge of the wall is quite popular. There is a tendency towards asymmetrical compositions, as well as the use of different motifs and even techniques of execution on different walls of the same object.

Cult altars/tables from Balgarčevo II show great similarity to the altars/tables found at Sapareva Banya (Николов 2007, Табло 51, 52, 56, 57.1, 3, 5, 6; 59. 1–7; 61. 5, 6, 7; 69; 70), Vaksevo IV (Чохаджиев 2001, Рис. 103. 2, 3; 104; 105), Nevestino (Genadieva 2004), and Galabnik (Pavuk and Bakamska 2014, Abb. 9–15).

Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group and other regions

The Upper Struma Valley

Many significant similarities with the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa complex are observed at Vaksevo IV (Чохаджиев 2001, 63–68), Sapareva Banya II (Georgiev et al. 1986, 129 Abl. 16, 17; Николов 1999) and Nevestino III (Генадиева 1991) in the Upper Struma Valley. Similarities are expressed in technological groups and forms, however the impressed ornamentation type “Dolna Ribnitsa” is not registered. Only a horizontal groove above the carination, rippling, plastic lugs and vessels with barbotine in the lower part and a polished band below the rim are registered (Чохаджиев 2001, Рис. 59, 60, 61). The similarities between the three settlements of the Upper Struma and the cultural group Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa are reinforced by anthropomorphic figurines and cult tables/altars.

The Lower Struma Valley

Settlements with similar pottery are registered in the Lower Struma Valley, mainly in the Drama Lowland: Sitagroi I, Dikili Taš I, Dimitra I, Drama, Mylopotamos, Nea Bafra, Chloro, Drepanon (Renfrew et al. 1986, Fig. 6.1), but it should be noted that in addition to black polished pottery *black-topped* ceramics are present as well. Vessels with complex profiles and techniques of ornamentation appear and very likely belong to a later stage of development. There is no artificial barbotine on the outer surface combined with a polished band below the rim.

North Macedonia

A similar ornamentation style, organized in the same manner and applied on approximately the same types of vessels is apparent, however is executed with a triangular instrument at several settlements in North Macedonia. At Anzabegovo IIa (Garašanin 1998, Abb. 8b), such pottery appears alongside dark-painted ceramics. It should be noted that “Vršnik” type pottery, produced using a very high-quality clay with gray or black smoothed to polished surfaces as well as black polished ceramics of the “Larissa” type with a light cross-section, is especially characteristic of Anzabegovo-Vršnik III (Garašanin 1998, 31). Anza II is also characterized by rippling and arcade barbotine combined with a polished band below the rim (Garašanin 1998, 34). Similar pottery decorated with 1-3 horizontal rows of impressed triangles around the carination were registered in layer I at Stranata, near the village of Angeltsi (Санев и Стаменова 1989, Tab. II. 5; IV. 5, 13; V. 1, 2, 4, 5; IX. 14, 15), synchronized with Zelenikovo II and Vinča A/B, and less frequently in a later layer II (Санев и Стаменова 1989, Tab. IX. 14, 15) that is synchronous with Vinča-Turdaš II (Санев и Стаменова 1989, 24). In Stranata another ornamentation style is registered as round impressions (Санев и Стаменова 1989, Table X. 10), which we recognize at Kovačevo (**Fig. 4: 5, 7, 11; Fig. 10: 10**) and Katuntsi-Marčin (**Fig. 5: 7; Fig. 11: 8, 9**) in the Middle Struma Valley as well.

Ceramics with dark glossy surface and embossed ornaments were found at Bojkovtsi-Kanli Čair, near the village of Damjan, in East North Macedonia (Stojanova-Kanzurova 2017, fig. 5. o, q, u; fig. 13. f, g, i, j, l, m, p). The settlement belongs to the Anzabegovo- Vršnik cultural group and besides Early Neolithic white-painted pottery there are two later phases of this cultural group.

Ornamentation in the form of single or double rows of triangular shaped incisions is also found at Atici, near the village of Crničani Gevgeljsko, in a layer synchronized with Angeltsi II and consequently with the developed Vinča-Turdaš culture (Здравковски 1989, 84, Vol. 5; V: 9). Earlier elements at the site can be synchronized with Angeltsi I and Zelenikovo II, as the author has also stated (Здравковски 1989, 84).

North Macedonia lacks a well-distinguished horizon having dark monochrome pottery with biconical or cylindrical-conical shapes that would correspond with the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural complex. It is not excluded that in North Macedonia, the tradition of dark painted ceramics lasts longer and is intermixed with the development of dark monochrome wares emphasized by the “Vršnik” and “Larissa” types.

Albania

In Albania, gray and black polished pottery with high quality clays are characteristic for the Middle Neolithic Period and are best represented at Dunavec I, II and Kolš II (Korkuti 1995, 95–178). Thin-walled ceramics are dominated by conical-conical, cylindrical-conical, and biconical forms similar to those of the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa type. In terms of decoration, thin incised lines, single or double plastic lugs, rippling, and motifs made in a gray color predominate. Impressed decorations similar to that of “Dolna Ribnitsa” do exist but is rather rare, having been registered only at Dunavec I (Korkuti 1995, Taf. 33.3). Later in the Late Neolithic it becomes more popular and is registered at Dërsnik I (Korkuti 1995, Taf. 70. 19, 20; Taf. XXXVIII). In the Middle Neolithic layer of Kolš II, we find another ornamentation style similar to that of the Middle Struma Valley – small plastic lugs with two incised semicircles above it (Korkuti 1995, Taff. 57. 18,19; LXVI. 17), and at Dunavec I horizontal rippling below the rim (Korkuti 1995 Taf. XXXII.8). It can be assumed that the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group corresponds to the Dunavec I, II and Kolš II settlements, but with certain regional differences and a different rhythm of development. Furthermore, settlements in Albania show clear links with Thessaly and Larissa culture.

Thessaly

In Thessaly, a similar ceramic complex belongs to the Tsangli-Larissa cultural group (Gallis 1987; Demoule et al. 1988). Similarities exist between technological parameters (i.e. high-quality clay and black polished surfaces), vessel forms (cylindrical-conical, small plastic lugs, and thin striped handles in the upper part of the body).

At the same time, there are important differences mainly in terms of decoration styles and in some aspects of technological detail. In Tsangli-Larissa, groups of little plastic lugs, groups of thin incised lines, and gray painted wares are popular and are totally absent in the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group. Another important difference regards the firing conditions. Although “Larissa” type pottery is characterized by black surfaces, both the inner surface and cross-section are light colored (Demoule et al. 1988, Fig. H). Conversely, in the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group the vessels are uniformly dark, but wares similar to that of the “Larissa” group are registered at Ilindentsi on several sherds.

Franchthi

Unexpectedly, many similarities are found with the multilayered site of Franchthi on the Peloponnese. The Franchthi phase 3 ceramic complex shows great similarities in technology (gray and black polished ceramics with high clay quality), vessel forms (cylindrical-conical, biconical cups, and conical-conical plates, three-part cups with thick upper body) as well as one or two rows of impressed round dots directly above or on the carination (Vitteli 1995, 23–37; Fig. 1.h; Fig. 5.c; Fig. 8.b). At Franchthi, other forms of ornamentation are also observed, such as impressed punctuated ribbons or triangles, plastic small lugs, rippling, and also white painted decoration. According to Vitteli (1995, 34–35), phase 3 at Franchthi corresponds chronologically to the Tsangli Larissa phase in Thessaly, though he notes that the closest similarities may be found at Corinth and Aria on Peloponnese, while with Larissa there are significant differences in shapes as well as in some types of decoration (impressed decoration).

Anatolia

A site with very similar pottery to those from Franchthi is Can Hasan in Anatolia. In layer 2B, dated to the Early/Middle Chalcolithic transition (French 1998, 69) around the middle and second half of the 6th millennium BC, we find ceramics with similar technological parameters (gray and cream surfaces made of very well-purified clay) and cylindrical-conical, biconical and conical-conical shapes. These ceramics are characterized by incised ornamentation, punctuated ribbon or triangles in various combinations, appliqué lugs on the carination, and painted red on beige and later black on buff decoration but also white/gray on red (French 2005, Fig.15, 24, 49–51, 74–84). Some forms – plastic lugs along the carination and some incised motifs – find quite similar parallels with the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa group. It should be remembered that in most of settlements here discussed, the punctuated band or triangles are registered.

Discussion

The considerations here presented demonstrate just how complex the search for a genesis of the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group really is. In general, it fits very well into the monochrome black burnished koine which spread throughout the entire Balkan Peninsula. But where did the Struma Valley’s tendencies for new styles of pottery production come from? Achievements in ceramic production are remarkable particularly as regards vessels with evenly crafted walls not exceeding 2–3 mm in thickness, perfectly refined clay, and impressive firing skills. They are hardly the result of local evolution, especially since at Ilindentsi and at other settlements there thin-walled wares appear abruptly and alongside the earlier coarse wares while a strong degree of conservatism is expressed in adopting the new fashion.

This may also be the case at Anzabegovo, where we observe almost all the elements of the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa group quite early on, but is intermingled throughout different phases still dominated by the Middle Neolithic (Macedonian periodization) complex having dark painted ceramics.

Remarkable similarities and perhaps the most direct analogies are found in the Phase 3 assemblage at Franchthi cave in the Peloponnese and also at Can Hasan in Anatolia Phase 2B and later Phase 2A. Relations with Asia Minor are permanent and continue in the later periods as well as the region appears to exhibit the same rhythm of development documented in Late Neolithic painted pottery (Akropotamos, Tsangli, and polychrome) (Grebska-Kulova 2001).

The whole of the Eastern Mediterranean seems to have been in constant contact and the exchange of goods and ideas during the second half of the 6th millennium BC is ubiquitous, and the spread of the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group is perhaps the best example.

Conclusion

1. Around the middle of the 6th millennium in the Middle Struma Valley, a new population arrives bearing a new unified culture of black polished ceramics. The emergence of single layered settlements undoubtedly demonstrates that the new settlers are coming from the West via the natural passages recognized already during the Early Neolithic Period.
2. The newly established settlements of Katuntsi, Golešovo, Yanovo I, Yanovo II, Petrovo around Kovačevo show penetration towards the east leading to the Mesta Valley and Rhodope Mountains and the desire to control the Paril Pass.
3. The new population gradually assimilated, keeping the old traditions mostly in terms of ritual practices, but also following the same economy dictated by the topography of the settlements, but applying the new high technological advances in ceramic production. On this basis, a new cultural group manifest as the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa was born in the Middle Struma Valley during the second half of the 6th millennium BC.
4. There are differences in the characteristics of the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group between the regions to the south and north. Both regions have their own rhythm of development. For this reason, the Upper Struma region characterized by the sites of Vaksevo, Nevestino, and Sapareva Banya can also be considered as part of the Balgarčevo II-Dolna Ribnitsa cultural group. However, the situation in the Radomir and Pernik Basins, in the Upper Struma Valley, is not clear.
5. The roots of this cultural group undoubtedly lie in the southern regions of the Balkan Peninsula and in Anatolia.
6. The Middle Struma region is part of a larger common cultural development that took place throughout the Eastern Mediterranean. This connection continues in the subsequent period, the Late Neolithic, when the Late Neolithic painted pottery (Akropotamos and later Galepsos, Kryoneri, and Dikili Taš) appeared in the region. During the Late Neolithic Period an indisputable connection was made for the first time along the Struma River via the Rupelski Gorge (i.e. see the site of Topolnitsa-Promachon).

Bibliography

cyrillic

- Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 1961. Неолитска населба “Вршник” кај село Таринци. *Зборник на штипскиот народен музеј* 2: 7–45. Штип.
- Генадиева, В. 1991. Археологически дани за поселищен живот в местността “Мощени” край село Невестино, Кюстендилско. *Известия на исторически музей Кюстендил* III: 5–18.
- Генадиева, В. 2004. Култови масички от неолитното селище при с. Невестино, Кюстендилско. *Известия на исторически музей Кюстендил* X: 43–49.
- Гергова, Д. и Перничева, Л. 2001. Сондажни проучвания в землището на с. Долна Рибница, обект 2, местността Орешките. *Разкопки и проучвания* 27. М. Домарадски (†) и колектив (ред.). Материали за археологията на Средна Струма: 22–25. София.

Грембска-Кулова, М. 2000. Черна излъскана керамика с набоден орнамент тип Долна Рибница от долината на Средна Струма. *Старини* 1: 71–78.

Гребска-Кулов, М.; Саланова, Л.; Кулов, И.; Виеге, Ж. и Гомар, Л. 2011. Раннонеолитното селище при с. Илинденци, м. Масовец, община Струмјани (The Early Neolithic settlement of Pindentsi, Strumyani). *Археология* кн. 1: 25–43. София.

Здравковски, Д. 1989. Археолошки истражувања на локалитетотот “Атици” во село Црничани, Гевгелиско. *Macedoniae acta archeologica* 10: 79–87. Скопје.

Ковачева, М. и Тошков, В. 1991. Археоманетизъм и неолитните селища в България. *Археология* 33, кн. 4: 9–12. София.

Корошец, П. и Корошец, Ј. 1973. *Праисториска населба Барутница*. Прилеп: Археолошко друштво на Македонија.

Николов, В. 1999. Варианти на прехода от ранния към късния неолит в Тракия и долината на Струма. *Старини* 1: 5–16. София.

Николов, В. 2007. Неолитни култови масички. София.

Перничева, Л. 2002. За прехода от ранния към късния неолит в Югозападна България. *Годишник на археологически музей Пловдив IX/1*: 36–51. Пловдив.

Перничева, Л. 2008. Антропоморфна пластика от праисторическото селище Българчевом Благоевградско. Во Гюрова, М. (уред.) *Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства*: 81–91. София.

Санев, В. и Стаменова, М. 1989. Неолитската населба “Страната” во село Ангелци. *Зборник на трудови* 1: 9–64. Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица.

Симоска, Д. и Санев, В. 1976. *Праисторија во Централна Пелагонија*. Битола: Народен музеј Битола.

Latin

Commenge-Pellerin, C. 2004. Les recipients en céramique: forms et décors du Néolithique moyen. In R. Treuil (ed.), *Dikili Tash, village préhistoriques de Macédoine orientale I. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975), vol. 2. Bulletin de Correspondence Hellenique Supplementum 37*: 27–61.

Demoule, J.-P. and Lichardus-Itten, M. 1994. Fouilles franco-bulgares du site néolithique ancien de Kovačevo (Bulgarie du sud-ouest). *Bulletin de Correspondence Hellenique* 118: 561–618.

Demoule, J.-P.; Gallis, K. and Manolakakis, L. 1988. Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: les catégories céramiques. *Bulletin de Correspondence Hellenique* 62: 1–58.

French, D. 2005. *Canhasan sites 2. Canhasan I: The Pottery*. London: The British Institute of Archaeology at Ankara. Monograph 32.

French, D. 1998. *Canhasan sites 1. Canhasan I: Stratigraphy and Structures*. London: The British Institute of Archaeology at Ankara. Monograph 23.

Gallis, K. 1987. Die stratigraphische Einordnung der Larissa-Kultur: eine Richtigestellung. *Prähistorische Zeitschrift* 62: 147–163.

Garašanin, M. 1998. Kulturströmungen in Neolithikum des südlichen Balkanraumes. *Prähistorische Zeitschrift* 73: 25–51. Berlin.

Georgiev, G. I.; Nikolov, V.; Nikolova, V. and Čohadžiev, St. 1986. Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil. *Studia Praehistorica* 8: 108–151. Sofia.

Grebska-Kulov, M. 2001. A Short Contribution Concerning the Origin of the Late Neolithic Akropotamos Pottery in the Struma (Strymon) River Valley. *Archeologia Bulgarica* V: 1–13.

Keighley, J. M. 1986. The Pottery of Phases I and II. In Renfrew, C. Gimbutas, M. and Elster, E. (eds.) *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*. I: 345–389. Los Angeles.

Korkuti, M. 1995. *Neolithikum un Chalkolithikum im Albanien*. Bonn: Verlag Philipp von Zabern.

Pavuk, J. and Bakamska, A. 2014. Typologie und Chronologie der Neolithischen Altärchen auf dem Balkan. *Slovenská archeológia* LXII-1: 1–82. Nitra.

Perničeva, L. 1983. Prehistory of Strumešnica Valley. In: Śliwa J. and Domaradzki, M. (eds.) *The Lower Strumešnica Valley in Prehistoric, Ancient and early Medieval Times*: 11–33. Kraków.

Pernicheva, L. 1995. Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic. In Bailey, D. and Panayotov, I. (eds.) *Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology*, 22: 99–147. Madison-Wisconsin.

Pernicheva-Perets, L. Grebska-Kulov, M. and Kulov, I. 2011. *Balgarčevo. The Prehistoric Settlement* I. Sofia.

Rujak, Z. 2017. New Data about the Late Neolithic Settlement of Angelci-Stranata (Čaušov Kamen) in South Eastern Macedonia. In Kanzurova-Stojanova, E. (ed.) *Dragiša Zdravkovski in memoriam. Cultural manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions*: 205–221. Skopje: Archaeological museum of Macedonia.

Sanev, V. 1999. The Anzabegovo-Vršnik Group and the Problems of the late Neolithic in the Eastern Part of R. Macedonia. *Старини* 2: 19–32.

Vajsov, I. 2007. Promachon-Topolnica. A Typology of Painted Decorations and its use as a Chronological Marker. In Todorova, H. Stefanovich, M. and Ivanov G. (eds.) *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. In the Steps of James Harvey Gaul* 2: 85–126. Sofia.

Vitelli, K. 1995. *Franchti Neolithic Pottery. The Later Neolithic Ceramic Phases 3 to 5*, Vol. 2. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis.

Whitford, B. 2019. Characterizing the cultural evolutionary progress from eco-cultural niche models: niche construction during the Neolithic of the Struma River Valley (c.6200–4900 BC). *Archaeological and Antropological Sciences*: 2181–2200.

Illustrations

Fig. 1 Middle Neolithic Sites in the Struma River Valley: 1. Saparevo; 2. Sapareva banja; 3. Dupnica; 4. Tavalicevo; 5. Nevestino; 6. Bersin; 7. Vaksevo; 8. Mursalevo; 9. Kočerinovo; 10. Balgarčevo; 11. Ilindenci; 12. Ploski; 13. Mikrevo; 14. Kovačevo; 15. Katuntsi-Marčin; 16. Golešovo; 17. Petrovo; 18. Yanovo I; 19. Yanovo II; 20. Baskaltsi; 21. Gega; 22. Višlane; 23. Dolna Ribnitsa; 24. Čuričene; 25. Parvomai; 26. Dimitra; 27. Nea Baphra; 28. Sitagroi; 29. Chorla; 30. Drama; 31. Dikili Taš.

Fig. 2 Balgarčevo, Middle Neolithic Pottery (1, 12 incised lines; 2, 6, 7, 10 impressed dots “Dolna-Ribnitsa”; 3 horizontal rippling; 5 grooved line above the carination; 8 organised barbotine and polished band; 9, 15 vessels with little handles; 11 lug and grooved lines; 13 lug on the carination; 4 lid with impressed dots).

Fig. 3 Ilindentsi, Middle Neolithic Pottery (1–2 bitum covering; 3–7 impressed dots “Dolna-Ribnitsa”; 8, 9 rippling; 10 plastic lug; 11 fragment with flat vertical handle; 12 coarse vessel with incised zig-zag lines; 13 cylindrical vessel; 14, 17 biconical vessels; 15 spherical vessel; 16 flat base).

Fig. 4 Kovačevo, Middle Neolithic Pottery (1, 4, 6, 8, 9, 10 impressed dots “Dolna-Ribnitsa”; 2 impressed dots below rim; 3, 15 rippling; 5, 7 rippling and impressed dots; 11 group of impressed dots; 12 incised lines; 13 vessel with tripartid form; 14 fragment with flat vertical handle).

Fig. 5 Middle Neolithic Pottery: 1–3 Golešovo, 4–12 Katuntsi-Marčin (1, 2 black burnished pottery; 3 impressed dots “Dolna-Ribnitsa”; 4 black burnished with flat vertical handles; 5, 6, 7 rippling; 8 rippling and group of impressed dots; 9 rippling and remains of red slip; 11 rippling and black-topped; 12 handle with two incised lines; 13 base with black-topped).

Fig. 6 Anthropomorphic figurines, Middle Neolithic: 1–8 Balgarčevo; 9 Ilindentsi; 10 Petrovo.

Fig. 7 Altars, Middle Neolithic: 1–3 Katuntsi-Marčin; 4–5 Petrovo; 6–10 Balgarčevo.

Fig. 8 Balgarčevo, Middle Neolithic Pottery (1–4, 7, 11 impressed dots “Dolna-Ribnitsa”; 5, 10 lug on the carination; 6, 8, 9, 12 grooved line above the carination; 13, 14 organised barbotine and polished band).

Fig. 9 Ilindentsi, Middle Neolithic Pottery (1, 12 impressed dots; 2, 6 impressed dots “Dolna-Ribnitsa”; 3, 4 bitum covering; 5, 11 rippling; 6 red slip on black surface; 8 incised lines; 9 gray-topped; 10 vessel with black surfaces and light cross-section).

Fig. 10 Kovačevo, Middle Neolithic Pottery (1–3, 7 impressed dots “Dolna-Ribnitsa”; 4 impressed dots and incised line; 5 impressed dots below rim; 6, 12, 13, 17 rippling; 8, 15 checkerboard ornamentation; 9 graphite slip and plastic band; 10 group of impressed dots on carination; 11 lid decorated with impressed dots; 14 incised zig-zag lines; 16 bitum covering).

Fig. 11 Middle Neolithic Pottery: 1–3 Golešovo, 4–12 Katuntsi-Marčin (1, 2 black burnished pottery; 3 impressed dots “Dolna-Ribnitsa”; 4 black burnished pottery with horizontal handle; 5 dark gray vessel with small vertical handle; 6 gray-topped pottery; 7 bitum covering; 8, 9 rippling and group of impressed dots; 10 rippling and remains of red slip; 11 rippling and black-topped; 12 handle with two incised lines; 13 base with incised lines and graphite slip; 14 beige pottery).

Fig. 12 Anthropomorphic figurines, Middle Neolithic: 1–5 Balgarčevo; 6, 7 Ilindentsi.

Fig. 13 Altars, Middle Neolithic: 1–4 Katuntsi-Marčin; 5–10 Balgarčevo; 11–13 Kovačevo.

Fig. 14 Map with the mentioned sites: 1. Territory of Balgarchevo II-Dolna Ribnitsa cultural group. 2. Atici; 3. Angeltsi; 4. Damjan; 5. Anzabegovo; 6. Vršnik; 7. Zelenikovo; 8. Kolsh; 9. Dunavec; 10. Dërsnik; 11. Larissa; 12. Platia Magula Zarku; 13. Corinth; 14. Aria; 15. Franchthi; 14 Can Hasan.

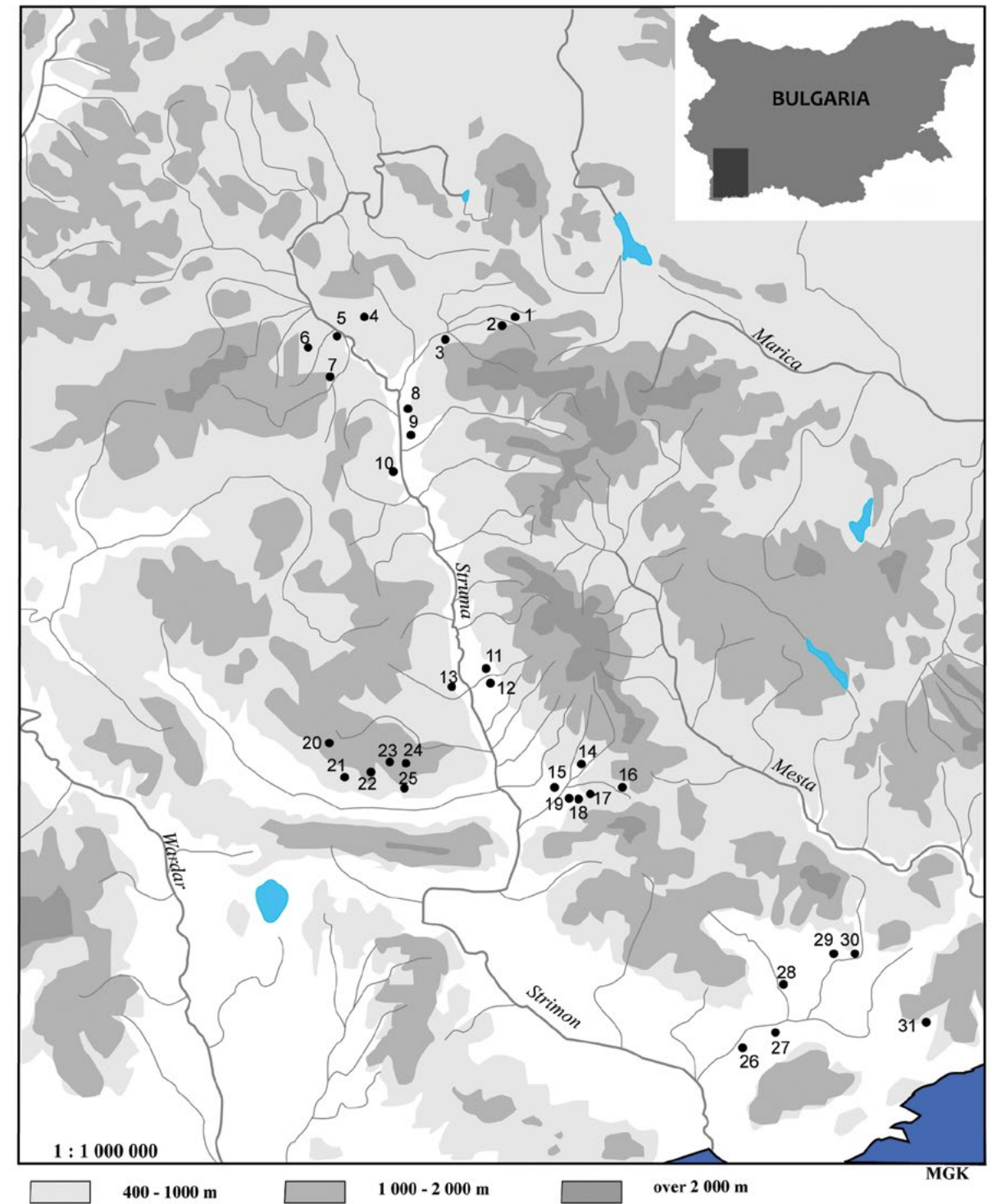

Fig. 1

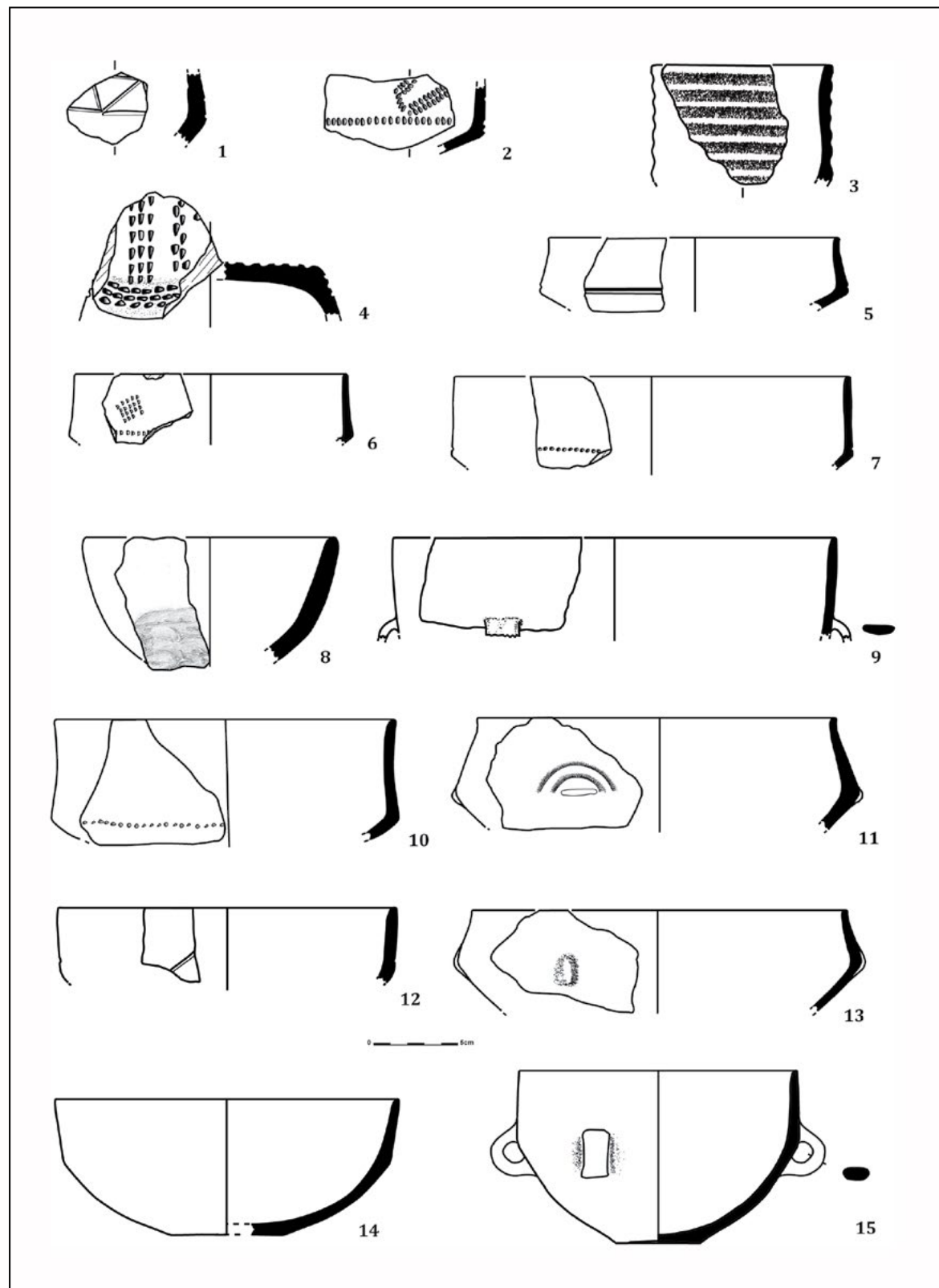

Fig. 2

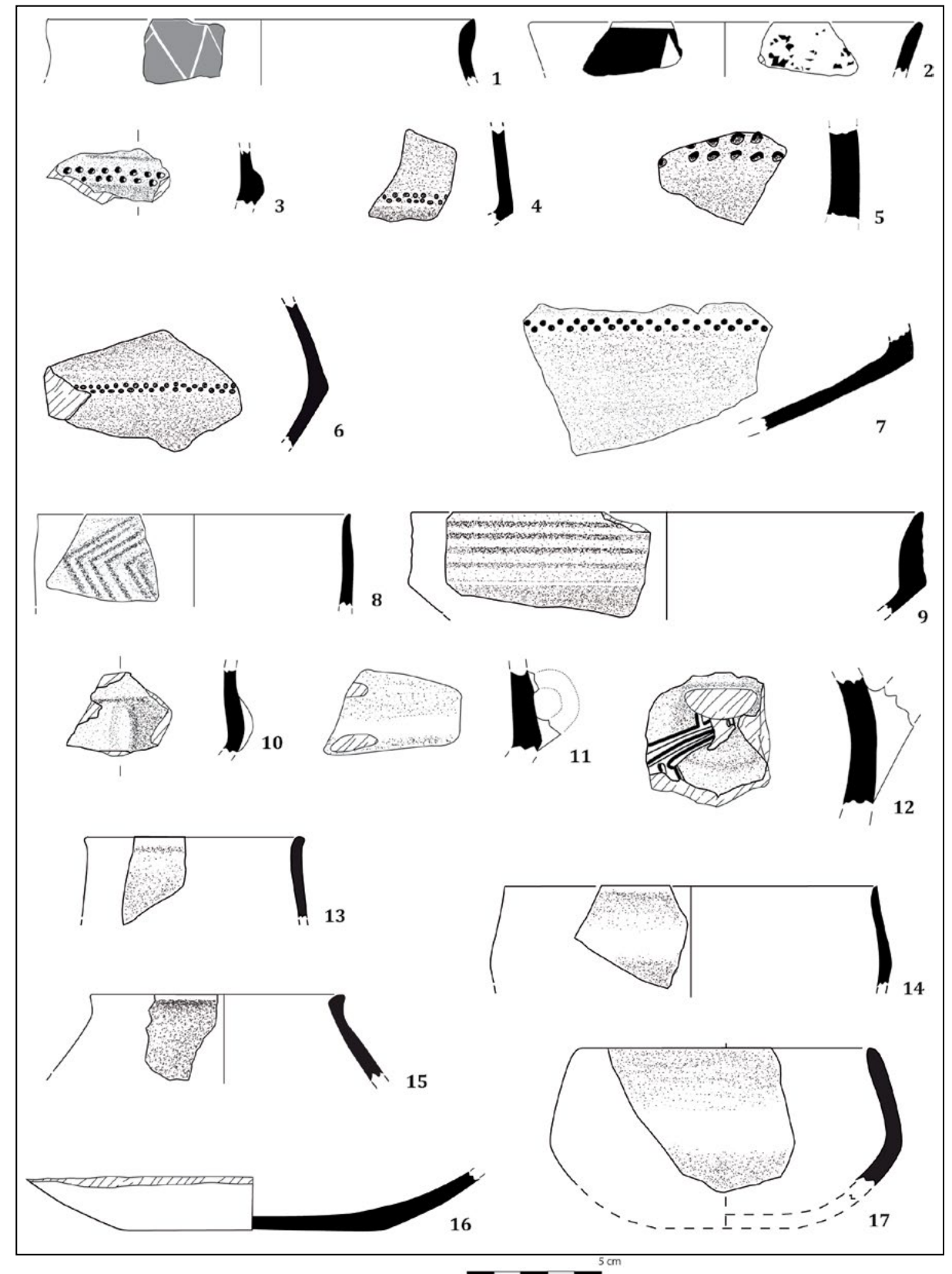

Fig. 3

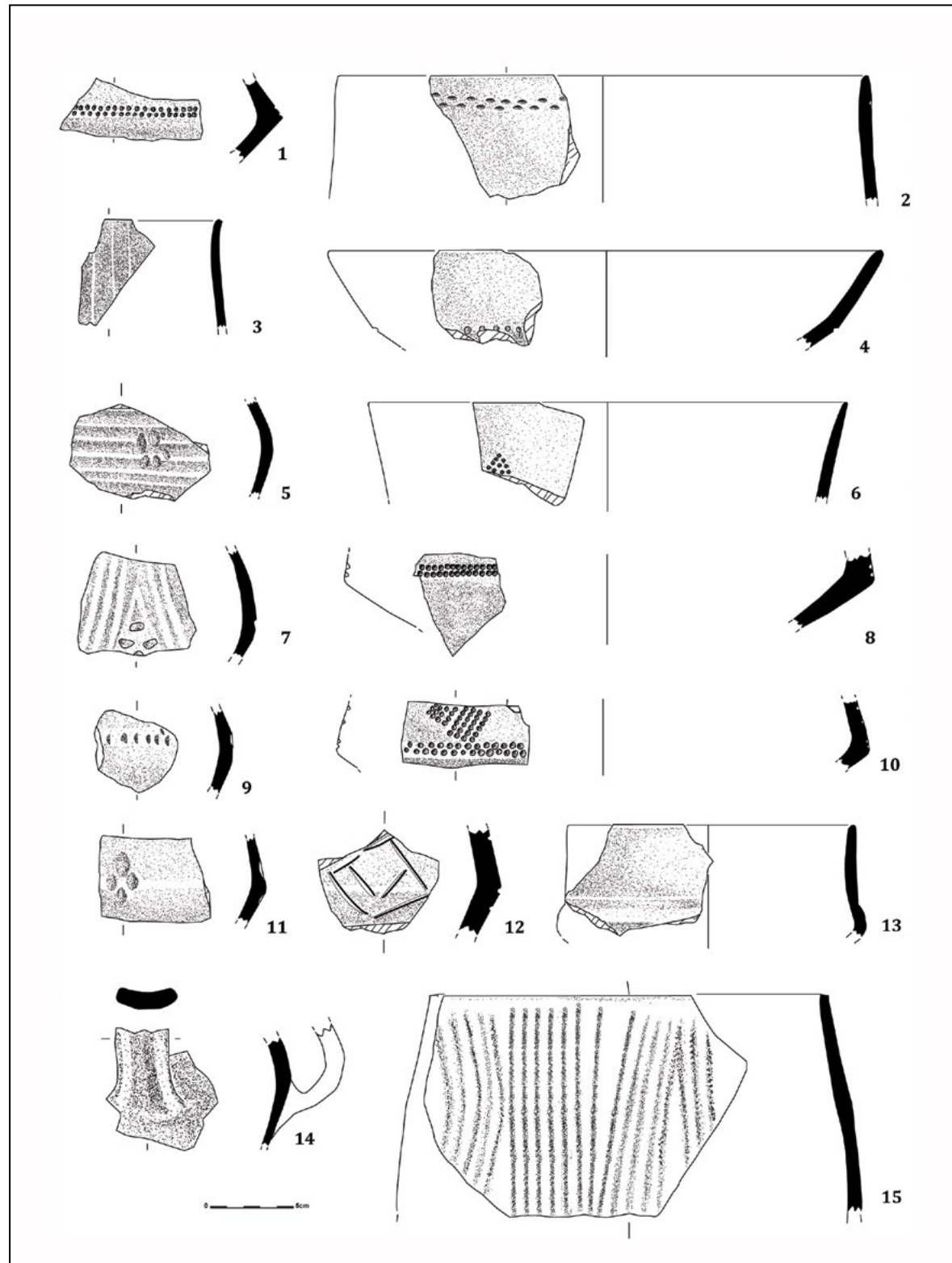

Fig. 4

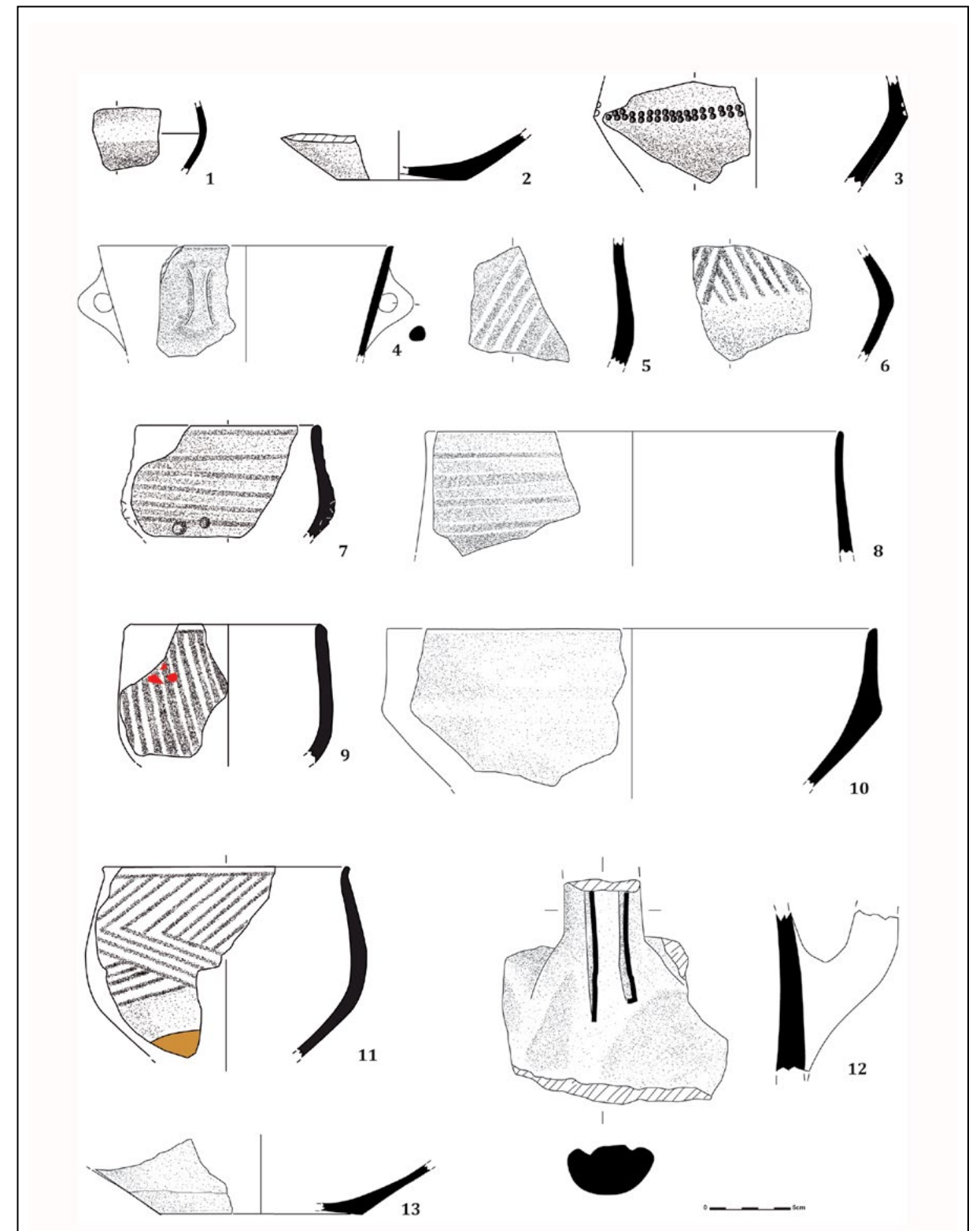

Fig. 5

Fig. 6

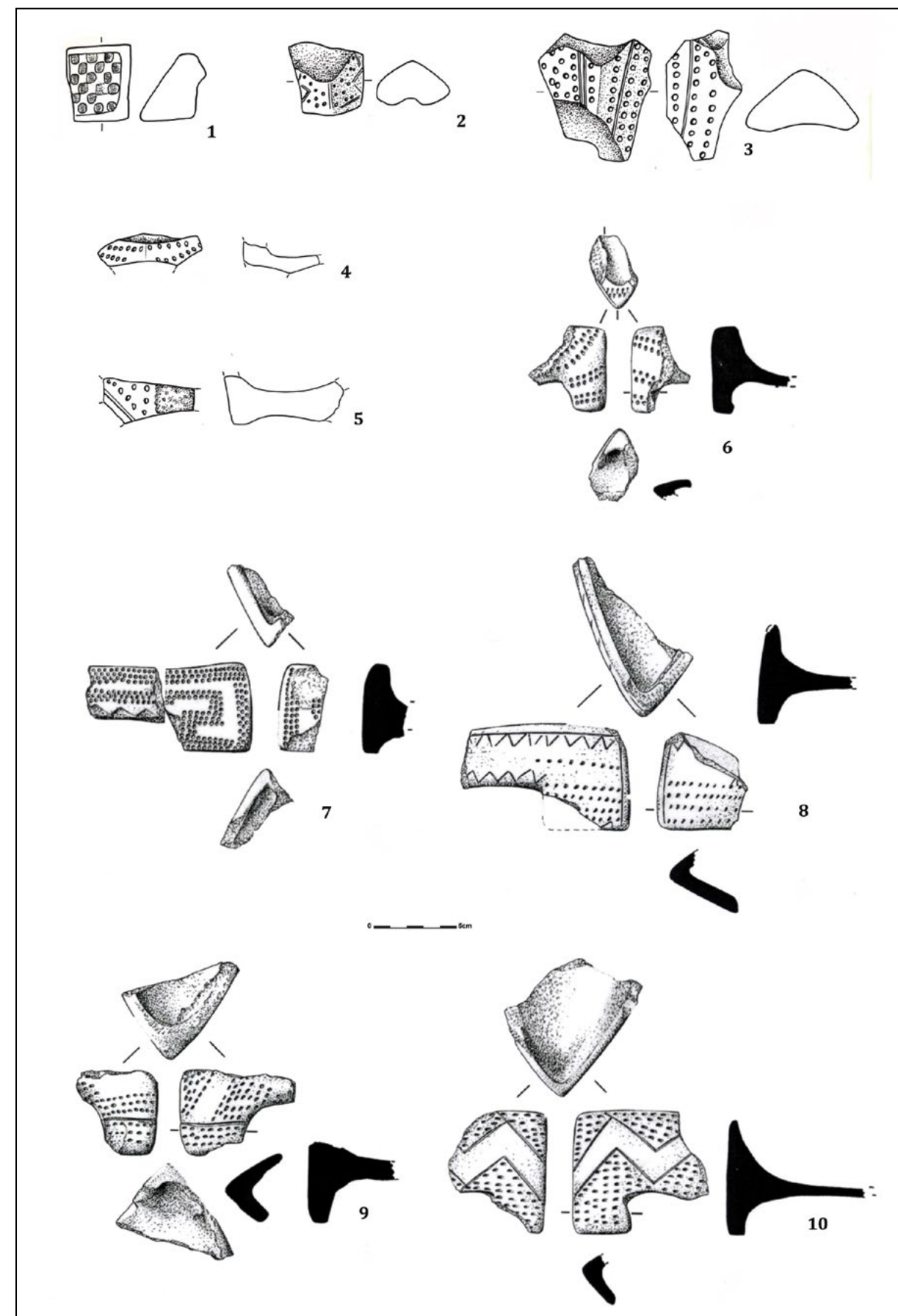

Fig. 7

Fig. 8

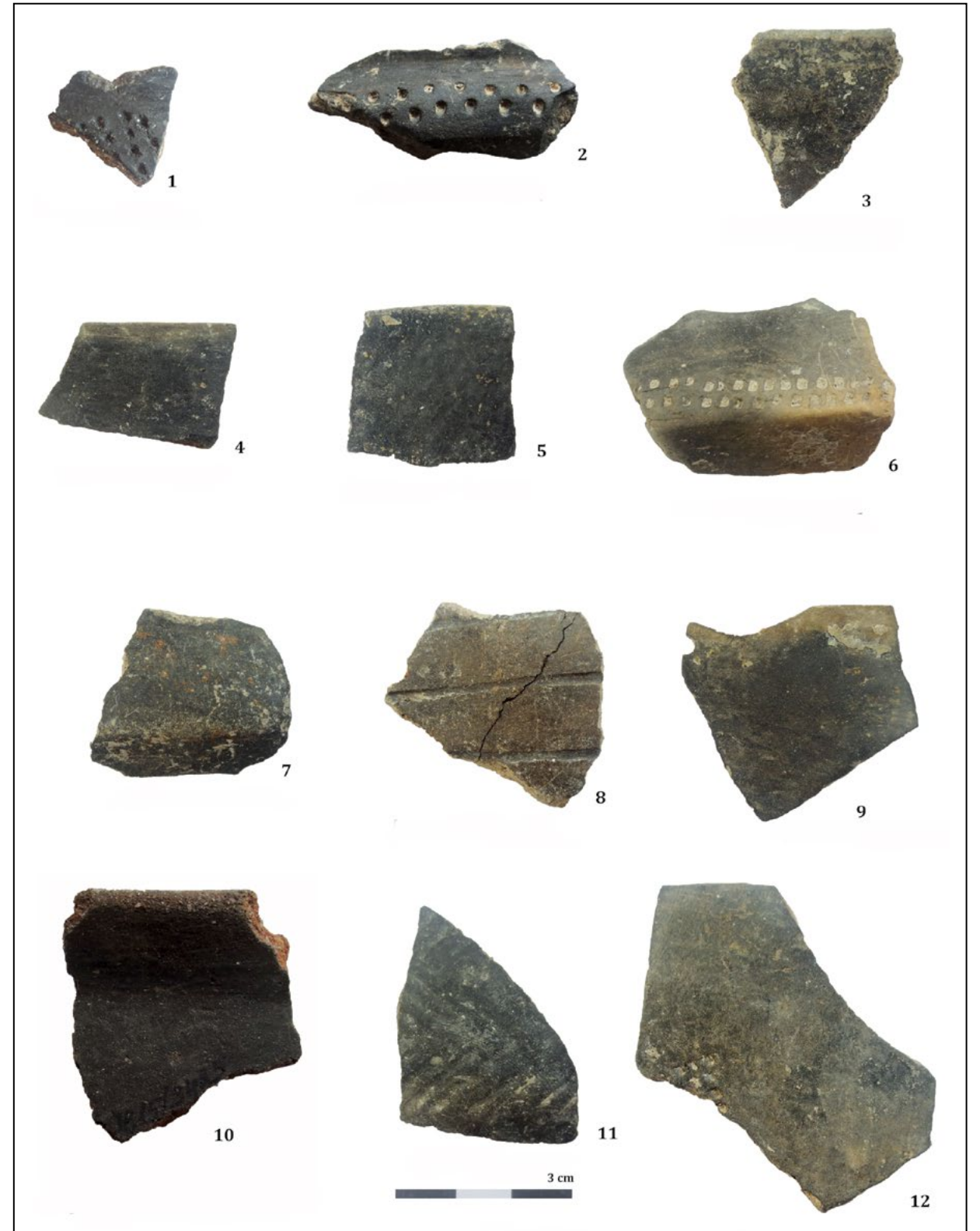

Fig. 9

Fig. 10

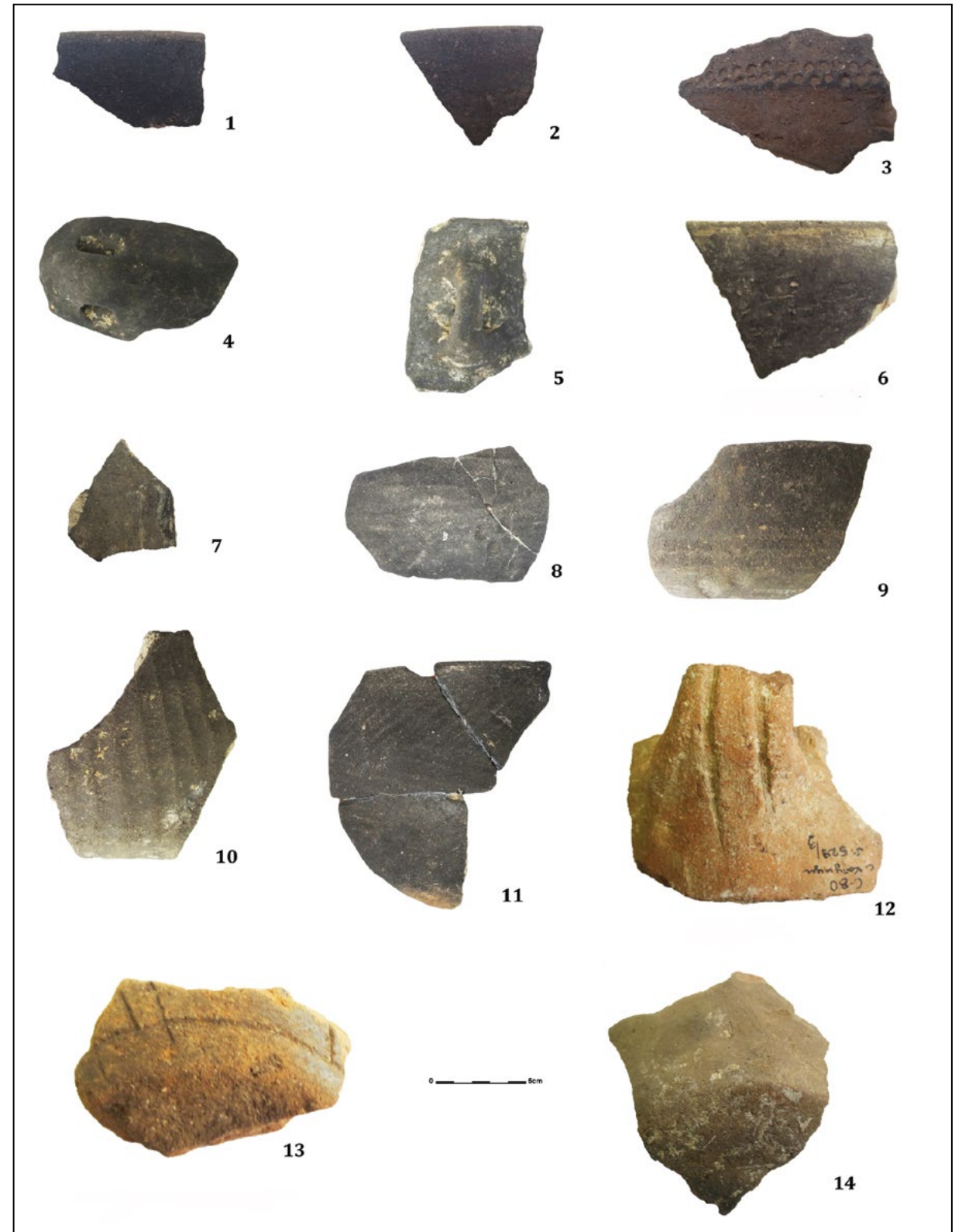

Fig. 11

Fig. 12

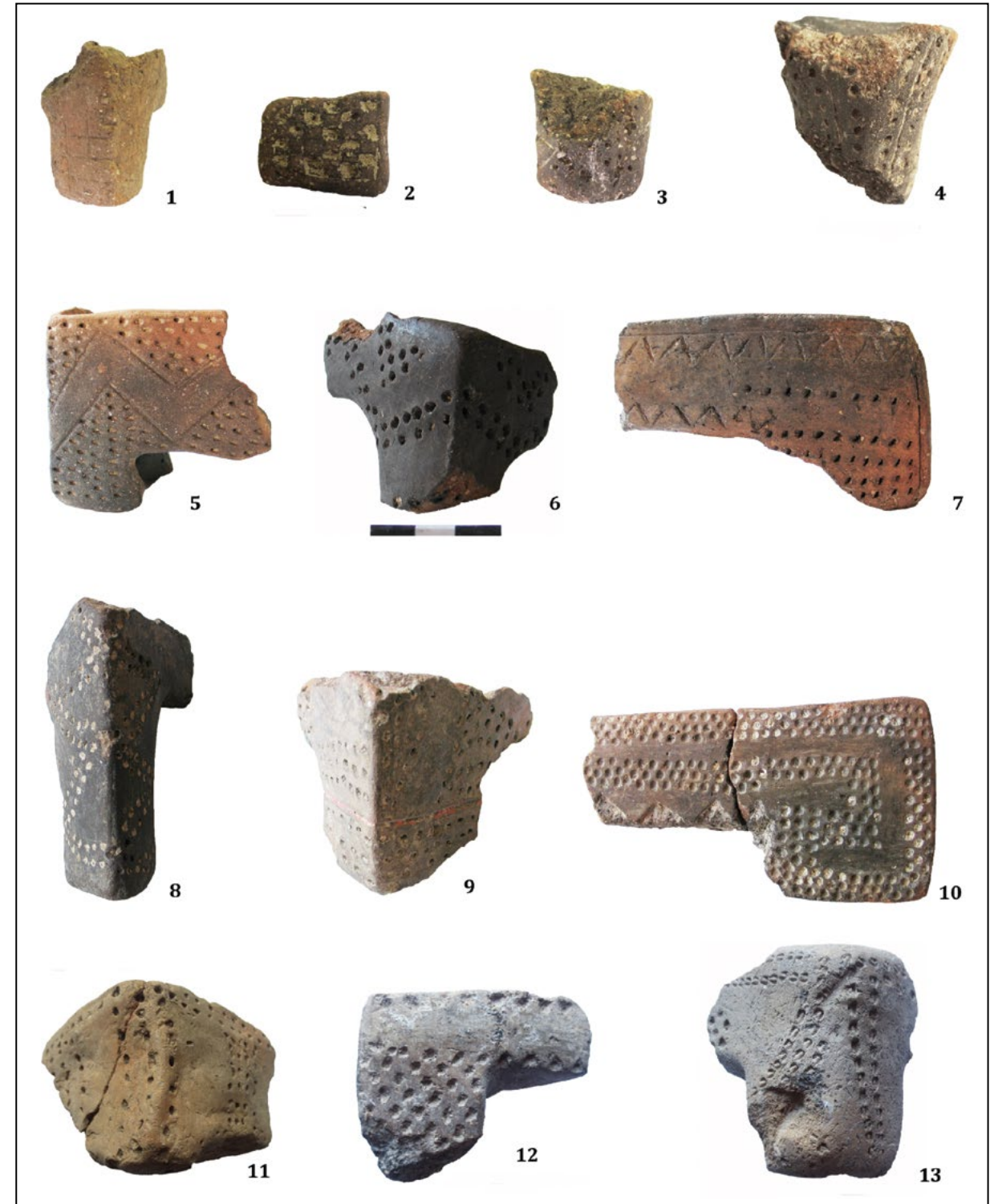

Fig. 13

Зоран Рујак*Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј – Струмица***Петар Зидаров***Лабораторија за археометрија и експериментална археологија,
Нов бугарски универзитет, Софија***Елена Стојанова Канзурова***Археолошки музеј на Република Северна Македонија***Zoran Rujak***Institute for Protection of Cultural Monuments and Museum – Strumica***Petar Zidarov***Laboratory of archaeometry and experimental archaeology,
New Bulgarian University***Elena Stojanova Kanzurova***Archaeological Museum of Republic of North Macedonia***АНГЕЛЦИ, КОСТУРИНО И ДАМЈАН:
ГЕОМАГНЕТНО СКЕНИРАЊЕ НА ТРИ НЕОЛИТСКИ
НАСЕЛБИ ВО ЈУГОИСТОЧНА МАКЕДОНИЈА****ANGELCI, KOSTURINO AND DAMJAN:
GEOMAGNETIC SCANNING OF THREE NEOLITHIC
SETTLEMENTS IN SOUTHEAST MACEDONIA**

Strumica and Radoviš Valley, with their position and natural surroundings, undoubtedly offered favorable conditions for the development of the Neolithic settlements. Unfortunately, the findings of the first Neolithic communities on the territory of Southeast Macedonia, despite the results from the Pelagonia region, Skopje, Ovče Pole and the valley of the Middle and the Lower Struma, are disproportionately modest. The Institute for protection of cultural monuments and museum – Strumica, the Laboratory of archaeometry and experimental archaeology of New Bulgarian University in Sofia, as well as, the Archaeological museum of the Republic of North Macedonia in Skopje, initiated the idea of carrying out the first geomagnetic surveys at the archaeological sites in Strumica and Radoviš Valley. During 2016, geomagnetic surveys of the already known Neolithic settlements were conducted, such as Kanli Čair-Damjan, settlement Čaušov Kamen-Angelci, as well as, the newly registered settlement Orniče-Kosturino. The results of these surveys reflect the last development phase of these settlements. At all three sites, there are magnetic indications typical for Neolithic settlements in the Balkans, which include pits, hearths in the surrounding area and the remains of burnt dwellings. Most of the houses in these settlements were usually located in circular and semicircular zones. This

Fig. 14

characteristic layout of the settlements points to the planning of living space, above all, in the context of protection. The settlement at Kanli Čair-Damjan, was further protected with two or three circular trenches. The first results of the geomagnetic surveys of these three settlements gave a broader archaeological footprint for their spatial organization. These results should be, undoubtedly, supplemented by more extensive archaeological excavations, which will confirm or correct their present interpretation.

Keywords: *Neolithic, Southeast Macedonia, geomagnetic surveys, spatial organization of the settlements, defense system*

Струмичката и Радовишката котлина, со нивната местоположба и природна околина, несомнено овозможиле погодни услови за развој на неолитски населби. За жал, наодите од најраните заедници на територијата на Југоисточна Македонија, за разлика од резултатите од Пелагонија, Скопје, Овче Поле и средниот и долниот тек на Струма се непропорционално скромни. Заводот за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица, лабораторијата за археометрија и експериментална археологија на Новиот бугарски универзитет во Софија, како и Археолошкиот музеј на Република Северна Македонија во Скопје ја иницираа идејата за првите геомагнетни рекогносцирања на археолошки локалитети во Струмичката и Радовишката котлина. Во текот на 2016 г., геомагнетните рекогносцирања на веќе познатите неолитски населби беа завршени, како на Канли Чаир – Дамјан, населбата Чаушов Камен – Ангелци, како и на новодокументираната населба Орниче – Костурино. Резултатите од овие рекогносцирања ја осветлуваат последната развојна фаза на овие населби. На сите три локалитети постојат магнетни индикации типични за неолитските населби на Балканот, коишто вклучуваат јами, печки во непосредната околина, како и остатоци од изгорени куќи. Повеќето од куќите во овие населби, вообичаено, биле лоцирани во кружни или полукружни зони. Овој карактеристичен план на населбите упатува на конкретно планирање на просторот за живеење, веројатно, во контекст на заштита. Населбата Канли Чаир – Дамјан, дополнително била заштитена со два или три кружни рова. Првите резултати од геомагнетните рекогносцирања на овие три населби дадоа поширока археолошка подлога за нивната просторна организираност. Без сомнеж, овие резултати би требало да бидат дополнети со поинтензивни археолошки истражувања, коишто ќе го потврдат или коригираат сегашното толкување.

Клучни зборови: *неолит, Југоисточна Македонија, геомагнетни рекогносцирања, просторна организираност на населбите, заштитен систем*

Геомагнетните скенирања на археолошките локалитети на територијата во Македонија, особено на оние кои припаѓаат од епохата на предисторијата, сè уште претставуваат предизвик за институциите. Бенефитот од овие интердисциплинарни истражувања е несомнено многу голем, бидејќи се добиваат информации кои се однесуваат на бројот, формата на архитектонските структури, нивната просторна поставеност во населбите, како и нивниот сооднос со природното опкружување. Примената на овој тип истражување дополнително е корисно при определувањето на границите на неолитските населби што се вклучени во процесот на правниот режим за заштита на културното наследство.

Во изминативе години се направија серија геомагнетни истражувања на неколку неолитски населби во Пелагонискиот регион, односно на тумбите кај с. Породин, с. Оптичари, во Битола, с. Добромири, с. Трн, с. Могила, с. Славеј и с. Боротино (Наумов и др. 2017, 161–189). Овие

геомагнетни истражувања дадоа вредни археолошки информации што ја дополнија сликата за просторната организација на населбите во периодот на младото камено време во Пелагонија.

Струмичко-радовишката Котлина, со својата позиција и природно опкружување, несомнено нудела поволни услови за формирање на населби во неолитот. За жал, сознанијата за првите неолитски заедници, наспроти сознанијата од Пелагонискиот регион, Скопскиот, Овчеполскиот, но и Долината на Средна и Долна Струма, се несразмерно скромни (Grebska-Kulow 2017, 243–281; Чоухаджиев 2007).

Недостатокот од информации за неолитот во југоисточниот дел на Македонија, беше предизвик во последните неколку години да се организираат нови археолошки рекогносцирања и истражувања. Контактите помеѓу трите институции, Заводот за заштита на спомениците на културата и Музеј – Струмица, Лабораторијата по археометрија и експериментална археологија од Новиот бугарски универзитет во Софија, како и Археолошки музеј на Република Северна Македонија во Скопје, ја иницираа идејата за реализација на првите геомагнетни скенирања на неолитските локалитети во Радовишката и Струмичката Котлина.

Геомагнетни истражувања во 2016 г.

Во текот на 2016 г., согласно постојните услови, се реализираа геомагнетни истражувања на еден мал простор на веќе познатата неолитска населба Канли Чаир – Дамјан, на населбата Страната/Чаушов Камен – Ангелци и новоевидентираната населба Орниче – Костурино (сл. 1).

За потребата на овие истражувања се користеше преносен цезиумски магнетометар G-858, со две мерни сонди, распоредени во вертикален градиентски режим, меѓусебно поставени на растојание на 0,5 м, односно меѓу 0,2 и 0,8 м над земјата (сл. 2). Зоните во кои се вршеше мерењето, се определуваа и геодетски се позиционираа со тотална станица Sokkia Set5XT12-21 и GPS.¹ Најмалку една од границите на истражуваните полигони, обично се усогласуваше со современите граници на земјоделските парцели, со што максимално се искористи конфигурацијата на земјиштето во скенираното подрачје.

Истражуваниот простор се подели на полигони со димензии 10 x 10 м, а мерењата со магнетометарот се вршеа по профили, поставени паралелно на еден метар растојание. Отчитувањата се регистрираа на 0,1 м, што ја прикажува густината на мерењата. Евидентираните сигнали се коригираа со дополнителни мерења со фиксна точка и вертикална градиентна разлика помеѓу две сонди. Добиените магнетни мерења кои идентификуваа аномалии под површината, се коригираа со употреба на софтверската програма MagMap 2000. Алгоритмите на софтверот Archaeosurveyor 2 се користеа за изострувањена постојната слика од добиените магнетограми, со што се елиминираа екстремните вредности добиени од силните аномалии во магнетното поле, предизвикани од денешните електрични столбови, високонапонските кабли, оградите на лозовите насади и слично.

Неолитската населба кај с. Ангелци (археолошки истражувања)

Неолитската населбаво месноста Страната – Ангелци во Струмичката Котлина е откриена со рекогносцирање кон крајот на 50-тите години на минатиот век (Санев и Стаменова 1988, 9–65). Со првите археолошки истражувања во 1985 г., во оваа населба се издвоени два културни хоризонта од периодот на доцниот неолит, во рамките на група-

¹ Геомагнетното скенирање и интерпретацијата на добиените резултати, ги изврши м-р Петар Зидаров од Лабораторијата по археометрија и експериментална археологија од Новиот бугарски универзитет во Софија.

та Ангелци I–II.² Движниот археолошки материјал од населбата се врзува за последниот доцнеолитски слој од Амзабегово и Зелениково.

Неолитската населба од нејзината западна страна е заштитена со благата падинка, позната како Чаушов Камен. Во текот на 2015 г., на оваа локација се реализираа нови археолошки ископувања.³ Резултатите од новите истражувања покажаа дека ситуацијата на културните слоеви е поразлична од онаа констатираната во првите истражувања (Ruĵak 2017, 205–221). Археолошкиот материјал има блиски аналогии со материјалот од населбите во Дамјаница и с. Б’лгарчево. Тоа укажува дека населбата се развивала во тесна корелација со доцниот неолит од Средна Струма. Таа паралелно остварувала комуникација исо север, во рамките на последната фаза на културата определена како Ангелци–Зелениково II. Некои форми меѓу керамичкиот материјалод Страната и Чаушов Камен, кои засега остануваат без блиски аналогии, укажуваат на фактот дека во една фаза од еволуцијатана населбата, нејзините жители развивале локални културни вредности.

Геомагнетни скенирања

Најголемиот дел од неолитската населбараспослана на локацијата Страната и Чаушов Камен е покриен со лозови насади, и ваквата ситуација генерално ја отежнува примената на геомагнетнетниот метод на истражување. Единствено на источната периферија на населбата и нејзиниот централен дел, постојат ограничени можности за изведување на ваков тип истражување. За време на теренската работа во 2016 г., просторот кој беше достапен за примената на овој геомагнетен метод на истражување, изнесуваше 0,67 хектари. Цел на истражувањето беше просторот (со насад од тутун) сместен меѓу лозјата на југозапад и север, пресушеното речно корито на р. Сушица на североисток, и останатото земјоделско земјиште на југоисток (сл. 3).

Евидентираниот неолитски керамички материјал од површината на скенираниот простор не соодветствуваше со добиените резултати од геомагнетното истражување. И покрај регистриранитеинтензивни магнетни сигнали кои укажуваа на постоењето на градби – најверојатно живеалишта во овој дел на населбата, нивните контури и димензии не можеа да се определат (сл. 4).

Во североисточниот дел на скенираниот простор се добиени силни магнетни вредности, позиционирани во еден ред. Ваквиот интензивен магнетизам е карактеристичен за зоните каде што имало градби кои биле опожарени. Доколку станува збор за остатоци од куќи, тие би требало да бидат радијално распоредени со нивната помала страна по должината на периметарот на кружната целина. Во југозападниот дел на населбинскиот простор, се регистрирани слаби магнетни вредности кои можат да бидат резултат на живеалишта кои не гореле, бидејќи тие во основа би биле „невидливи“ за применетиот метод. Во овој простор може да се очекува постоење на други градби распоредени радијално, исто како во североисточниот дел на скенираниот простор.

Интензивните сигнали што се регистрирани по должината на северозападниот, североисточниот и југоисточниот дел од магнетната мапа, укажуваат на човечки активности од денешнината, односно постоење на водоводна инфраструктура и колски пат. Идните проширувања на истражуваниот простор веројатно ќе обезбедат повеќе информација за просторната организација во овој дел на населбата.

² Во рамките на проектот Најстарите земјоделски агломерации од младото камено време во Македонија, од аспект на територијално, културно и хронолошко определување во 1985 г., е организирано сондажно ископување во Страната – Ангелци. Во реализацијата на проектот учествувале: Музеј на Македонија и Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј – Струмица, под раководство на Воислав Санев.

³ Археолошките истражувања во месноста Чаушов Камен – Ангелци, се извршени од страна на НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј – Струмица, во 2015 г., под раководство на м-р Зоран Руĵак.

Неолитската населба во Орниче – Костурино

Првите археолошки сознанија за неолитската населба во Орниче – Костурино, се добиени во 2013 г.⁴ Орниче се наоѓа во планинскиот премин кој ги поврзува долините на реките Струмица и Вардар. Позицијата на неолитската населба денес се наоѓа во активно земјоделско земјиште кое се протега кон север и североисток од селото Костурино. Нејзината јужна граница е определена со сувото корито на едно мало сезонско поточе, додека југозападно од населбата се наоѓа магистралниот пат кој ги поврзува градовите Струмица и Валандово.

Во текот наподготвителните активности, беше забележана фрагментирана садова керамика и остатоци од нагорен куќен лепеж низ целата површина во просторот кој беше избран за геомагнетно скенирање. Покрај овој археолошки материјал, беа евидентирани и голем број керамички проектили за праќа, што е невообичаена ситуација за досегашните познати неолитски населби на територијата во Македонија. Големината на површината опфатена со истражувањата на овој локалитет, изнесуваше 1,05 хектари (сл. 5).

Геомагнетни скенирања

Магнетната мапа на скенираната површина се карактеризира со голем број зоништо имаат изразен интензитет, и една помала зона, во која веројатно се наоѓалејами и отворени огништа. Во северниот дел на истражуваната област, добиени се силни магнетни вредности што се резултат на постоењето градби, веројатно живеалишта со правоаголна форма. Овие градби, распоредени радијално, најверојатно биле позиционирани во кружни зони.

Од друга страна, магнетните полиња со праволиниска форма низ истражуваниот простор, ги претставуваат денешните граници на земјоделските парцели. Во југоисточниот дел е регистрирана една зона со праволиниска форма, со димензии околу 15 x 30 м. Силните магнетни вредности забележани по должината на северозападниот крај на истражуваниотпростор, се резултат на постоењето градба од понов датум (сл. 6).

Комплексната слика добиена од овие први скенирања, е одраз на еден интензивен подолготраен живот во населбата. Засега не постојат можности за определба, односно распределба на поединечните етапи на живеење во овој истражуван простор. Меѓутоа, јасно се гледаат најмалку две зони-појаси, во кои биле позиционирани објектите. Со геомагнетните истражувања се добија одредени сигнали кои индицираат постоење на ровови, односно одбранбена фортификација со која населбата несомнено била опкружена.

Неолитска населба во Канли Чаир – Дамјан (археолошки истражувања)

Населбите во локациите Канли Чаир и Бојковци, засега ја претставуваат првата позната археолошка целина на влезот во Радовишката Котлина, каде се документирани материјални елементи за неолитската култура. Првите истражувања во овој простор се изведени кон крајот на 80-те години на минатиот век (Санев 1989, 36–38)⁵. Следните археолошки ископувања во просторот на Канли Чаир се реализирани во 2015 г. (Stojanova

⁴ НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј – Струмица, во 2014 г., изврши рекогносцирање на локацијата Орниче сместена во атарот на с. Костурно во Струмичката општина.

⁵ Во рамките на научно-истражувачкиот проект Најстарите агломерации од младото камено доба во Македонија од аспект на територијално, културно и хронолошко определување во 1987 и 1988 г. на локациите Бојковци и Канли Чаир во атарот на с.Дамјан, Радовиш, се извршени сондажни истражувања, под раководство на Воислав Санев во организација на Музеј на Македонија, Скопје.

Kanzurova 2017, 69–79).⁶ Населбата во Канли Чаир е формирана кон крајот на раниот неолит и почетоките на средниот неолит. Подоцнежниот нејзин развој во доцниот неолит продолжува на соседната локација Бојковци, североисточно од Канли Чаир. Врските со неолитските манифестации во Овчеполскиот регион, односно влијанијата од Амзабегово, се согледуваат преку некои керамички форми и ликовни решенија. Неколку засега раритетни елементи од материјалното творештво на жителите од Канли Чаир укажуваат и на создавање на посебни културни елементи во оваа неолитска населба.

Геомагнетни скенирања

Просторот кој се истражуваше во Канли Чаир е лоциран на јужната падина на првата речна тераса покрај Тополничка Река и Крива Лакавичка Река, и опфаќа 0,81 хектари обработлива земјоделска површина. Резултатите од скенирањето покажаа постоење на три линеарни структури, лоцирани на источната периферија на истражуваниот простор и неколку зони во централниот и западниот дел со прилично интезивни магнетни сигнали (сл. 7).

Заоблените линеарни структури во источниот периметар на истражуваниот простор укажуваат на постоење три ровови кои го опкружувале иницијалниот населен простор. Ширината на западниот ров е меѓу 2 и 3 м, вториот (централниот) ров е поголем, со ширина меѓу 3 и 4 м. Последниот ров кој е регистриран на источниот крај на магнетното поле, има иста ширина како западниот, меѓу 2–3 метри. Растојанието помеѓу западниот и централниот ров е 12 метри, додека растојанието помеѓу централниот и источниот е помеѓу 8 до 9 м (сл. 8).

Во средишниот скениран простор, има индикации за постоење на две целини – структури кои имале издолжена овална форма, поставени со својата подолга оската во правец североисток-југозапад. Прекиниот во југоисточниот дел на овие две структури, веројатно ја покажува локацијата на влезот. Во истиот скениран простор, во рамките на населбата, се препознаваат правоаголни структури, распоредени во концентрични зони. Голема е веројатноста овие структури да се остатоци од опожарени куќи, а нивниот распоред говори за нивната просторна позиција во населбата. Две структури со правоаголна основа, чии контури се многу појасни во однос на другите структури, имаат димензии 4 x 8 м и 4 x 6 м.

На источната страна на истражуваниот простор, се регистрирани магнетни сигнали со послаб интензитет и тие даваат индикации за постоење на друга глинена структура – живеалиште кое можеби не било опожарено.

На западниот периметар на неолитската населба веќе се наоѓа изградена современа куќа со инфраструктура, која го оневозможува проширувањето на истражувањето во овој правец. Слична е ситуацијата и во северозападниот дел на населбинскиот простор. Имено, овде, во непосредна близина, се изградени подоцнежни јами и објекти за водоснабдување за потребите на современата селска населба Дамјан и невозможно е да се детектира останатиот дел од неолитската населба.

Заклучок

Геомагнетната перспекција на овие три населби ги дополни сознанијата за планскиот распоред на населбите и архитектурата во неолитот на југоисточниот дел на Македонија. Резултатите покажаа дека сите три истражувани населби биле лоцирани на стратешки одбрани позиции во однос на географските карактеристики на нивното при-

родно опкружување. Двете од нив, Канли Чаир – Дамјан и Орниче – Костурино (од крајот на раниот и средниот неолит), најверојатно ги контролирале премините преку клисурите и планинските премини, додека населбата кај с. Ангелци (доцен неолит) се наоѓа во подножјето на благо возвишение, лоцирано во периферијата на плодната Струмичка Котлина, и овозможувала визуелна контрола на поголемо растојание.

Истражуваниот простор кај сите три локалитети покажува магнетни индикации типични за неолитскитенаселби, кои вклучуваат јами, огништа во надворешниот простор и контури на сидови одопожарени куќи. Добиените резултати несомнено ја отсликуваат последната градежна етапа на населбите. Според нив, градбите во овие населби најчесто се распоредени во кружни и полукружни зони. Ваквиот карактеристичен распоред на градбите укажува на осмислено планирање на просторот, кој е, пред сè, во контекст на заштитата.

Ваквата поставеност, наоѓа паралели во планскиот распоред на другите истражувани ранонеолитски и среднеолитски населби во Тесалија, како и во населбите во северна Грција, а се чини дека се разликуваат од ортогоналниот распоред на градбите во населбите од Југозападна Бугарија, како што се Грлешки Ниви – Дренково и Равен – Брежани (Гребска-Кулов и Зидаров 2011а, 41–43; Гребска-Кулов и Зидаров 2011б, 43–45).

Магнетните сигнали од Канли Чаир – Дамјан, се многу појасни, односно најсоодветни за толкување. Имено, овде постојат индикации за уредени широки концентрични зони во кои биле градени објектите – куќите. Овој населбински простор бил дополнително заштитен со кружни ровови. На источната периферија на истражуваниот простор, евидентирани се остатоци од три ровови. Не е исклучена можноста, покрај рововите да се наоѓала и заштитна ограда, односно некаков вид палисада. Се чини дека иницијалната населба опкружена со западниот ров, имала површина од околу 0,18 хектари. Засега не се познати причините за второто проширување на населбинскиот простор, опкружен со централниот ров, со широчина од околу 12 м. Дали причината треба да се бара во потребата за ширење на населбата во текот на годините или, пак, таа е, така внатрешно уредена уште од самиот почеток. Според второто проширување за околу 1200 м², населбата се зголемила на површина од 0,4 хектари. Со последното проширување на третиот – источниот појас, за дополнителни 9 м, површината на населбата била 0,63 хектари.

Специфичен е случајот и со неолитската населба во Орниче, каде што е скениран единствено југоисточниот дел на населбата. Според геомагнетната слика, јасно се гледа, дека распоредот на објектите е организиран во неколку кружни зони. Објектите имаат неправилна правоаголна форма, а со своите подолги страни се поставени во должина на периметарот на кружните зони. Се чини, дека на 80–90 м од истражуваниот простор, во јужниот и југоисточниот правец, населбата завршувала со тесен полукружен појас. Ваквиот сооднос дава индикации дека населбата се протегала на површина од 1 хектар. Геомагнетните истражувања даваат одредени индикации за постоење на кружна структура, која веројатно претставувала заштитен ров. Постојењето на ров околу населбата најверојатно упатува и на некаков вид ограда, па дури и палисада, со која најверојатно била опкружена населбата.

Се поставува прашањето, зошто населбите имале ровови, и дали тие имале одбранбена функција? Несомнено, одговорот го даваат многубројните керамички проектили за праќа, кои беа најдени насекаде на површината на локалитетот Орниче, и, секако бројните остатоци од куќен лепеж со траги од силно горење на објектите, кои, се чини, биле опожарени и целосно разурнати. Неодамнешните истражувања на овој новоевидентиран локалитет кај с. Костурино, во целост го потврдија ова размислување, дека крајот на оваа населба бил насилан и веројатно жителите подоцна не ги обновиле своите живеалишта.

⁶ Во непосредна близина на старите сонди, во 2015 г., извршени се нови сондажни истражувања во организација на НУ Археолошки музеј на Република Северна Македонија, под раководство м-р Елена Стојанова Канзурова.

Овие нови сознанија за постоење на систем од ровови околу неолитските населби во овој дел на Македонија (од крајот на раниот и средниот неолит), се надоврзуваат на добиените резултати од скенираните населби во Пелагонискиот регион, како во Голема Тумба – Добромиири, Врбјанска Чука – Славеј, Тумба – Боротино (Наумов и др. 2014, 24–27; Наумов и др. 2016, 13–42; Наумов и др. 2017, Т. 9). Во контекст на овој систем за заштита на неолитските населби на територијата на Македонија, го споменуваме и длабокиот ров, откриен во текот на ископувањата во Церје – Говрлево, за кого постојат индикации дека можеби ја имал оваа функција (Фиданоски 2017, 31, 32).

Првичните резултати одгеомагнетните истражувања на неолитските населби во Југоисточна Македонија, дадоа една поширока археолошка ситуација за нивната просторна организација. Несомнено, овие резултати треба да се надополнат со пообемни археолошки ископувања, со што ќе се добие потврда или корекција на нивната сегашна интерпретација.

Примената на оваа методологија, уште еднаш го потврдува бенефитот од ваквиот тип истражување на предисториските локалитети, со што се добиваат важни податоци за агломерациите на неолитските населби, поставеноста на објектите и постоењето на внатрешно планско уредување. Помеѓу другото, овие податоци понатаму може да се имплементираат и во процесот на заштита на археолошкото архитектонско наследство.

Библиографија

кирилична

Гребска-Кулов, М. и Зидаров, П. 2011а. Недеструктивно проучување на раннеолитно селиште во м. Равен, при с. Брежани, општина Стрмяни. *Археологически открития и разкопки през 2010 г.*: 41–43. Софија.

Гребска-Кулов, М. и Зидаров, П. 2011б. Недеструктивно проучување на раннеолитно селиште во м. Гърлешки ниви, край с. Дренково, општина Благоевград. *Археологически открития и разкопки през 2010 г.*: 43–45. Софија.

Наумов, Г.; Тржециецки, М.; Пржибила, М.; Чвиеј, М.; Бугај, У.; Шчепаник, П. и Подсјадло, М. 2014. Археолошко, топографско и геофизичко истражување на неолитски тумби во Пелагонија. *Патримониум* бр. 12: 17–44. Скопје.

Наумов, Г.; Јон, Ј. и Хвојка, О. 2017. Геомагнетно скенирање на неолитските тумби во Централна Пелагонија. Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (уред.) *Неолитот во Македонија: чекор напред во проучувањето на првите земјоделски општества*: 161–189. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Наумов, Г. и Томаж, А. 2015. Археолошки ископувања на неолитскиот локалитет Школска Тумба во Могила. *Патримониум* бр. 13: 67–96. Скопје.

Наумов, Г.; Миткоски, А.; Мургоски, А.; Бенеш, Ј.; Милевски, Ѓ.; Пшибила, М.; Комаркова, В.; Вихронова, М. и Стоимановски, И. 2016. Истражување на Врбјанска Чука кај Славеј-2016. *Патримониум* бр. 14: 13–42. Скопје.

Наумов, Г.; Миткоски, А.; Мургоски, А. и Милевски, Ѓ. 2017. Рекогносцирање на предисториски локалитети во Северна Пелагонија. *Патримониум* бр. 15: 11–36. Скопје.

Санев, В. 1989. Бојковци/Канли Чаир, неолитска населба. *Arheološki Pregled*: 36–38. Ljubljana.

Санев, В. и Стаменова, М. 1989. Неолитската населба “Страната” во село Ангелци. *Зборник на трудови* 1: 9–64. Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица.

Фиданоски, Љ. 2017. Слоеве. Во Фиданоски, Љ. (уред.) *Скопје пред 8 милениуми_1: најстарите градители од Церје – Говрлево*: 13–37. Скопје: Музеј на град Скопје.

Чоухаджиев, С. 2007. *Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма*. Велико Търново: Фабер.

латиница

Grebska-Kulow, M. 2017. The Neolithic Period in Southwest Bulgaria. In Stojanova Kanzurova, E. (ed.) *Dragiša Zdravkovski In Memoriam, Cultural Manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions*: 243–281. Skopje: Archaeological museum of Macedonia.

Stojanova Kanzurova, E. 2017. The Neolithic settlement Kanli Čair-Bojkovci in Radoviš (Through archaeological excavations in 1987/88 and 2015). In Stojanova Kanzurova, E. (ed.) *Dragiša Zdravkovski In Memoriam, Cultural Manifestations during the Neolithic Peiod on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions*: 69–79. Skopje: Archaeological museum of Macedonia.

Rujak, Z. 2017. New Data about the Late Neolithic Settlement of Angelci-Stranata (Čaušov Kamen) in South Eastern Macedonia. In Kanzurova-Stojanova, E. (ed.) *Dragiša Zdravkovski in memoriam. Cultural manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions*: 205–221. Skopje: Archaeological museum of Macedonia.

Илустрации

Сл. 1 Карта на Република Македонија со трите неолитски населби: 1. „Канли Чаир/Бојковци – Дамјан; 2. Страната/Чаушов Камен – Ангелци; 3. Орниче – Костурино (изработил Елена Стојанова Канзурова и Петар Зидаров).

Сл. 2 Геомагнетно скенирање со преносен цезиумски магнетометар G-858 (Фотографирал Зоран Рујак).

Сл. 3 Просторот на неолитската населба Чаушов Камен – Ангелци, каде се реализираше геомагнетното скенирање (изработил Петар Зидаров).

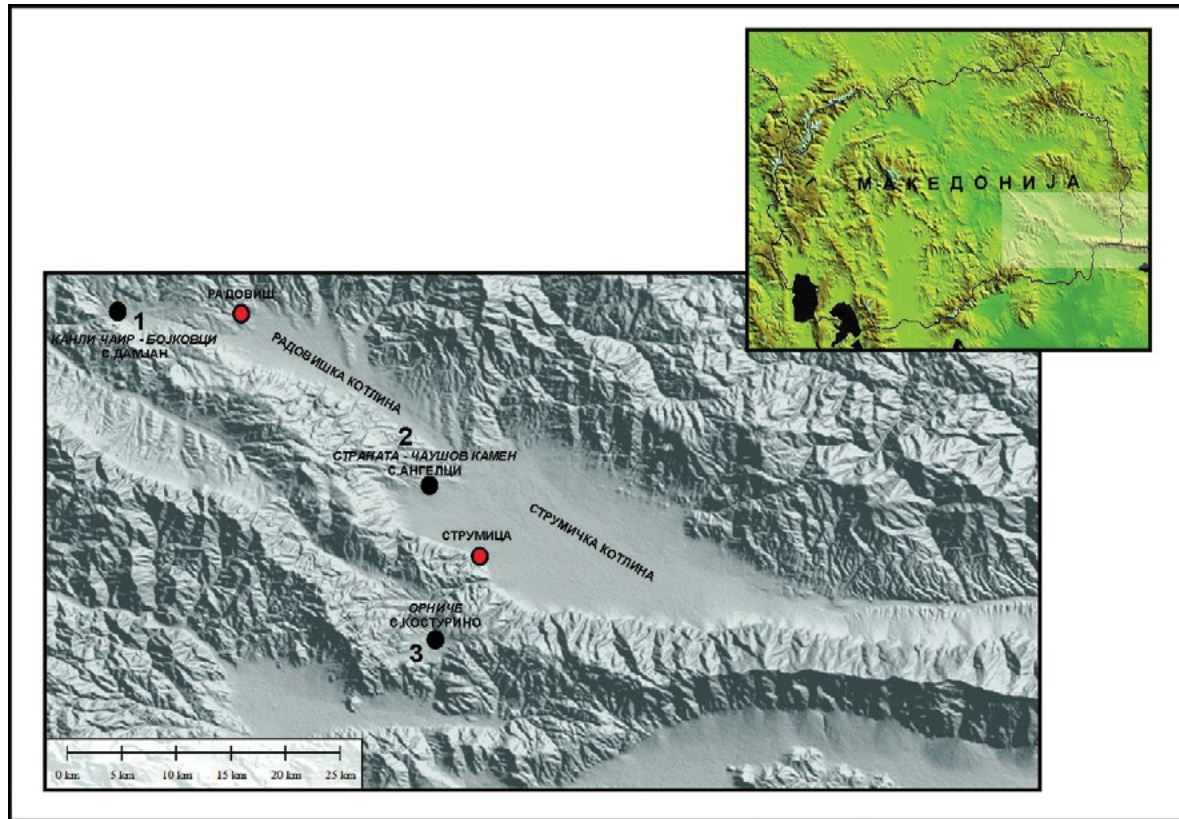
Сл. 4 Резултати од геомагнетното скенирање на неолитската населба Чаушов Камен – Ангелци (изработил Петар Зидаров).

Сл. 5 Позиција на неолитската населба Орниче – Костурино во однос на природното опкружување (изработил Петар Зидаров).

Сл. 6 Резултати од геомагнетното скенирање на неолитската населба Орниче – Костурино (изработил Петар Зидаров).

Сл. 7 Просторот на неолитската населба Канли Чаир – Дамјан, каде се реализираше геомагнетното скенирање (изработил Петар Зидаров).

Сл. 8 Резултати од геомагнетното скенирање на неолитската населба Канли Чаир – Дамјан (изработил Петар Зидаров).

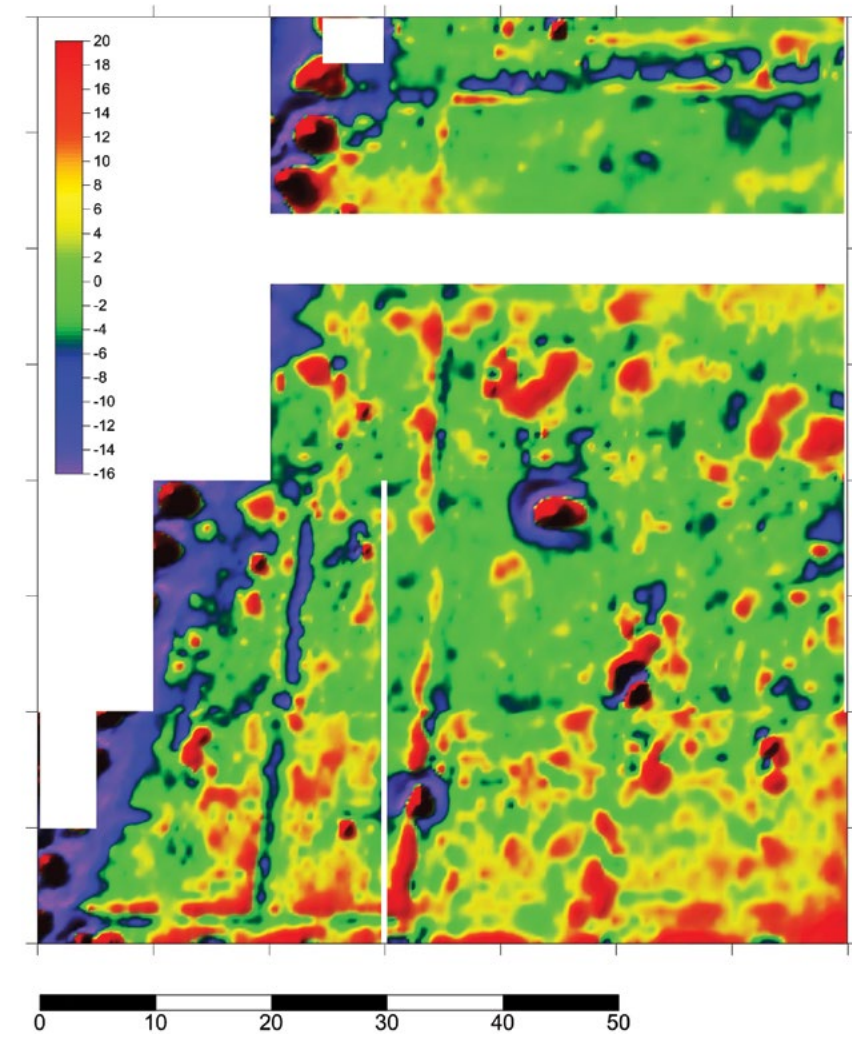
сл. 1

сл. 2

сл. 3

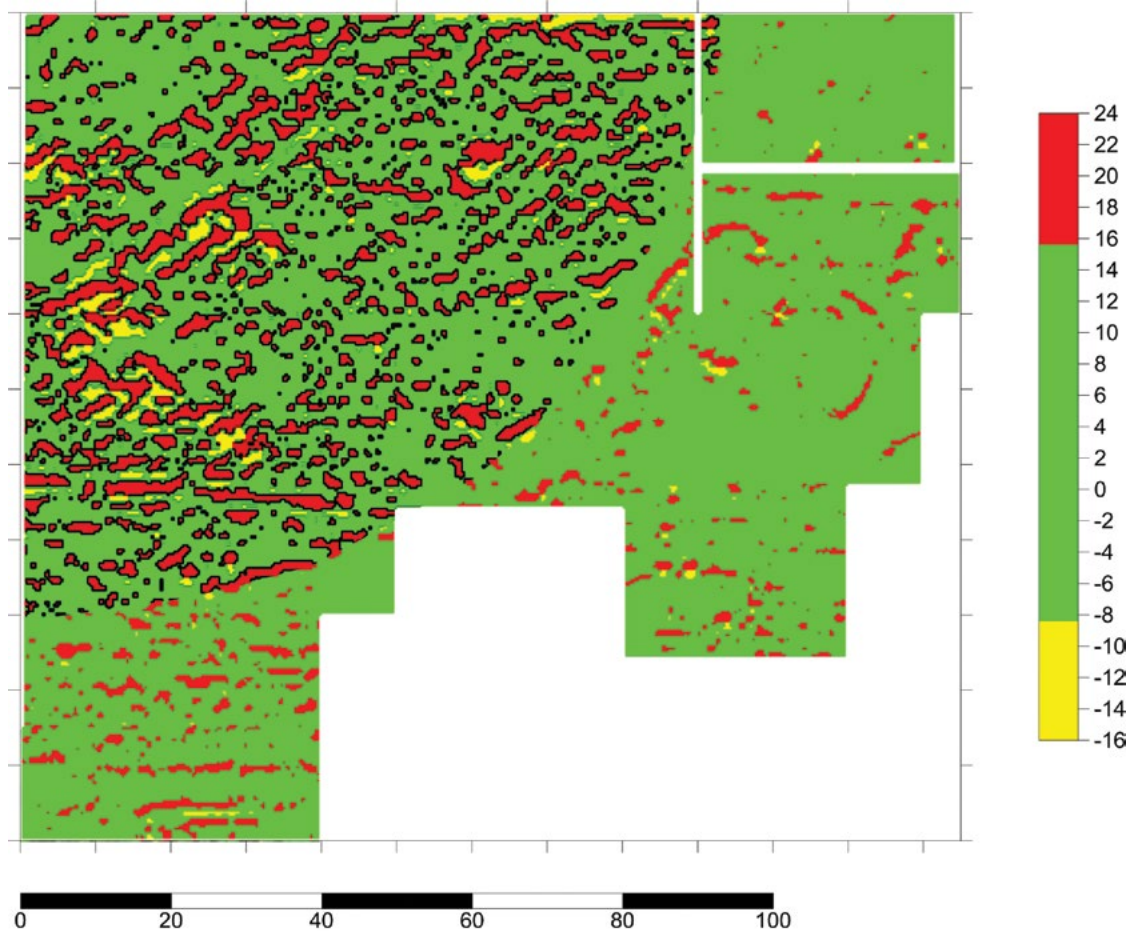
сл. 4

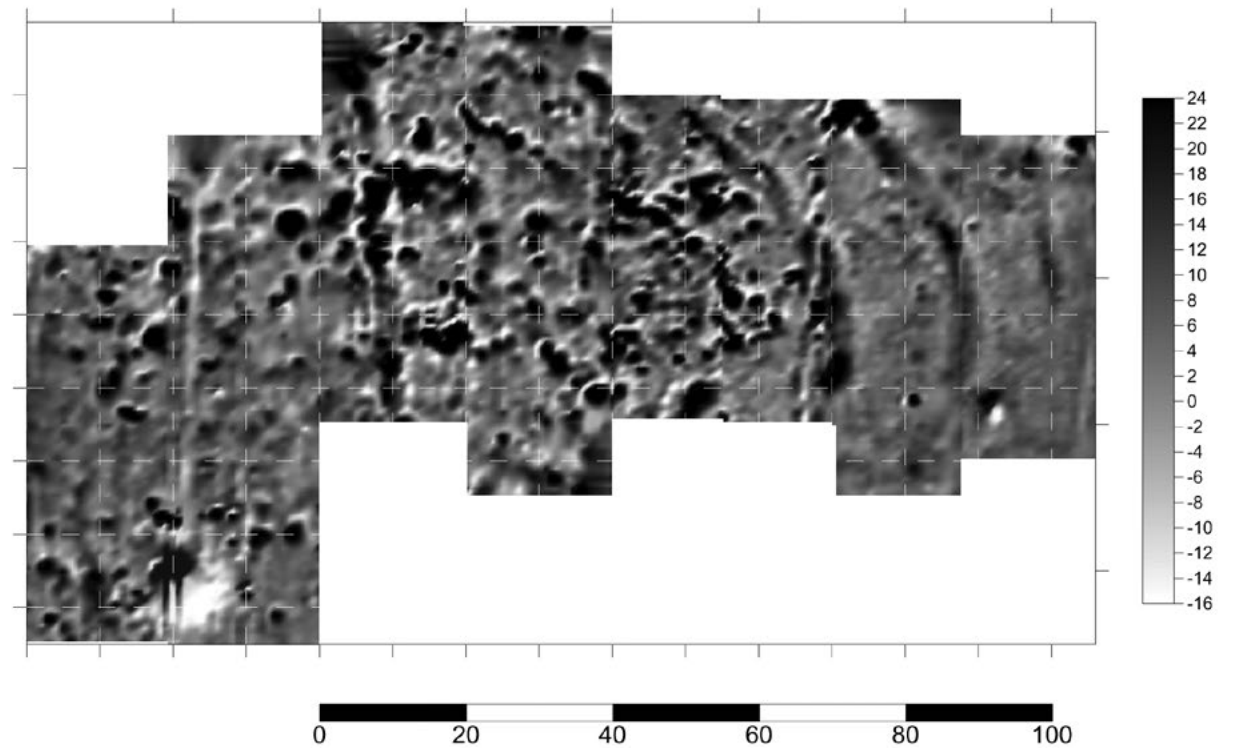
сл. 5

сл. 7

сл. 6

сл. 8

Гоце Наумов

Центар за истражување на предисторијата

Gose Naumov

Center for Prehistoric Research

ФОРМИРАЊЕ НА НЕОЛИТСКИ ВОДОЗЕМНИ ИДЕНТИТЕТИ НА БАЛКАНОТ

ESTABLISHMENT OF NEOLITHIC IDENTITIES AMONG WETLAND SOCIETIES IN THE BALKANS

It is evident that particular Early Neolithic societies dispersed in different wetland regions of the Balkans were establishing tells, built houses with specific structures, produced pottery with distinct patterns and modeled anthropomorphic and house representations. Such societies apparently maintained economic networks with other communities and especially were intensified with those inhabiting wetlands and lakesides. They deliberately accentuated its discrete identity throughout painted vessels, house models, stamps and figurines and some of them bear evident reminiscences of Neolithic visual culture from the wetland communities in Anatolia. Therefore this paper will mainly consider the formation of wetland identities in the Neolithic Balkans and will discuss its complex character within the networking that regarded merely particular spheres of the societies. These wetland communities interacted in the domain of economy and exchange of goods, but the major social and symbolic distinctiveness was reflected onto architecture and material culture. In this context the painted pottery, house models, figurines and stamps from the Republic of Macedonia, Bulgaria, Greece and Albania will be mainly concerned as it gives a broad overview of units and clusters of societies which shared similar identities sometimes associated with those established in Turkey and Anatolia in particular.

Keywords: *wetlands, tells, pile-dwellings, landscape, spatial patterns*

Очигледно е дека раните неолитски општества, распрнати во различни мочуришни региони на Балканот, формирале тумби, граделе куќи со специфични структури, произведувале керамика со карактеристични орнаменти и моделирале антропоморфни и архитектонски претстави. Таквите општества очигледно одржувале економски мрежи со други заедници и особено биле интензивирани со оние што живееле покрај мочуришта и езера. Тие намерно го истакнувале нивниот јасен идентитет преку сликаните садови, модели на куќи, печати и фигурини, а некои од нив носеле очигледни реминисценции на неолитската визуелна култура од водоземните заедници во Анадолија. Затоа, овој труд главно ќе го обработува формирањето на водоземните идентитети во неолитот на Балканот и комплексниот карактер во рамките на вмрежувањето што се однесува само на посебните сфери во општествата. Овие водоземни заедници комуницирале во доменот на економијата и размената на стоки, но најголемата социјална и симболичка специфичност се одразила врз архитектурата и

материјалната култура. Во овој контекст, главно, ќе се имаат предвид сликаната керамика, моделите на куќи, фигурините и печатите откриени во Македонија, Бугарија, Грција и Албанија, бидејќи даваат широк преглед на целините и групите на општества кои споделуваат слични идентитети, понекогаш поврзани со оние формирани во Турција, и тоа особено во Анадолија.

Клучни зборови: водоземни пространства, палафити, релјеф, просторни модели

Таканаречениот „неолитски пакет“ на Балканот нема воведено само економски предности и новини, туку исто така имал значително социјално влијание врз заедниците што го населувале овој регион. Интеракцијата меѓу домородното население и мигрантите во раниот неолит иницира ново поимање на идентитетот заснован врз трговија, размена, труд, идеологија и производство на материјална култура. Како резултат на тоа, првите земјоделски заедници биле социјално модифицирани и постепено многу нови биле создадени, бидејќи земјоделството, припитомувањето, глинените предмети, човечките претстави и интрамуралните погребувања напредувале во различни области на Балканот (сл. 1). Така, идентитетот последователно бил инкорпориран во различни аспекти на неолитскиот живот, а во археолошки домен главно се забележува преку материјалната култура, т.е. архитектурата, украсената керамика, моделите на куќи, печатите и особено човечките претстави. Но, покрај овие јасни патокази на идентитетот, нема многу студии насочени кон пејзажните и просторни модели како начин за идентификување помеѓу општествата и околината. Во секој случај, тековните истражувања укажуваат на тоа дека имало преферирање на одреден географски простор што придонесува за формирање на идентитети кои истовремено се пренесувале на обележјата на населбата и материјалната култура.

Очигледно е дека раните неолитски општества, распрснати во различни мочуришни региони на Балканот, формирале тумби, граделе куќи со специфични структури, произведувале керамика со карактеристични орнаменти и моделирале антропоморфни и архитектонски претстави. Таквите општества очигледно одржувале економски мрежи со други заедници и особено биле интензивирани со оние што живееле покрај мочуришта и езера. Тие намерно го истакнувале нивниот јасен идентитет преку сликаните садови, модели на куќи, печати и фигурини, а некои од нив носеле очигледни реминисценции на неолитската визуелна култура од водоземните заедници во Анадолија. Затоа, овој труд главно ќе го обработува формирањето на водоземните идентитети во неолитот на Балканот и комплексниот карактер во рамките на вмрежувањето што се однесува само на посебните сфери во општествата. Овие водоземни заедници комуницирале во доменот на економијата и размената на стоки, но најголемата социјална и симболичка специфичност се одразила врз архитектурата и материјалната култура. Во овој контекст, главно, ќе се имаат предвид сликаната керамика, моделите на куќи, фигурините и печатите откриени во Македонија, Бугарија, Грција и Албанија, бидејќи даваат широк преглед на целините и групите на општества кои споделуваат слични идентитети, понекогаш поврзани со оние формирани во Турција, и тоа особено во Анадолија.

Неолитски мочуришта и тумби

Традиционално, мочуриштата и тумбите се изучувале одделно како различни целини кои припаѓаат на разновидна околина. Водоземните општества се идентификувале со наколни живеалишта што биле во интеракција со мочуриштата и езерата, додека

тумбите биле сфатени како населби основани во копнените подрачја и населени од заедници кои не биле поврзани со поголеми водни области и нивните ресурси (Garašanin 1979; Санев 1994). Како резултат на тоа, овие навидум различни социјални средини беа истражени преку повеќе методи и перспективи, со што се потенцираа повеќето услови што можат да влијаат врз сличноста на општествата што живееле крај мочуришта и суви подрачја. Заедниците што живееле во наколни населби беа перципирани како еден вид изолирани општества, кои главно интеракирале во рамките наводоземните предели и затоа се изучуваа како посебен феномен во археологијата (Menotti 2012; Menotti and O'Sullivan 2013). Ова се должи и на богатството на археолошки и природонаучни податоци што може да се добијат од органските остатоци во наколните населби и на потенцијалите за темелно истражување и толкување на заедниците што основале вакви населби.

Од друга страна, тумбите се проучувале како сувоземни локалитети, бидејќи сегашниот географски предел во кого тие се наоѓаат укажува на огромни долини кои се состоеле само од реки како главни водни ресурси. Како резултат на тоа, тие биле истражени во однос на другите „сувоземни“ локалитети и не биле сфатени како изолирани социјални единици, туку како општества кои динамично комуницирале во поширок географски простор (Hofmann et al. 2012; Rosenstock 2009). Но, тековните геоархеолошки истражувања покажуваат дека алувијалните долини, каде што биле основани голем број тумби уште од раниот неолит, всушност биле водоземни предели што се состоеле од поголеми мочуришта и езера (Alexakis et al. 2011). Наспроти заедниците што живееле во куќи изградени на дрвени платформи покрај водените површини, општествата што формирале тумби и живееле во куќи од лепез тоа го правеле на сува почва близу до мочуришта и плодна почва. Жителите на тумбите и наколните живеалишта само примениле различни начини на приспособување во рамките на водоземните области и нивните ресурси.

Затоа, општествата што формирале тумби треба да се проучуваат исто како оние што живееле крај водни површини, бидејќи повеќето од нивните ресурси се поврзани со мочуриштата создадени од поплавите на реките и езерата. Тие често биле во интеракција со водата и ја приспособувале нивната просторна организација и економија во однос на мочуриштата. Како што покажуваат истражувањата на Балканот, некои од тумбите исто така можеле да имаат и наколни градби (Lera et al. 2002; Chrysostomou et al. 2015; Naumov and Tomaz 2015), но заради атмосферските услови во Југоисточна Европа и Блискиот Исток органскиот материјал се распаѓа побрзо и поради тоа отсутуваат органските остатоци користени за нивно градење. Во долните делови на некои тумби, заедниците изградиле наколни конструкции, бидејќи честопати водата стигнувала до периферијата на населбите. Исто така се копале ровови со цел да се запре ширењето на поплавите во населбинската област. Ако се разгледа таквата стратегија, општествата што ги основале тумбите се разликуваат од оние што живееле на наколните населби во однос на директниот пристап кон водата, така што жителите на палафитите го освојуваат просторот под вода, додека оние што живееле на тумби се обидуваат да функционираат на маргините од водните површини за да бидат близу до плодна почва за земјоделство.

Ваквата стратегија може да се потврди меѓу неолитските општества на тумби во Анадолија, регион што функционираше како почетна област за процесот на неолитизација во Југоисточна Европа. Може да се предложи дека во текот на овој процес, што вклучува земјоделство, припитомување, куќи од лепез, керамика, алати, печати и фигурини, исто така биле применети сличните практики за основање на тумби крај мочуриштата на Балканот, бидејќи овој модел е докажан и во Тесалија, Пелагонија, Корча, Мачва итн. (Naumov *in press*). Како посебен пример ќе биде истакнат локалитетот Чаталхујук кој

е сочинет од ранонеолитска тумба во мочуришна област и има изразени сличности со архитектурата, садовите, печатите и човечките претстави во некои од горенаведените региони на Југоисточна Европа (сл. 2). Постојат и други неолитски локалитети во анадолскиот регион Коња, каде што се наоѓа Чаталхујук, како и во егејскиот и западниот дел на Турција, каде што се регистрирани тумби со еквивалентно природно и културно опкружување. Сепак, фокусот ќе биде на Чаталхујук поради обемните податоци обезбедени во текот на повеќедецениското континуирано истражување на овој значаен локалитет (Mellaart 1967; Hodder 2013).

До неодамнешното георхеолошко истражување на подрачјето околу Чаталхујук, регионот Коња во целина се сметаше за сува котлина со неколку реки и особено Чаршамба што тече меѓу Источната и Западната Тумба како составни делови од споменичката целина. Ископувањата на Џејмс Меларт главно беа насочени кон архитектурата и уметноста на оваа населба и не ги зеда предвид еколошките карактеристики поврзани со формирањето на населбата и нејзината локација (Mellaart 1967). Но, мултидисциплинарното истражување на Јан Ходер и неговиот голем тим што се одвиваше во последните 25 години овозможи подетален увид на Чаталхујук и неговата економија, социјалните односи, материјалната култура, ритуалите, човечките претстави и особено природната околина (Hodder 2014b). Ваквиот научен пристап укажува на сложеноста и битната улога што ја има овој локалитет во регионот и неговото влијание во процесот на неолитизацијата кон запад. Во таков амбиент, поголемиот дел од културните и економските потенцијали се должат на неговата локација и ресурсите што првите земјоделски заедници имале во природното опкружување. Георхеолошкото и археоботаничкото истражување на еден од тимовите што работат на Чаталхујук, покажуваат дека локалитетот е основан покрај мочуриште создадено од поплавување на реката Чаршамба (Ayala et al 2017). Југоисточно од овој локалитет, близу до неолитската населба Пинарбаши, имало помало езеро опкружено со околните мочуришта коишто сега не постојат (Assouti and Hather 2001). Очигледно, природната околина денес е значително променета, бидејќи реката Чаршамба и помалото езеро во подножјето на планината Карадач се пресушени (сл. 3).

Ваквата природна околина во неолитските алувијални рамнини полни со реки, мочуришта и мали езера била привлечна за првите земјоделски заедници во Анадолија, бидејќи на тој начин се обезбедувале различни ресурси, како житни култури, трска, глина, пасишта, риби, птици, водоземни животни и особено свежа вода. Како резултат на ваквото изобилство ресурси близу населбите, населените места биле активни неколку векови, а во случајот со Чаталхујук и повеќе милениуми (Baylis et al. 2015; Orton et al. *in prep*). Плодната околина била причина за континуирано живеење на локалитетот, што во доцниот неолит довело до преместување на населбата од Источната на Западната Тумба, продолжувајќи го животот во халколитот (Biehl et al. 2012). Во ова милениумско егзистирање на локалитетот, населената заедница развила широк спектар предмети што имаа унифицирана и јасна визуелност, која се менува дури во преодниот период од неолитот во халколитот, односно околу 6000 година п.н.е. До оваа пресвртна социјална и економска точка, предизвикана најверојатно од климатскиот настан именуван едноставно како 8.2 (Willett et al. 2016), имало силно изградени и јасни обележја на архитектонскиот, материјалниот и ритуалниот идентитет.

Тука може да се наведат некои од тие составни елементи на овие категории идентитети: градбите, главно користени како живеалишта, биле изработени од тули од кал (ќерпич), со бројни внатрешни инсталации, како што се печки, сандаци, платформи итн.; грнчарството содржело форми што ќе станатреференција за раниот неолит; печатите имале карактеристична декорација; фигурините главно ги претставувале бесполовите

и женските тела; а погребите честопати се изведувале во градбите.¹ Иако некои од овие елементи може да се најдат и во други блискоисточни региони, сепак карактеристиките присутни во Чаталхујук биле главна карактеристика за овој локалитет. Како што ќе стане очигледно, многу од овие одлики подоцна ќе бидат репродуцирани и модифицирани во неолитот на Југоисточна Европа и особено во регионите Тесалија, Корча и Пелагонија. Ова е дополнително поткрепено со неодамнешните археогенетски студии кои укажуваат на присуството на анадолските у-хаплогрупи на Балканот и на движење на земјоделското население од денешна централна Турција кон Грција (Balaresque et al. 2010; Di Giacomo et al. 2004; King et al. 2008; Mathieson et al. 2018). Како резултат на разновидноста на археолошките и научните податоци, постои консензус дека неолитизацијата на Југоисточна Европа била под влијание или иницирана од Анадолија и дека има значителен удел во формирањето на првите земјоделски заедници во европскиот континент (Garašanin 1979; Özdoğan 2014).

Директното и индиректното транспонирање на архитектонски, визуелни, симболички и ритуални обележја од Анадолија на Балканот не се поврзуваат само со материјалната култура и градбите, туку и со моделите на формирање населби и локации за нивно основање. Развитокот на уметноста и економијата во неолитскиот Балкан не се засновало само на напредни социјални практики, туку и на стабилноста на ресурсите за егзистенција во пределите каде што биле основани населбите. За таа цел мочуриштата биле најпогодните области за населување во раниот неолит и најверојатно станува збор за модел на населување кој го претпочитал анадолското население што ги основало своите први населби во Југоисточна Европа.

Тумбите како населби, употребата на ќерпич, конструирањето сандаци, грнчарската типологија, декорирањето печати, користењето глинени кугли за праќи, корпулентните женски фигури и интрамуралните погребувања, исто така практикувани или произведени на Балканот, дополнително укажуваат на блиската врска со анадолскиот неолит и општествата што него го создаваат (Garašanin 1979; Hodder 1990; Perlès 2001). Многу од овие одлики, првично присутни во Чаталхујук, како и на други неолитски локалитети во Централна и Западна Турција, билереплицирани во втората половина на VII милениум п.н.е. во првите земјоделски села во Тесалија, Корча, Пелагонија и уште во неколку региони на Балканот (Perlès 2001; Budja 2003; Naumov 2008). Овие рани неолитски заедници ги населувале долините со мочуришта и езера и таму ги основале тумбите кои потврдуваат континуирана егзистенција, што впрочем е потврдено и од нивната висина. Во средниот неолит, водоземните општества започнале да градат наколни живеалишта и иако се преселиле во регионите со поголеми езера, сепак ги одржувале блиските односи со заедниците што сè уште живееле во котлините.

Водоземни идентитети на Балканот

Проучувањата на материјалната култура и на архитектурата, како и на археогенетиката, укажуваат на тоа дека постои комуникација помеѓу Анадолија и Балканот. Неверојатните сличности на некои видови декорација, типови керамика и користењето тумби, ќерпич и сандаци, потврдуваат блиски врски меѓу овие региони поделени со Егејското Море. Генетските анализи го истакнуваат протоколот на гени од Анадолија кон Балканот, и тоа на население кое користело морски патеки во рамките на она што се дефинира како колонизација (Pluciennik 2008; Paschou et al. 2014). Останува дискутабилно

¹ Податоците од ископувањата се публикувани во изданијата Catalhoyuk Archive Reports: http://www.catalhoyuk.com/research/archive_reports

дали ваквото движење на населението било миграција, демографска дифузија, колонијација, инфилтрација или мобилност, така што предложени се неколку модели (Zvelebil 2001). Сепак, сè уште е тешко да се утврди дали овој процес бил брз или бавен, односно дали има директно влијание од анадолското население или само се воспоставувале мрежи кои постепено ги инкорпорирале достигнувањата од Блискиот Исток кон Европа. Иако датумите од радиокарбон, археоботаничките и зооархеолошките анализи дополнително придонесуваат за подобро разбирање на неолитизацијата, сепак цврстите докази за колонизација или миграција треба да се надоградат (Thorpe 1996; Zohary and Hopf 2000; Price 2000; Rowley-Conwy 2003; Reingruber and Thissen 2005). Но, и покрај овие дискусии, евидентно е анадолското влијание на Балканот, особено меѓу оние општества што ги населувале мочуриштата во Тесалија, Пелагонија и Корча.

Самите анадолски мигранти или заедно со домородните заедници на ловци-собирачи ги пренеле клучните елементи на неолитот во Југоисточна Европа, како што се земјоделството, сточарството, градењето куќи од лепеж, глинените инсталации, керамиката, фигурините и новите алатки, но исто така и животот на тумби којшто се заснова на идејата за постојано населување на едно место и егзистенција базирана на околните ресурси. Во тој контекст, мочуриштата биле најпогодни за соодветно транспонирање на таканаречениот „неолитски пакет“ испорачан од Анадолија. Еден од првите региони кој подлежи на вакво влијание била Тесалија, иако некои од најраните неолитски фази во Грција се потврдени и во Пелопонез и Крит (Perlès 2001; Reingruber 2015). Наспроти регионите во Егејот, земјоделските заедници во Тесалија се оние кои биле најтесно поврзани со Анадолија и оние што први го инкорпорираат животот на тумби во Грција. Главната причина за иницирање на феноменот на тумби и неговите составни предности во доменот на архитектурата и материјалната култура, е всушност локацијата на овие населени места блиску до мочуриштата.

До неодамнешното георхеолошко истражување, Тесалија се сфаќаше како сувоземна котлина, иако имаше обиди да се укаже на површините со вода во овој регион. Археолозите што ја концентрираат својата работа во Тесалија главно беа насочени кон карактерот на населбите и нивната материјална култура, наместо на пејзажот и процесот на формирање на локалитетите. Во своето време, ова беше суштински и корисен пристап со цел да се разберат социјалните, економските и ритуалните обележја на земјоделските општества и на некој начин тоа беше логично поради сувото поднебје на Тесалија во минатиот век. Грундман беше еден од првите и ретките што укажуваше на присуство на езерото Карла во Тесалската Рамнина, а коешто целосно се исушило во раните 1960-ти години (Grundmann 1937). Иако неговиот предлог за големо езеро во неолитот беше дискутиран од малкумина (Caruto et al. 1994; Perlès 2001; Penteka 2015), сепак сите се согласуваат во постоењето на езерска област во котлината. Неодамнешното истражување на Алексакис и неговиот тим, кои комбинираат ГИС и ДЕМ анализи, геоморфологија и обработка на слики од сателити, укажува на просторната распространетост на тумбите во неолитот околу езерото Карла и искористувањето на мочурливите области што често се поплаувале (Alexakis et al. 2011). Водоземното поднебје било совршено за основање на приближно 400 неолитски тумби во Тесалија (сл. 4). Многу од нив се датирани во раниот неолит, но исто така голем број продолжиле да егзистираат и во останатите фази на неолитот, халколитот (именуван како конечен неолит во Грција) и бронзеното време.²

Континуираното населување на тумбите ги покажува стабилните ресурси и потенцијали за трајна егзистенција. Затоа, не изненадува што анадолискиот модел на формирање тумби се развива во Тесалија, а не во другите региони во Грција, кои биле

подложни на првичните влијанија на неолитизацијата. Транспонирањето на таков модел бара соодветно опкружување во рамките на животната средина и поради тоа мочуриштата во Тесалија биле најтесно поврзани со пејзажот на котлината Коња во Анадолија. Не изненадува тоа што нагло се појавиле тумби во овој дел на Грција, што воедно ја содржи најголемата густина на неолитски локалитети во оваа земја. Но, овие два далечни региони не биле поврзани само во рамките на природната околина и карактерот на локалитетите. Голем дел од градбите во Тесалија биле сочинети од ќерпич, материјал што бил воведен од Мала Азија, а подоцна постепено напуштан, како што неолитизацијата напредувала кон северните делови на Балканот (Souvatzi 2008). Исто така, другите предмети изработени од глина потсетуваат на оние што се произведувале во повеќе региони на Анадолија, како што се керамиката, фигурините, печатите и куглите за праќе (Perlès 2001; Budja 2003; Nanoglou 2006). Поради полесно манипулирање со овој материјал, предметите направени од глина полесно можат да го пренесат поимањето на идентитетот и поради тоа ги одржувале јасните обележја вообичаени за далечните региони. Некои помали предмети можело да бидат донесени дури и од Анадолија (како на пример фигурините и печатите) или се репродуцирале во процесот на интеракција. На тој начин, формите за идентификување на тесалиските општества со оние во Анадолија можеле да се одржат во поголеми размери, иако тие се намалуваат во подоцнежните фази на неолитот.

Но, овој процес на идентификување со Анадолија, или барем на одржување на анадолиските традиции, не завршил во Тесалија. Тој и понатаму напредувал кон север на Балканот, во областите каде што биле основани тумби крај мочуриштата, а архитектурата и материјалната култура ги продолжувале анадолиските, односно тесалиските обележја. Сè уште е тешко да се дефинира дали овие региони прво биле населени со анадолиско население или пак првите земјоделци од Тесалија понатаму напредувале кон Солунската Рамнина, Аминеон, Корча и Пелагонија. Генетските анализи го потврдуваат присуството на анатолскигеноми северно од Тесалија (Mathieson et al. 2018), но тоа не потврдува дека населувањето на гореспомнатите региони било исклучиво од оваа популација, а не од оние што веќе живееле во Тесалија и биле запознаени со земјоделството и феноменот на тумби. Кој и да мигрирал или само да комуницирал со домородните заедници во северните делови на Балканот, го афирмирал истиот „пакет“ на неолитски достигнувања, вклучувајќи го и животот крај мочуриштата. Овој процес вклучувал и делумно транспонирање на идентитетот, и тоа подеднакво во рамките на културата и на животната средина. Како резултат на тоа, обележјата на белосликана грнчарија, моделите на куќи и фигурини кои се вообичаени за Тесалија, може да се најдат во Аминеон, Корча и Пелагонија (Симоска и Санев 1976; Korkuti 1995; Chrysostomou et al. 2015; Naumov 2016a). Исто така, треба да се напомене дека почетните фази на населување на овие региони се хронолошки слични, т.е. околу 6000 година п.н.е., кога се основани тумбите во Анаргири (Аминеон); Велушка Тумба, Оптичари, Могила и Врбјанска Чука (Пелагонија) и Ваштми и Подгори (Корча) (Bunguri 2014; Chrysostomou et al. 2015; Naumov 2016b).

Тумбите и наколните населби во Македонија

Неолитски тумби во Македонија се регистрирани во повеќе области, како што се Скопската Котлина, Овче Поле, Полог, а нивната најголема концентрација е во Пелагонија. Иако сега пресушени, мочуриштата биле вообичаени за животната средина во сите овие региони. Тумбите во Скопската Котлина се основани околу група од помали езера именувани како Катланово и Арачиново (исушени во средината на XX век (Трифуневски 1955)). Неодамнешното истражување укажува на тоа дека многу тумби биле позициони-

² Неодамна посочено е и на користење тумби и во железното време во Тесалија (Whitley 2017).

рани во близината на овие езера, но и до мочуриштата направени од реката Вардар (Coussot et al. 2007; Толевски и Станчевски 2017). Но, за разлика од другите региони, тековните податоци покажуваат дека повеќето тумби во овој регион биле основани во средниот неолит (Санев 1988; Commenge 2009). Ова не е неочекувано, бидејќи регионот е еден од најсеверните во Македонија, поради што долините биле населени од првите земјоделци малку подоцна отколку во јужните и источните области (сл. 5).

Во однос на раниот неолит, треба да се има предвид регионот на Овче Поле, бидејќи локалитетот Амзабегово досега ги содржи најраните датуми. Оваа населба, според некои автори третирана како тумба (Rosenstock 2006), е поставена на самиот почеток на мочурливата област во Овче Поле (Weide 1976). Основана во втората половина на VII милениум п.н.е., оваа населба одржува очигледна врска со тумбите на југ во Солунската Рамнина (Naumov 2015), сместени во близина на езерото Јаница и неговите мочуришта (Ghilardi et al. 2012). Доколку се има предвид белосликаната грнчарија, тогаш нејзината сличност со декорацијата на неолитските садови од Солунско Поле евидентно посочува на транспонирање на моделот на формирање тумби од мочурливите предели на Јаница во Овче Поле.

Меѓутоа, во контекст на водоземната археологија и феноменот на тумби, регионот на Пелагонија претставува еден од најинтригантните. Пелагонија е една од најголемите котлини во Македонија и заедно со Тесалија ја содржи најголемата концентрација на тумби во регионот (приближно 130 вакви локалитети регистрирани досега) (Симоска и Санев 1976; Naumov 2016a). Поголемиот дел се позиционирани околу мочуриштата во централниот дел на долината, а некои биле активни од 6000 п.н.е. до халколитот, или сè до бронзеното време (Наумов и Стојкоски 2015; Naumov 2016b). Истражувањата изведени во 1970-тите укажуваат на присуството на големи мочурливи езера во неолитот (сл. 6), но исто така и мапите од XIX и почетокот на XX век ги илустрираат мочуриштата што се исушени во 1960-тите години (Симоска и Санев 1976; Китаноски и др. 1980 година). Материјалната култура произведена од првите земјоделски заедници во Пелагонија е особено специфична и ја покажува очигледната врска со Тесалија, иако е значително изменета во однос на локалните идентитети. Но и покрај евидентните разлики на визуелните идентитети на земјоделските општества северно и источно од Пелагонија, водоземните земјоделски заедници од оваа котлина интензивно комуницираат со заедниците што живеат во наколните населби во областа крај Охридското Езеро и неговите околни мочуришта (Naumov 2016c).

Сè уште нема докази дека палафитите биле градени во раниот неолит и според сегашните податоци првите населби од ваков вид на Балканот се датирани во средниот неолит (Naumov *in press*). Ранонеолитски населби се регистрирани далеку од денешното езеро, т.е. во алувијалната долина и ридовите, но за нив карактеристични се градби од лепеж (Кузман 2016; Кузман 2017). Треба да се земе предвид дека во овој период езерото можело да се простира посеверно и североисточно, правејќи мочуришта близу до местата што сега се наоѓаат во суво опкружување. Сепак, овие размислувања треба да се потврдат или да се негираат преку идните геоархеолошки истражувања. Дури и во овие почетни фази на неолитот на Охридскиот регион, земјоделските заедници имале силно вмрежување со водоземните општества во Пелагонискиот и Корчанскиот регион, традиција која траела сè до доцниот неолит и подеднакво се однесувала на наколнитеживеалишта (Naumov 2016c). Среднеолитските палафити се регистрирани во североисточниот дел на езерото и само мал дел е ископуван со цел да се утврди просторната организација на населбите и структурата на градбите (Кузман 2013). Поради езерската природна околина, овие општества формирале посебен идентитет, но којшто бил делумно поврзан со оној во Пелагонија, за што сведочат и грнчарството, печатите, фигурините и антропоморфните модели на куќи. Во тој контекст, иако живеат во разновидни предели, овие водоземни општества, разделени со огромни планини, одржувале контакти и развиле мрежа што исто така се рефлектирала и врз нивниот идентитет.

Заклучок

Формирањето на идентитети е суштински поврзано со материјалната култура и со предметите што биле ангажирани во социјалната интеракција. Тие можат да бидат модифицирани и да манифестираат обележја што ја истакнуваат посебноста на една личност, заедница или општество. Меѓутоа, археолошките и антрополошките истражувања укажуваат на тоа дека материјалната култура не е единствената референција за идентитетот и дека може да се однесуваат и на пејзажот (Springs 2015). Заедниците можат да се идентификуваат со одредена околина заради значењето на ресурсите што ги добиваат од неа или симболичките компоненти на светите предели. Во овие услови, економијата и религијата можат да бидат од есенцијално значење за воспоставување социјални односи со животната средина и како такви да бидат интегрирани во поимањето на општеството и припадноста. Доколку се земе предвид една ваква социо-географска перспектива, може да се предложи дека водоземните подрачја биле еколошка референција при воспоставувањето на идентитетите во неолитот. Мочуриштата направени од поплавување на реките или од промените на езерата, биле идеален ресурс за живот на земјоделските заедници кои барале стабилен еколошки амбиент. Стабилниот пристап до плодна почва, вода, риба, птици, жаби, школки, трска, глина и плен што доаѓал да пие вода, бил детерминирана животна средина за која се залагале некои од земјоделските општества.

На овој начин, тумбите основани крај мочуриштата рефлектираат традиција која во суштина била поврзана со идентитетот заснован на пределот. Како резултат на тоа, практиката што била иницирана на Блискиот Исток и особено засилена во Анадолија, била континуирано повторувана во текот на процесот на неолитизација во Европа. Покрај некои сличности во однос на архитектурата и материјалната култура, феноменот на тумби се раширил во Југоисточна Европа како дел од т.н. „неолитски пакет“, но не насекаде. Овој процес главно се однесува на котлини со мочуришта каде што е констатирана голема густина на тумби, како и на градежните карактеристики, фигурините и декорацијата на печати и керамика, поврзани со оние во Централна Анадолија. Ваквиот модел на населување и формирање идентитети, од котлината Коња во Анадолија е натамошно афирмиран во долините Тесалија и Солунско Поле (Грција), регионот Малиќ (Албанија), Пелагонија, Скопската Котлина и долината на Овче Поле (Македонија), долината на Струма (Бугарија) и понатаму модифицирана во регионите Мачва (Србија) и долината на долниот дел на Дунав (Романија). Сигурно, има многу повеќе региони во Југоисточна Европа каде што е присутен овој модел и некои што не се вклопуваат во него, меѓутоа не може да се занемари како феномен што се појавува уште од раниот неолит и напредува со значителни варијации до доцниот неолит, па дури и во халколитот на Балканот и пошироко. Ваквото формирање на идентитетите меѓу заедниците што живееле на тумби основани воводоземни-предели треба понатаму да се испитува со конкретни студии на случаи и дополнително да се истражува во однос на економијата, социјалните односи и симболичките манифестации.

Библиографија

кирилична

Китаноски, Б.; Симоска, Д., и Тодоровиќ, Ј. 1980. Населбата Пештерица и проблемот на раниот неолит во Пелагонија. *Macedoniae acta archaeologica* 6: 9–20. Скопје.

Кузман, П. 2013. Праисториски палафитни населби во Македонија. Во Кузман, П.; Димитрова, Е. и Донева, Ј. (уред.) *Македонија: милениумски културно-историски факти*: 297–430. Скопје: МПМ и Универзитет Евро-Балкан.

Кузман, П. 2016. Од Зластрана до Пенелопа: неолитските локалитети во охридско (I). Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (уред.) *Неолитот во Македонија: чекор напред во проучувањето на првите земјоделски општества*: 23–40. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Кузман, П. 2017. Од Зластрана до Пенелопа: неолитските локалитети во охридско (II). Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (уред.) *Неолитот во Македонија: чекор напред во проучувањето на првите земјоделски општества*: 9–42. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Наумов, Г. и Стојкоски, С. 2015. Нови предисториски тумби во Пелагонија. *Зборник на трудови на Завод и музеј – Битола* 18: 169–183. Битола.

Наумов, Г. и Томаж, А. 2015. Археолошки ископувања на неолитскиот локалитет „Школска Тумба“ во Могила. *Патримониум* 13: 67–96. Скопје.

Санев, В. 1988. Неолитско светилиште од Тумба во Маџари. *Macedoniae acta archaeologica* 9: 9–30. Скопје.

Симоска, Д. и Санев, В. 1976. *Праисторија во Централна Пелагонија*. Битола: Народен музеј Битола.

Толевски, И. и Станчевски, И. 2017. Катлановско Езеро-Блато и неговата околина: културни импулси од неолитскиот период. Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (уред.) *Неолитот во Македонија: чекор напред во проучувањето на првите земјоделски општества*: 43–56. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Трифунски, Ф. Ј. 1955. *Сеооска насеља Скопског Поља: антропогенеза испитивања*. Београд: Српска академија наука и уметности.

латиница

Alexakis, D.; Sarris, A.; Astaras, T. and Albanakis, K. 2011. Integrated GIS, remote sensing and geomorphologic approaches for the reconstruction of the landscape habitation of Thessaly during the Neolithic period. *Journal of Archaeological Science* 38: 89–100.

Assouti, E. and Hather, J. 2001: Charcoal analysis and the reconstruction of ancient woodland vegetation in the Konya Basin, south-central Anatolia, Turkey: results from the Neolithic site of Çatalhöyük East. *Vegetation History and Archaeobotany* 10: 23–32.

Ayala, G.; Wainwright, J.; Walker, J.; Hodara, R.; Lloyd, J. M.; Lend, M. and Doherty, C. 2017. Paleoenvironmental reconstruction of the alluvial landscape of the Neolithic Çatalhöyük, central southern Turkey: The implications for early agriculture and responses to environmental changes. *Journal of Archaeological Science* 87: 30–43.

Bayliss, A.; Brock, F.; Farid, S.; Hodder, I.; Southon, J. and Taylor, R. E. 2015. Getting to the Bottom of it All: A Bayesian Approach to the Starting of Journal of Çatalhöyük. *World Prehistory* 28: 1–26.

Balaresque, P.; Bowden, G. R.; Adams, S.; Leung, H.; King, T.; Roser, Z. T.; Goodwin, J.; Moisan, J.; Richard, C.; Millward, A.; Demaine, A. G.; Barbujani, G.; Previdere, C.; Wilson, I.J.; Tyler-Smith, C. and Jobling, M. A. 2010. A Predominantly Neolithic Origin of European Paternal Lineages. *PLoS Biology* 8/1: 1–9.

Biehl, P. F.; Franz, I.; Orton, D.; Ostaptchouk, S.; Rogasch, J. and Rosenstock, E. 2012. One community and two tells: The phenomenon of relocating tell settlements at the turn of the

7th and the 6th millennia in central Anatolia. In Hoffmann, R.; Fevzi-Kemal, M and Müller, J. (eds.) *Tells: Social and Environmental Space, Proceedings of the International Workshop ‘Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th –18th March 2011)’ in Kiel, Volume 3*: 53–65. Bonn: Rudolf Habelt.

Budja, M. 2003. Seals, Contracts and Tokens in the Balkans Early Neolithic. *Documenta Praehistorica* XXX: 115–130. Ljubljana.

Bunguri, A. 2014. Different models for the Neolithization of Albania. *Documenta Praehistorica* 41: 79–94.

Caputo, R.; Bravard, J. P. and Helly, B. 1994. The Pliocene-Quaternary tectosedimentary evolution of the Larissa Plain (Eastern Thessaly, Greece). *Geodinamica Acta* 7(4): 219–231.

Chrysostomou, P.; Jagoulis, T. and Mäder, A. 2015. The ‘Culture of Four Lakes’: Prehistoric lakeside settlements (6th–2nd millennium BC) in the Amindeon Basin, Western Macedonia, Greece. *Archäologie Schweiz* 38 (3): 24–32.

Commuge, C. 2009. Neolithic Settlement Patterns in the Alluvial Plains of Macedonia: some insights from preliminary geoarchaeological examination of the basin of Skopje, Republic of Macedonia (FYROM). In De Dapper, M.; Vermeulen, F.; Deprez, S. and Taelman, D. (eds.) *Ol’Man River: Geo-Archaeological Aspects of Rivers and River Plains*: 229–240. Ghent: Ghent University.

Coussot, C.; Fouache, E.; Pavlopoulos, K. and Jovanovski, M. 2007. Early Holocene environment in a subsidic Balkan greben (Skopje, FYROM): The case of Tumba Madzhari (5800-5300 BC). *Geodinamica Acta* 20 (4): 267–274.

Di Giacomo, F.; Luca, F.; Popa, L. O.; Akar, N.; Anagnou, N.; Banyko, J.; Brdicka, R.; Barbujani, G.; Papola, F.; Ciavarella, G.; Cucci, F.; Di Stasi, L.; Gavrilu, L.; Kerimova, M. G.; Kovatchev, D.; Kozlov, A. I.; Loutradis, A.; Mandarino, V.; Mammi, C.; Michalodimitrakis, E. N.; Paoli, G.; Pappa, K. I.; Pedicini, G.; Terrenato, G.; Toffaneli, S.; Malaspina, P. and Novelletto, A. 2004. Y Chromosomal Haplogroup J As a Signature of the Post-Neolithic Colonization of Europe. *Human Genetics* 115: 357–371.

Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In Benac, A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja* II: 79–212. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Ghilardi, M.; Psomiadis, D.; Cordier, S.; Delanghe-Sabatier, D.; Demory, F.; Hamidi, F.; Paraschou, T.; Dotsika, E. and Fouache, E. 2012. The impact of rapid early-to mid-Holocene palaeoenvironmental changes on Neolithic settlement at Nea Nikomideia, Thessaloniki Plain, Greece. *Quaternary International* 266: 47–61.

Grundmann, K. 1937. Magula Hadzimisiotiki. Eine steinzeitlichen Siedlung im Karla-See. *Athenische Mitteilungen* 62: 56–62.

Hodder, I. 1990. *The Domestication of Europe*. Hoboken: Wiley and Blackwell.

Hodder, I. 2013. *Çatalhöyük Excavations: the 2000-2008 seasons: Çatal Research Project* vol. 7. London: British Institute at Ankara.

Hodder, I. 2014. *Integrating Çatalhöyük: themes from the 2000-2008 seasons: Çatal Research Project* vol. 10. London: British Institute at Ankara.

Hofmann, R.; Moetz, F. K. and Müller, J. 2012. *Tells: Social and Environmental Space*. Bonn: Rudolf Habelt GMBH.

King, R. J.; Özcan S. S.; Carter, T.; Kalfoglu, E.; Atasoy, S.; Triantaphyllidis, C.; Kouvatsi, A.; Lin, A.

A.; Chow, C-E. T.; Zhivotovsky, L. A.; Michalodimitrakis, M. and Underhill, P. A. 2008. Differential Y-chromosome Anatolian Influences on the Greek and Cretan Neolithic. *Annals of Human Genetics* 72: 205–214. London.

Korkuti, M. 1995. *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Lera, P.; Touchais, G.; Gardeisen, A.; Renard, J. and Szepertyski, B. 2002. Sovjan (Albanie). *Bulletin de correspondance hellénique* 126 (2): 627–645.

Mathieson, I. et al. 2018. The Genomic History of Southeastern Europe. *Nature* 555: 197–203.

Mellaart, J. 1967. *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.

Menotti, F. 2012. *Wetland Archaeology and Beyond: Theory and Practice*. Oxford: Oxford University Press.

Menotti, F. and O'Sullivan, A. 2013: *The Oxford Handbook of Wetland Archaeology*. Oxford: Oxford University Press.

Nanoglou, B. 2008. Building Biographies and Households: Aspects of community life in Neolithic northern Greece. *Journal of Social Archaeology* 8 (1): 139–160.

Naumov, G. 2008. Imprints of the Neolithic Mind: Clay seals from the Neolithic Macedonia. *Documenta Praehistorica* XXXV: 185–204. Ljubljana.

Naumov, G. 2015. Early Neolithic Communities in the Republic of Macedonia. *Archeologické Rozhledy* LXVII (2015/3): 331–355. Prague.

Naumov, G. 2016a. Among Wetlands and Lakes: the network of Neolithic communities in Pelagonia and Lake Ohrid, Republic of Macedonia. In Bacvarov, K. and Gleser, P. (eds.) *Southeast Europe and Anatolia in prehistory: essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*: 175–187. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.

Naumov, G. 2016b. Tell communities and wetlands in the Neolithic Pelagonia, Republic of Macedonia. *Documenta Praehistorica* 43: 327–342. Ljubljana.

Naumov, G. 2016c. Prähistorische Feuchtgebiete und Phahlbauten im Ohrid-see, Republik Mazedonien. *Plattform* 23: 4–14.

Naumov, G. *in press*. Neolithic wetland and lakeside settlements in the Balkans. Dolbunova, E.; Mazurkievich, A. and Hafner, A. (eds.) *Settling watery landscapes in Europe: archaeology of pile-settlements of Neolithic-Bronze Age*. Leeds: Maney Publishing

Orton, D.; Anvari, J.; Bogaard, A.; Gibson, C.; Last, J.; Rosenstock, E. and Biehl, P.F. *In preparation*. *Dating the Çatalhöyük West Mound*.

Paschou, P.; Drineas, P. Yannaki, Y.; Razou, A.; Kanaki, K.; Tsetsos, F.; Sampath Padmanabhuni, S.; Michalodimitrakis, M.; Renda, M.C.; Pavlovic, S.; Anagnostopoulos, A.; Stamatoyannopoulos, J. A.; Kidd, K.K. and Stamatoyannopoulos, G. 2014. Maritime Routes of Colonization of Europe. *Proceedings of the National Academy of Science* 111 (25): 9211–9216.

Pentedecka, A. 2015. Technological and Provenance Study of the Visviki Magoula Ceramic Assemblage. In Alram-Stern, E. and Dousougli-Zachos, A. (eds.) *Die deutschen Ausgrabungen 1941 auf der Visviki-Magoula / Velestino. Die neolithischen Befunde und Funde. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräumens* 36: 222–297. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.

Perlès, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pluciennik, M. 2008. Hunter-Gatherers to Farmers? In Jones, A. (ed.) *Prehistoric Europe: Theory and Practice*: 16–34. Chichester: Wiley-Blackwell.

Price, D. T. 2000. *Europe's First Farmers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Reingruber, A. 2015. Preceramic, Aceramic or Early Ceramic? The radiocarbon dated beginning of the Neolithic in the Aegean. *Documenta Praehistorica* 42: 147–157. Ljubljana.

Reingruber, A. and Thissen, L. 2005 (on line). *Aegean Catchment* (E. Greece, S. Balkans and W. Turkey) 10 000 - 5 500 cal BC. <http://www.canew.org/data.html>

Rosenstock, E. 2009. *Tells in Südwestasien und Süsteuropa: Verbreitung, Entstehung und Definition eines Siedlungsphänomens*. Urgeschichtliche Studien II: Grunbach.

Rowley-Conwy, P. 2003. Early Domestic Animals in Europe: Imported or Locally Domesticated? In: Ammerman, A. J. and Biagi, P. 2003. *The Widening Harvest: The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward*: 99–117. Boston: Archaeological Institute of America.

Souvatzis, S. 2008. *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece: An Anthropological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Springs, K. D. 2015. *Landscape and identity : archaeology and human geography*. Oxford: Archaeopress.

Thorpe, I. J. 1996. *The Origins of Agriculture*. London: Routledge

Weide, D. 1976. Climatic Conditions. In Gimbutas, M. (ed.) *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*: 283–293. Los Angeles: The Regents of the University of California.

Whitley, J. 2017. The end of the tells: the Iron Age 'Neolithic' in the central and northern Aegean. In Bickle, P.; Cummings, V.; Hofmann, D. and Joshua, J. (eds) *The Neolithic of Europe: Papers in Honour of Alasdair Whittle*: 24–33. Oxford: Oxbow Books.

Willett, P.; Franz, I.; Kabukcu, C.; Orton, D.; Rogasch, J.; Stroud, E.; Rosenstock, E. and Biehl, P. 2016. The aftermath of the 8.2 Event: Cultural and Environmental Effects in the Anatolian Late Neolithic and Early Chalcolithic. In *Climate and Cultural Change in Prehistoric Europe and the Near East*, edited by Biehl, P. F. and Nieuwenhuys, O., pp. 95–115. SUNY Press, New York.

Zohary, D. and Hopf, M. 2000. *Domestication of Plants in the Old World: The Origins and Spread of Cultivated Plants in West Asia, Europe and Nile Valley*. Oxford: Oxford University Press.

Zvelebil, M. 2001. The agricultural transition and the origins of Neolithic society in Europe. *Documenta Praehistorica* XXVIII: 1–26. Ljubljana.

Илустрации

Сл. 1 Карта на Балканот со назначени подрачја во кои има тумби крај мочуришта: 1. Тесалија; 2. Аминеон; 3. Корча; 3. Пелагонија; 4. Овче Поле; 5. Скопска Котлина.

Сл. 2 Мапа на Анадолија со позиција на локалитетот Чаталхујук.

Сл. 3 Реконструкција на Чаталхујук во водоземно опкружување (илустрација на Џон Свогер).

Сл. 4 Локација на сега пресушеното езеро Карла во Тесалија и позицијата на тумбите во негова близина (Alexakis et al. 2011, Fig. 4).

Сл. 5 Неолитски тумби во Скопска Котлина и нивната позиција до мочуриштата во Скопско Блато (Толевски и Станчевски 2017, Сл. 4).

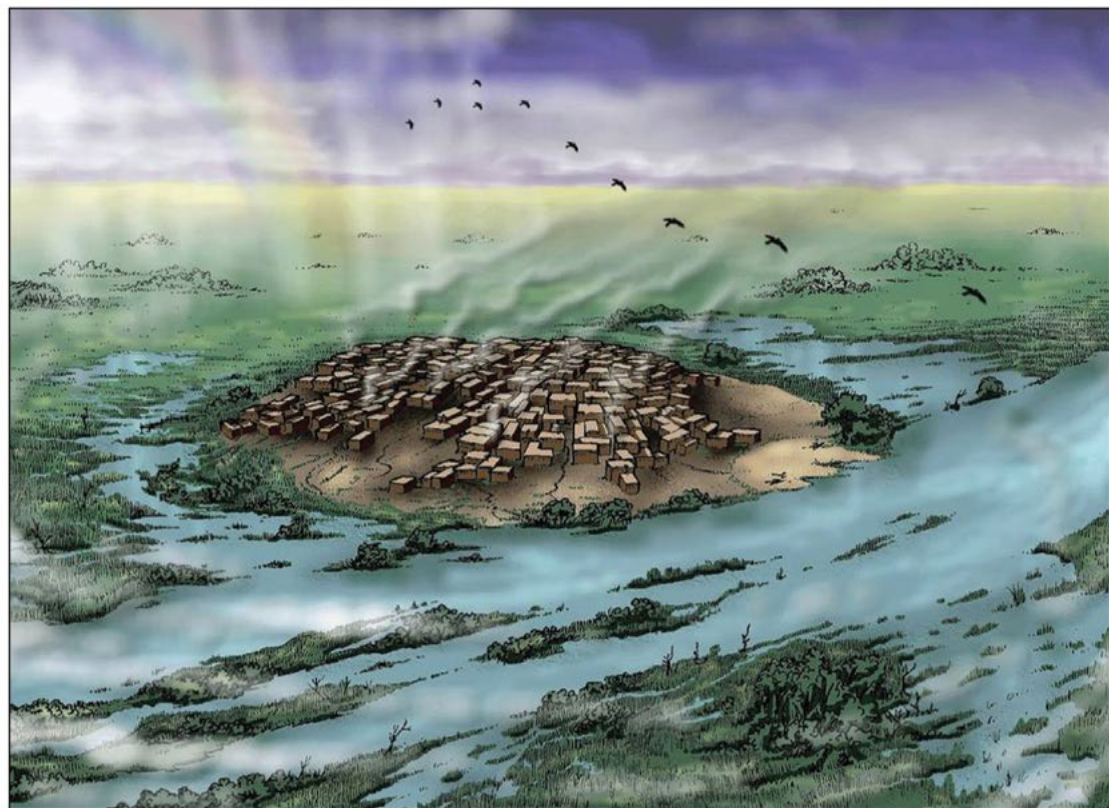
Сл. 6 Мочуриштата во Пелагонија пред нивното пресушување прикажани на географска карта и цртеж базиран на рекогносцирање во централниот дел на котлината (Naumov 2016, Fig. 4, според Симоска и Санев 1976).

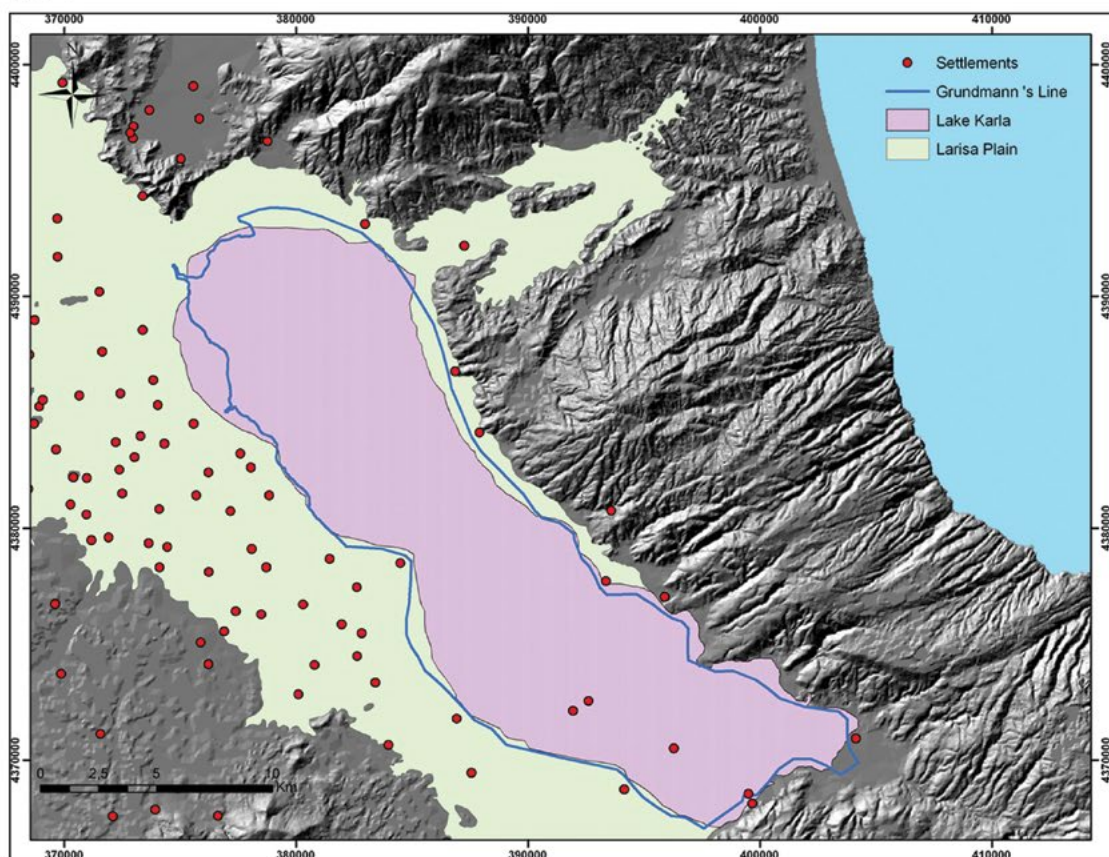
Сл. 1

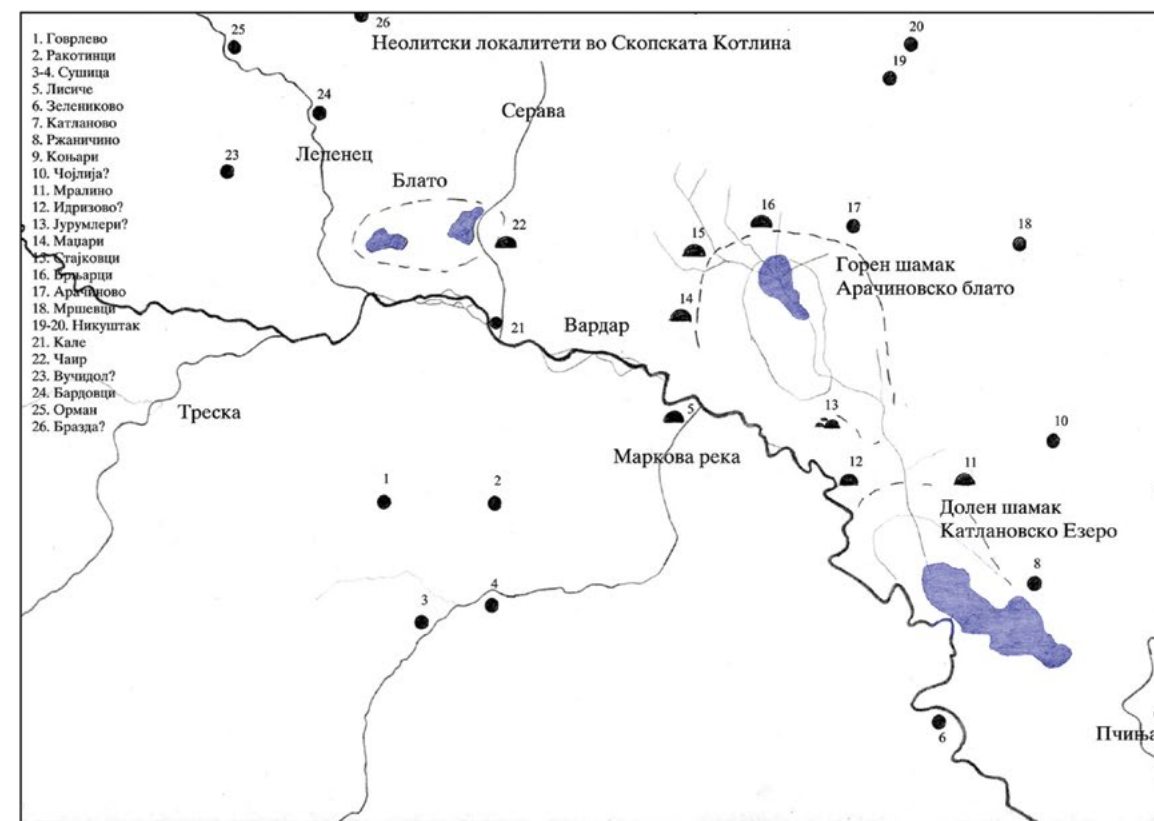
Сл. 2

Сл. 3

Сл. 4

Сл. 5

Сл. 6

Александар Миткоски

Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Прилеп

Aleksandar Mitkoski

Institute for Protection of Monuments of Culture and Museum – Prilep

ЕЛЕМЕНТИ НА ИМПРЕСО КУЛТУРАТА ОД ИСТОЧНО-ЈАДРАНСКИОТ КУЛТУРЕН КРУГ ВО ПЕЛАГОНИЈА И МАРИОВО

IMPRESSO CULTURE ELEMENTS OF THE EASTERN- ADRIATIC CULTURAL ZONE IN PELAGONIA AND MARIOVO

Among the Late Neolithic pottery in the area of Pelagonia and Mariovo there are fragments ornamented like the typical Impresso culture of the eastern-Adriatic zone. This ornamentation usually was executed by impression of seashells' edges, rarely by the cardium shell or by some other tools. In some cases there is evidence of techniques' combination. This ornamentation manner is present at most pottery in Mogila-Senokos, and to much less extent in Ali Čair-Prilep, Komarčani-Bučalo, village Šeleverci, Gradište-Debrešte, Čuka-Mogilani, village Pašino Ruvci and in Mariovo at the site of Đeramidi-Čanište

Keywords: *Pelagonia, Mariovo, Impresso pottery, Late Neolithic*

Меѓу керамиката од времето на доцниот неолит на просторот на Пелагонија и Мариово, се наоѓаат и одреден број фрагменти со орнаментика карактеристична за Импресо културата од источно-јадранската зона. Оваа орнаментика најчесто била изведувана со раб од неназабена морска школка, а поретко со назабена кардиум (*cardium*) школка или пак со некаква алатка. Во одредени случаи евидентирано е нивно комбинирање. Ваквиот начин на орнаментирање најмногу е присутен кај садовата керамика од локалитетот Могила – Сенокос, а со поединечни наоди е забележан меѓу наодите од локалитетите Али Чаир – Прилеп, Комарчани – Бучало, с. Шелеверци, Градиште – Дебреште, Чука – Могила-ни, с. Пашино Рувци и во Мариово на локалитетот Ѓерамиди – Чаниште.

Клучни зборови: *Пелагонија, Мариово, импресо керамика, доцен неолит*

Предмет на разгледување во овој труд ќе бидат фрагментите од керамички садови што се украсени со импресо техника, и тоа пред сè оние со раб од морска школка, назабена или неназабена, черупка од полжав или со некоја алатка, при што тие наоѓаат аналогии кај керамиката од ранонеолитските Импресо културни групи од источно-јадранската зона, поточно на Смиљчиќ во Далмација.

Садовата керамика од времето на доцниот неолит од просторот на Пелагонија и Мариово претежно е со лоша фактура, со примеси на лискун и ситни камчиња и најчесто е со замазнети површини. Бојата на печењето е кафеава или сива во повеќе нијанси, а се наоѓаат и двобојни садови, со сива боја од надворешната и кафеава од внатрешната страна или обратно. Садовите со средна фактура имаат тенки сидови, темносива или црна боја на печењето и тие се со мазнети површини. Многу ретко се среќаваат и керамички фрагменти со убава фактура и сјајно мазнети површини, а само во неколку случаи тие се премачкани со премаз кој често отпаѓа, со црна, црвена или кафеава боја. Во еден случај се јавува комбинација на црно и кафеаво премачкување, додека во друг со црн и црвен премаз (Mitkoski 2017, 148; Mitkoski 2018, 143).

Од техниките на украсување најчесто застапени се канелурите кои можат да бидат: хоризонтални, вертикални, коси, полукружни и спирално распоредени или пак во комбинација. Најчесто се тесни или широки, плитки или подлабоки, а во одредени случаи одвај видливи. Со канелури се формираат ромбови или триаголници полиња, исполнети со ситни или крупни кружни или овални убоди или со шрафирање, организирани во шаховски полиња. Во неколку случаи, канелурите се во комбинација со хоризонтален ред од кружни или триаголници убоди со црвен премаз, со црна боја на венцот (black topped техника на украсување) или со брадавичеста апликација која се наоѓа на вратот од садот, а над и под неа хоризонтални, паралелни плитки канелури. Еден фрагмент украсен е со плитки канелури кои формираат вулва. Со канелури обично е украсен горниот конус кај чиниите, поретко и долниот, односно вратот и рамото или само рамото кај садовите (Mitkoski 2017, 121; T. I: 1,12; T. II: 1, 2, 8-13; T. III: 3, 8; T. IV: 3, 4; T. V: 3, 12; T. X: 1, 11; T. XI: 1-4, 6, 8, 10, 11, 13, 15, 20; T. XII: 4, 5, 7; T. XIII: 7; T. XIV: 2, 4).

Кај садовата керамичка продукција од доцната фаза на неолитот се јавува и украсувањето со единични или двојни низи од кружни втиснувања, а евидентирана е и нивна комбинација. Понекогаш се разделени со врежана линија, при што во повеќето случаи самите втиснувања се исполнети со бела инкрустација. Одреден број фрагменти се украсени со врежана лента или со триаголници врежани полиња, исполнети со кружни или елипсоидни убоди (Mitkoski 2017, 121, T. II: 1, 7; T. III: 4, 19; T. V: 10, 11; T. VIII: 4; T. X: 3, 7; T. XI: 19).

Од орнаментиката која е застапена во овој временски период се и сноповите од вертикални, паралелни или коси, подлабоко или поплитко врежани линеарни мотиви. Во одредени случаи тие се спојуваат под остар агол, а можат да бидат исполнети со бела инкрустација. Исто така присутни се и врежаните триаголници и правоаголници полиња, исполнети со втиснувања организирани во вид на шаховско поле. Тие понекогаш се исполнети и со растер од мрежи, при што кај нив се јавува и црвена пастозна боја, а некои од нив се исполнети со бела инкрустација. Триаголните полиња исто така често биле поставувани во спротивставени низи, под венцот или рамото. Неколку фрагменти украсени се со ограничено поле од врежани линии, исполнети со неорганизираните зарези, а пак еден фрагмент украсен е со врежани мотиви на ребрина коска исполнети со црвена пастозна боја (Mitkoski 2017, 121; T. IV: 7, 12, 22; T. XI: 9, 12, 13).

Кај одреден број садови под венцот или на рамото од садот се наоѓа хоризонтално пластично ребро кое не е орнаментирано или пак е украсено со ситни кружни убоди или со вдлабнатинки од прсти или нокти, при што во еден случај од него надолу одат вертикални, паралелни и плитки канелури. Во еден случај, покрај ваквото хоризонтално ребро кое е украсено со импресо зарези, исполнети со бела инкрустација, над него, на рамото од садот во графитна техника, изведен е линеарен мотив. Застапено е и вертикално пластично ребро кое поаѓа од работ на венцот кое во еден случај продолжува од горниот кон долниот конус и исто така е украсено со вдлабнатинки од прсти (Темелко-

ски и Миткоски 2006, 59; T. II: 1; T. VI: 12; Mitkoski 2017, 123, 136, 143; T. III: 5; T. IX, 4; T. XI: 7; Mitkoski 2018, 139; T. V: 15, 17).

Кај биконусните садови, најчесто на преминот, се наоѓаат вертикални паралелни зарези, овални или кружни убоди, при што во еден случај од нив надолу поаѓаат вертикални, паралелни редови од доста плитки и тесни канелури. Кај еден ваков сад, задебеленото и нагласено рамо е украсено со хоризонтален ред од кружни убоди, додека на рамото кај неколку други садови со поголеми димензии се наоѓаат големи паралелни вдлабнатинки со овална форма. Исто така, на овој дел од садовите е поставувана брадавичеста апликација од која продолжува хоризонтално пластично ребро, украсено со паралелни, вертикални или коси зарези. Кај еден помал сад покрај зарезите над брадавичестите апликации се изведени кратки зарези исполнети со бела инкрустација, а се спојуваат под остар агол. Поретко на преминот на садовите може да има двојна брадавица, во еден случај од горната страна украсена со полумесечест жлеб и над неа хоризонтален ред од крупни кружни убоди, исполнети со бела инкрустација. Кај одреден број наоди со биконусна форма над остро профилираниот мев се наоѓа врежан жлеб, најчесто исполнет со црвена или бела инкрустација. Во мал број случаи на овој најширок дел од садовите е поставена тунелеста држалка, не докрај продупчена од горната и долната страна. Лево и десно од неа продолжува хоризонтален ред од кружни убоди, во комбинација со коси, паралелни и плитки канелури (Mitkoski 2017, 133, 136, 138; T. VI: 6, 7; T. VII: 1, 3; T. X: 6).

Кај еден примерок, брадавичестата апликација на преминот украсена е со два вертикални, паралелни зарези и комбинирана е со три врежани, паралелни полукружни линии кои продолжуваат кон долниот конус. Во одредени случаи, се јавува и украсување на овој конус на садовите, и тоа со црна боја на венцот (black topped техника), со ситни кружни убоди, со плитки коси и паралелни канелури, со гребене на сјајната површина или со комбинација од врежани линии и убоди, понекогаш исполнети со бела инкрустација (Темелкоски и Миткоски 2006, 60; T. II: 14; Mitkoski 2017, 133; T. VII: 4).

Кај одреден број чинии со извиен врат и заоблен или конусен долен дел, украсено е дното со разни линеарни мотиви исполнети со црвена боја, при што постои можност тие да се користеле и како капаи (Темелкоски и Миткоски 2006, 62, 66; T. I: 7; T. V: 10).

Единичните наоди украсени се со барботин техника, со штипење, организирано во хоризонтални редови, со црна боја на венцот (black topped техниката) или со убоди изведени со остра алатка чиј врв е триаголно зашилен (Mitkoski 2017, 127, 130, 136; T. V: 2, 13; T. VIII: 3).

За постигнување поголем ликовен ефект, како што погоре веќе спомнавме, врежаните орнаменти биле исполнувани со бела инкрустација или црвена пастозна боја, а во одредени случаи и целиот сад бил премачкан со црвена пастозна боја (Темелкоски и Миткоски 2006, 66, Сл. 2-5; Mitkoski 2017, 126, 130, 133, 143; T. II: 6, 11, 15; T. III: 2, 12, 13, 14, 17, 22; T. VII: 3).

На крајот ќе ги спомнеме и неколкуте варијанти на апликации: со S форма, полукружна косо поставена апликација со издолжена форма, на средината украсена со врежана надолжна линија, апликација со ромбоидна форма и апликација со потковичеста форма, украсена со попречни зарези. Најчесто се поставени под венцот или на најширокиот дел на садот.

Кај керамиката од времето на доцниот неолит од просторот на Пелагонија и Мариово се појавуваат и одреден број фрагменти кои се украсени со орнаменти што не се карактеристични за овие простори, а во рамките на овој праисториски период. Во случајов се работи за фрагменти што се украсени со мотиви изведени во импресо техника, која се состои од втиснување со раб од морска назабена и неназабена школка или со втиснувања со разни предмети, како и нивна комбинација (Темелкоски и Миткоски 2006, 57, 59, 60, 68; T.

II: 15; Сл. 13; T. V: 12; T. VI: 3, 4, 9, 11; Mitkoski 2017, 127, 133, 143; T. III: 2; T. V: 13; T. VII: 4; T. XII: 13). Локалитетите на кои е евидентиран ваквиот начин на орнаментирање на садовите се: Могила – Сенокос, Али Чаир – Прилеп, Комарчани – Бучало, с. Шелеверци, Градиште – Дебреште, Чука – Могилани, с. Пашино Рувци и во регионот Мариово локалитетот Ѓерамиди – Чаниште. Тоа се локалитети кои припаѓаат на доцнеолитската регионална културна група Могила–Трн–Али Чаир (Mitkoski 2018, 165).

Локалитет Могила - Сенокос

Локалитетот Могила се наоѓа на околу 2 км југозападно од с. Сенокос, покрај патот Сенокос – Новоселани и претставува вештачки подигната тумба која се протега на површина од околу 3 хектари (Темелкоски и Миткоски 2006, 55). Во 1970 г. Народниот музеј од Прилеп презел археолошки ископувања, при што се отворени три сонди и при тоа се констатирани два типа станбени објекти. Во Сондите I и II откриени се неколку јами за кои раководителот на истражувањето смета дека се земјанки и дека биле користени за живеење (Китаноски 1971, 20–21). Јамите се вкопани во здравецата и се со различен пречник и длабочина и заради одреден број карактеристики не може со сигурност да се каже дека претставувале станбени објекти (Mitkoski 2017, 142). Вториот тип живеалиште, според истражувачот, а чии остатоци се откриени во сондата III, е четвртеста надземна куќа со сидна конструкција од дрвена арматура и лепеж, со под од неправилни камени плочи и огниште, оградено исто така со камени плочи (Китаноски 1971, 20–21).

Во движниот археолошки материјал покрај керамичката садова продукција која доминира, присутни се и земјени антропоморфни и зооморфни фигурици, една зооморфна изработена од камен, како и алатки од камен и коска. Карактерот на овој материјал недвосмислено упатува на тоа дека животот во населбата се одвивал во две фази во рамките на доцниот период. Во постарата фаза присутни се само културни елементи својствени на среднеолитската јадранска култура, додека во помладата фаза доаѓа до мешање на двете компоненти: јадранската и внатрешнобалканската, при што преовладува втората. (Темелкоски и Миткоски 2006, 74–75; Mitkoski 2017, 123, 126, 127; T. II; T. III: 10–22).

Локалитет Али Чаир – Прилеп

Во новата населба Али Чаир, која се наоѓа на североисточната периферија од градот Прилеп, во дворно место на ул. „Душко Наумоски“ бр. 12, во 1969 г., при копање септичка јама откриени се остатоци од праисториска населба. За попрецизно временско и културолошко определување на населбата извршени се археолошки ископувања, при што се отворени две сонди. Сондата I е поставена во западниот агол, а сондата II во јужниот агол од двориштето. При тоа културниот слој се појавил само во сондата I, и тоа на длабочина од 1,1 м и бил со дебелина од околу 0,5 м, што укажува на тоа дека населбата била еднослојна (Китаноски 1969, 20). Во 1971 г. се продолжило со археолошките ископувања на оваа локација, при што се отворени уште четири сонди, на оддалеченост од околу 50 метри јужно и североисточно од куќата. Во овие сонди не е евидентиран никаков културен слој, па наодите пронајдени во нив освен типолошко, немаат друго значење. Од движниот археолошки материјал најмногу се застапени фрагменти од керамички садови, потоа антропоморфни фигурици, како и наоди на алатки од камен, животински коски, еленски рогови и речни школки (Mitkoski 2017, 127, 130–131; T. IV: 1–9; T. V).

Овде треба да се нагласи и тоа дека овој простор за живеење се користел и во античкиот период. Имено, на околу 100 метри северно од местото каде што некогаш се наоѓала Зоолошката градина, при градење станбена зграда се откриени темели од сидови, градени со кршен камен и варов малтер, како и повеќе фрагменти од покривна и куќна керамика и архитектонски елементи од мермер. Во непосредна близина пронајдени се и две вотивни плочи од мермер со релјефни претстави на божиците Венера и Минерва (Кепески 1979, 55).

Локалитет Градиште – Дебреште

Локалитетот Градиште се наоѓа на околу 1 км источно од с. Дебреште, односно на неколку десетина метри од патот Прилеп–Кичево. Претставува возвишение кое било користено за живеење како праисториска, хеленистичка и средновековна населба, рановизантиски каструм и средновековна црква со некропола (Babic 1965, 62).

За жал, праисторискиот движен материјал од овој археолошки локалитет сè уште не е доволно обработен и публикуван. Од движните наоди застапени се фрагменти од керамички садови, антропоморфна фигурина, амулет и алатки од камен. Фрагментите од керамичките садови се со средна фактура и замазнети површини, а само неколку фрагменти се со убава фактура и слаби траги од црн премаз. Во еден случај се евидентирани сјајно мазнети површини. Бојата на печењето е сива и кафеава во неколку нијанси, а се наоѓаат и двобојни садови, со сива боја од надворешната и кафеава од внатрешната или обратно (Mitkoski 2017, 131, 133; T. I: 1–7).

Локалитет Комарчани – Бучало, с. Шелеверци

Локалитетот Комарчани – Бучало се наоѓа на околу 1 км североисточно од с. Шелеверци и претставува поголемо зарамнето плато кое денес се користи како ниви ораници. Во археолошката наука е познат преку неколкуте движни наоди подарени на НУ Завод и Музеј – Прилеп во 2012 г. (Миткоски 2012, 9, фус. 24). По ова беа извршени археолошки рекогносцирања, а истовремено како подарок беа добиени уште одреден број наоди. Во движниот археолошки материјал застапени се фрагменти од керамички садови, алатки од камен, ножиња од кремен и фрагменти од култни предмети, од кои ќе ги спомнеме фрагментот од макета на куќа и фрагментираниот зооморфен жртвеник во облик на свиња (Миткоски 2012, 10, T. III: 1, 3–7, 9; Mitkoski 2017, 133, 136; T. VI–IX).

Локалитет Чука – Могилани, с. Пашино Рувци

Локалитетот Чука – Могилани се наоѓа на околу 2,1 км југоисточно од с. Пашино Рувци, односно на околу 850 м североисточно од локалитетот Чука –Браненица и претставува поголема развлечена тумба, на чија површина се забележуваат мноштво фрагменти од праисториска и античка керамика.¹

Локалитет Ѓерамиди – Чаниште, Мариово

Локалитетот Ѓерамиди се наоѓа на околу 500 м северозападно од с. Чаниште и на околу 300 м југозападно од Крушевичка Река. Претставува падина која е со благ пад со

¹ Археолошки рекогносцирања извршени во 2018 г. од страна на стручни лица од НУ Завод и Музеј – Прилеп, а во рамките на проектот „Георекогносцирање на просторот на општините Прилеп, Долнени, Кривогаштани и Крушево“.

правец од север кон југ, на која со повеќегодишни археолошки рекогносцирања пронајден е броен движен археолошки материјал, пред сè фрагменти од керамички садови, антропоморфни фигурици, култни предмети и алатки од камен. На крајниот источен дел од падината на која била сместена населбата, се наоѓа тумул со поголеми димензии (Mitkoski 2017, 140, 143; Т. III: 1–9; Т. IV: 10–15; Т. XII; Т. XIII).

Локалитет Тумба Бара – Породин, Битолско

Локалитетот Тумба Бара се наоѓа на околу 1,8 км источно од с. Породин и на околу 500 м западно од асфалтниот пат Битола–Кравари–Лерин. Тумбата е евидентирана во 1974 г. при археолошките ископувања изведени на локалитетот Велушка Тумба. Таа многу е оштетена со земјоделските работи, така што денес тешко се распознава на теренот. На овој простор, на површина од околу 5–6 хектари, се среќаваат фрагменти од керамички садови, што можат да се датираат во времето на средниот неолит и енеолитот (Симоска и Санев 1976, 42, кат. бр. 145–147).

Импредо орнаментика

Втиснувањето, или импредо техниката, е начин на украсување на керамичките садови, при што орнаментите се изведуваат во меката глина пред печењето, а тоа се правело на разни начини: со штипење, вдлабнување, притискање или одземање на дел од украсуваната површина. Тоа најчесто се правело со прст, нокот или со некој зашилен предмет од коска, дрво или некој друг материјал.

Техниката на втиснување, односно импредо техниката, е омилена низ сите фази и културни групи од неолитот во Македонија (Grbić i др. 1960, 40; Корошец и Корошец 1973, 25–26; Симоска и Санев 1975, 51; Санев 1975, 216, 217; Симоска и др. 1979, 13; Симоска и Санев 1976, 13, 38, 40, 41, 44; Сл. 9, 63–70, 111, 123, 124, 142, 167, 172; Китаноски 1976, 162; Китаноски и др. 1978, 13; Gađanin 1979, 90, 94, 110; Санев 1988, 25; Санев и Стаменова 1989, 17; Китаноски и др. 1987, 15; Здравковски 1988, 47; Саржоски и Здравковски 1991, 132; Здравковски 1993, 19; Санев 1995, 29, 39; Темелкоски и Миткоски 2005, 42; Темелкоски и Миткоски 2008, 101; Наумов и др. 2009, 115, Т. 54, 9–11, 13, 14; Кузман 2017, 16; Кузман 1990, 42; Јовчевска 2019, 74, 75, 77).

Оваа техника на украсување најчесто се применува на грубата керамика, но се среќава и кај фината (Наумов и др. 2009, 138; Т. 24: 11; Т. 25: 1–6, 13–15, Т. 27: 13, 17; Т. 29: 4, 6, 7; Т. 31: 1; Т. 32: 4; Т. 33: 4; Т. 35: 1–4, 8, 11; Т. 36: 2, 3, 10; Т. 37: 5; Т. 39: 7; Т. 40: 5, 6; Т. 42: 11; Т. 45: 5, 11, 12; Т. 54: 9–11, 13, 14; Т. 56: 11, 12; Т. 57: 3; Т. 60: 3, 4, 8; Т. 68: 6).

Орнаментирањето е изведувано на оделни зони од садот или на целата површина (Наумов и др. 2009, 138; Т. 24: 11; Т. 25: 13–15; Т. 29: 4; Т. 31: 1; Т. 35: 1; Т. 36: 3; Т. 39: 7; Т. 42: 11; Т. 45: 5, 11, 12; Т. 56: 11, 12; Т. 57: 3; Т. 60: 3, 4, 8).

Кај некои примероци од чинии и садови, оваа техника е применувана на самиот раб на венецот (Наумов и др. 2009, 138; Т. 25: 13; Т. 29: 6; Т. 32: 4; Т. 33: 4; Т. 35: 1, 2, 4, 8, 11; Т. 37: 5; Т. 40: 5, 6).

Мошне често втиснувањето е комбинирано со техника на аплицирање (Наумов и др. 2009, 138; Т. 42: 11; Т. 56: 11, 12).

Како што претходно беше нагласено, меѓу движниот археолошки материјал од гореспомнатите локалитети се наоѓаат и фрагменти од керамички садови кои се укра-

сени со импредо техника која се состои во втиснување со раб од морска школка или со врежување и жигосување на украсите со разни други предмети, при што во повеќе случаи техниките на украсување се комбинираат. Ваквиот начин на украсување може да се поврзе со Импредо културата од источно-јадранскиот културен круг.

Оваа култура претставува култура на стариот неолит и раширена (распространета) е по целото Средоземје. За разлика од повеќето други култури, таа името не го добила по некој локалитет туку по начинот на украсувањето на керамичките садови со отпечатоци од прсти и нокти, потоа со убоди со разни предмети изработени од камен или коска, рабови од школки, најчесто наребрен кардиум како и со разни неназабени школки и полжави, а во подоцнежните фази, со врежување а посебно со техниката tremollo (Batović 1979, 504). Импредо културата во литературата уште може да се најде и како култура на кардиум керамиката, иако тоа име не е соодветно затоа што кардиум керамиката е резултат само на еден од повеќето начини на украсување (Težak-Gregl 1998, 75). Таа настанала во северозападна Грција, со трансформација на Протосескло културата. Од Грција доаѓа на просторот на јужна Италија, па се шири на бреговите на Јонското и Јадранското Море сè до утоката на Неретва (Jurić 2002, 186).

Јадранската Импредо култура е поделена на две варијанти, засновани, пред сè, на зачестеноста на употребата на школка за украсување на садовите. Првата варијанта се протега непосредно покрај брегот и е обележана претежно со употреба на школка при украсувањето, додека другата се евидентира повеќе во заднината на самиот крајбрежен појас и се карактеризира со украсување на садовите без или со ретка употреба на школки (Batović 1966, 149).

Овде битно е да се спомене и преодната зона во средна Босна, каде што на локалитетот Обре I кај Какањ дошло до формирање на специфична Старчево-Импредо култура со елементи од двата комплекса, јадранското приморје и медитеранскиот културен круг со континенталните струења во внатрешноста на Балканот (Venac 1973, 67).

Најчести форми на керамички садови кои се украсуваат со импредо орнаментика се топчестите и полутопчестите чинии и длабоките јајцевидни лонци. Декоративните мотиви се многу едноставни, изведени исклучиво со повторување на одредени жигови или отпечатоци, нивно континуирано поврзување или со правилно ритмичко сложување во низи. Украсувањето било пред печењето на садовите, на целата нивна горна површина или на поголем нејзин дел (Batović 1979, 504).

Кога се во прашање движниите наоди со кои располага Праисториската збирка на НУ Завод и Музеј – Прилеп, а кои се предмет на разгледување во овој труд, тогаш треба да се истакне дека поголемиот број од нив се добиени по пат на археолошки рекогносцирања и помал дел како подарок, заради што е многу тешко да се донесат некои поконкретни заклучоци. Во случајов се работи за 11 фрагменти, од кои 4 се пронајдени на локалитетот Ѓерамиди, 3 на локалитетот Комарчани – Бучало, 2 на локалитетот Али Чаир и по еден на локалитетите Градиште, Дебреште и Чука – Могилани.

Заради тоа ќе се повикаме на материјалот добиен по пат на археолошки истражувања од локалитетот Могила – Сенокос, иако и неговиот контекст на пронаоѓање е доста проблематичен (Mitkoski 2018, 141, фус. 4).

Кога е во прашање овој движен археолошки материјал, тогаш треба да се нагласи дека во случајов се работи за одреден број фрагменти од керамички садови кои се украсени со импредо орнаментика, односно за околу 40 фрагменти на број што главно потек-

нуваат од сондата I, а се пронајдени во сите 6 откопи, претежно по околу 5 фрагменти во секој откоп. Овој вид украсување е евидентирано и на по еден фрагмент од Јамите 1 и 6, како и на 6 фрагменти од Јамата 3. Во сондата II пронајдени се само 6 фрагменти со импресо декорација, распоредени во откопите 3, 4, 6 и 7 (Mitkoski 2018, 159). Она што треба да се нагласи, а е поврзано со овој материјал, е тоа дека во повеќето случаи се работи за многу ситни фрагменти, така што за композицијата, широчината и варијациите на мотивот не може ништо поодредено да се каже.

Погоре беше наведено дека одреден број од фрагментите украсени се со назабена или неназабена школка. Декорацијата изведена со втиснување на неназабена школка е со карактеристичен лачен облик и меѓу материјалот од Могила евидентирана е на повеќе наоди кои се пронајдени речиси во сите откопи на сондите I и II (C I во откопите 1, 2, 3, 5 и 6 и во C II во откопот 4), како и во јамите 1 и 3. Орнаментите изведени со неназабен раб се многу поедноставни и во ликовен поглед значително посиромашни, за разлика од оние со назабена кардиум школка. Тие речиси редовно се распоредени по зони или појаси, кои во коси, цик-цак или хоризонтални низи покриваат одреден дел од површината на садот.

Добиените мотиви, а особено убавината на декорацијата, зависат пред сè од три важни фактори: а) најнапред од големината на употребената школка, б) обликот на оној дел од школката со кој е изведен отпечатокот, в) аголот на втиснување и длабочината на отпечатокот (Marijanović 2009, 227). Разликата при употребата на разни школки по големината е во тоа што отпечатоците со помали кои имаат потенки рабови се поплитки, додека поголемите со подебел раб оставаат подлабок отпечаток.

Таканаречени стрелки или мотив во облик на буквата V

На споменатиот движен археолошки материјал од Пелагонија и Мариово, може да се забележи дека со школки се изведувале два вида мотиви.

Во првиот случај станува збор за двојни отпечатоци што се поврзани на едниот крај, а на другиот се раздвоени. Тоа се таканаречените стрелки или мотив во облик на буквата V, кои се изведени со раб од неназабена или назабена школка (Mitkoski 2018, 159).

Оваа орнаментика во Могила се изведувала со неназабена школка и таа е присутна кај мал број фрагменти, најчесто од чинии во форма на прав конус. Претежно се пронајдени во сондата I, и тоа во откопот 1 (два фрагмента) и по еден наод во откопите 2, 3, 5 и 6 (T. I: 3; T. II: 7-13; T. VII: 5, 7, 8, 9, 10; T. VIII: 3, 6, 9).

Најчесто тоа е единична или пак тоа се една или две хоризонтални, паралелни двојни низи од спротивставени стрелки, при што во неколку случаи формираат цик-цак мотив. Еден фрагмент од сад украсен е со хоризонтални, паралелни двојни низи од цик-цак убоди изведени со неназабена школка, а во празниот меѓупростор правилно се разместени отпечатоци со раб од една мала школка (T. I: 6; T. VII: 6) (Batović Š., 1962, 82, сл. 52, Batović 1965, 24, T.XIII: 1).

Кај одреден број садови стрелките се во комбинација со убоди, најчесто изведени со некоја алатка. Обично се многу плитко врежани, заради што е многу тешко да се утврди за каков вид убоди се работи, а дополнителна причина за тоа секако е и лошата фактура на садовите (T. I: 1; T. II: 1, 2, 4; T. VII: 2, 4; T. VIII: 1, 7).

Најчеста е комбинацијата на хоризонтален ред од стрелки, проследен од хоризонтална низа од триаголни убоди. Се евидентира и комбинација на стрелки со убоди со кружна или овална форма, над кои кај еден примерок се наоѓа хоризонтален ред од убоди со

приближно правоаголна форма, косо поставени (T. II, 3; T. VIII, 2). Овде треба да се нагласи и тоа дека кај помал број од овие наоди се наоѓаат траги од бела инкрустација (T. I: 2-4, 6; T. II: 3, 11-13; T. VII: 3, 5, 6, 7, 9; T. VIII: 2, 3, 8) (Темелкоски и Миткоски 2006, 59; T. VI: 3).

Ваквата комбинирана орнаментика најчесто е поставена под работ на венецот, на рамото или на најширокиот дел од садот, додека во еден случај кај фрагмент од биконусна чинија, над преминот и под него (T. II: 7; T. VIII: 6). Во Могила е застапена на наоди во сондата I, и тоа во откопите 1, 2 (три фрагменти), 3 (два фрагменти), 5 (два фрагменти), 6 (два фрагменти), Јама 3 (три фрагменти) и во Јама 6 (T. I: 1, 1a, 2, 4-6; T. II: 1-4; T. VII: 2, 3, 4, 6; T. VIII: 1, 2, 5, 7, 8).

Со назабена кардиум школка украсени се само неколку фрагменти. Еден од нив потекнува од Мариово, поточно од локалитетот Ѓерамиди и тој засега претставува единствен наод со таканаречени стрелки орнаментика на овие простори, па и пошироко. Тоа е фрагмент од долен дел од помал сад на ниска прстенеста нога, со подебели сидови и замазнети површини, изработен од непрочистена земја (T. II: 5; T.VII: 1) (Миткоски 2017, 140; T. XII: 13). На еден друг фрагмент од поголем сад изработен од непрочистена земја и со сива боја на печењето, од Могила, исто така се наоѓа многу интересна орнаментика, при што украсите се изведени со втиснување на различни делови од школката а добиените отпечатоци распоредени се како поединечни мотиви во хоризонтални низи (T. V: 2; T. XI: 4) (Batović 1965, 24; T. XV: 5; Marijanović 2009, 90; T. LVI: 7).

Со назабена кардиум школка или со некаква алатка се изведени и орнаментите кај два фрагмента од локалитетот Али Чаир, при што во првиот случај се работи за фрагмент од биконусна чинија на кој се наоѓа и комбинација на следниве техники на украсување, двојната низа од плитки спротивставени триаголни втиснувања кои се поставени во хоризонтална низа над преминот и црна боја на венецот (black topped техниката на украсување). Кај вториот фрагмент ваквата двојна низа од спротивставени триаголни втиснувања косо е поставена на вратот од садот (T. V: 4; T. VI: 7; T. XII: 6, 8).

Фрагментите од керамички садови кои се украсени со ваква орнаментика, најчесто со примеси на лискун и ситен камен, а многу ретко се изработени од прочистена глина. Садовите со пофина фактура се со мазнети или сјајно мазнети површини, а во еден случај тоа е направено и од внатрешната страна на садот. Кај овие садови се јавуваат и траги од црн премаз. Бојата на печењето е темносива, до црна или кафеава, или пак тие се двојбојни, надвор темносива до црна а внатре кафеава. Садовите на кои се изведувала ваквата орнаментика најчесто се: чинија во форма на прав конус, при што во еден случај таа е со задебелен венец (T. I: 1, 1a; T. VIII: 7), длабока чинија со полутопчеста форма, чинија со цилиндричен врат и благо нагласено рамо, биконусни чинии, садови со цилиндричен врат и топчесто тело, како и садови со полузатворена форма.

Ваквата орнаментика наоѓа аналогии кај повеќе локалитети од јадранското крајбрежје (Batović 1960, 17, сл. 1, Batović 1962, 80, 82, сл. 5, 2, 4, сл. 7, 2, 3, сл. 8, 1, сл. 10, 2, 3, и сл. 53, 55, 58-60; Batović 1965, 24, 27; T. VII: 2-6; T. VIII: 1; Batović 1979, 504; T. LXXVIII: 5; Marijanović 2009, 83, 86; T. LIV: 4; T. XLVI: 4; T. LI: 2, 3, Marijanović 2012, 43; T. VII: 3).

Цик-цак мотив

Вториот вид украсување со школка е цик-цак мотивот (на двата краја меѓусебно поврзани отпечатоци), кој настанал со разработка на мотивот стрелка, односно со едноставно спојување на краевите на повторените отпечатоци. Треба да се нагласи дека овој мотив е изведувачки исклучиво со неназабена школка (T. III: 1, 3, 6; T. IV: 1, 2; T. IX: 5, 7, 9; T. X: 1, 7).

Исто така, евидентирани се и садови украсени со оваа орнаментика изведена со врежување со некаква алатка, со што се врши дегенерација и геометризација на импресото (Т. III: 2, 4, 7–10; Т. IV: 3, 4, 6; Т. IX: 1, 2, 4, 6, 10; Т. X: 2, 4, 5, 6) (Batović 1965, 30; Т. VIII: 6; Mitkoski 2018, 160; Marijanović 2012, 43; Т. IX: 3).

Садовите со оваа орнаментика најчесто се со лоша фактура, односно со примеси на лискун и ситни камчиња, а во многу помал број се фрагментите од садови изработени од прочистена глина, при што во ретки случаи се среќаваат траги од црн премаз. Бојата на печењето е темносива до црна или кафеава, или пак тие се двобојни, надвор со темно сива, а внатре со кафеава или обратно. Од формите на садовите застапени се: чинија во форма на прав конус, при што кај еден наод под венецот се наоѓа мала перфорација (Т. III: 2; Т. IX: 4), потоа длабоки чинии со полутопчеста форма, биконусни чинии, чинија со цилиндричен врат и биконусна заоблена профилација, како и садови со цилиндричен врат и топчесто тело.

На локалитетот Могила со цик-цак орнаментика се украсени повеќе садови кои се пронајдени во сондата I, и тоа во откопите 1–3 (два фрагмента) и по еден во 5 и 6 откоп и во јамата 1. Во сондата II откриени се исто така по еден наод во откопите 3, 4 и 7 (Темелкоски и Миткоски 2006, 57, Т. V, 12, Т. VI, 11). Поединечни наоди украсени со ваква орнаментика се наоѓаат и меѓу материјалот од локалитетите Градиште, Дебреште, Комарчани–Бучало, Чука–Могилани, Ѓерамиди, Тумба Бара и Устие на Дрим (Т. III: 1, 4, 9, 10; Т. IV: 1, 5; Т. IX: 3, 7; Т. X: 1, 2, 5, 6) (Симоска и Санев 1976, 42, кат. бр. 147в; Тодороска 2016, 44; Т. II: 1; Т. III: 9, 10; Миткоски 2017, 143; Т. III: 2). Овде треба да се истакне и тоа дека некои од овие мотиви се втиснати многу немарно или плитко, па затоа и потешко се забележуваат.

Цик-цак мотивите се комбинираат така што формираат едноставни линеарни полиња, а само во неколку случаи отпечатоците се изведени така што украсните зони се раздвоени со празен меѓупростор. Најчесто изведен е само еден ред на цик-цак мотив или пак комбинација од два или три хоризонтални или коси, паралелни редови, при што во овој случај тие толку се збиени така што со врвовите се преплетуваат (Т. IV: 2; Т. IX: 9).

Ваквата орнаментика најчесто поставена е под работ на венецот, а на еден фрагмент од чинија со биконусна форма од Могила украсен е преминот. Крај друг фрагмент од ваква чинија, од Ѓерамиди, на преминот се наоѓа тунелеста држалка вертикално продупчена, а лево и десно од неа продолжува единична низа од цик-цак орнаментика во комбинација со црна боја на венецот (black topped техниката на украсување), при што се наоѓаат и траги од црвен премаз на долниот конус (Т. III: 8; Т. IV: 5; Т. IX: 3, 6).

Кај трет фрагмент од биконусна чинија, од Могила, под венецот и над преминот се наоѓа орнаментика која имитира цик-цак мотив, изведен со раб од неназабена школка, само што во случајов потезите се рамни, заради што таа е поблиску до т.н. a tremollo техника (Т. IV: 4; Т. IX: 1) (Benac 1973, 52; Т. XVIII: 11; Batović 1979, 506; Т. LXXIX: 3; Marijanović 2012, 43; Т. III: 3). На сличен начин е украсен и еден фрагмент од Чука – Могилани, каде што ваквата орнаментика е проследена со хоризонтален ред од триаголни убоди (Т. III: 9; Т. X: 2) (Batović 1965, 27; Т. VII: 6; Т. X: 1; Benac 1973, 52; Т. XVIII: 11).

Техниката tremollo со поединечни наоди првпат се јавува уште во II степен на импресо керамиката, додека во III степен доживува поширока употреба и прераснува во изразита појава (Batović 1979, 506, 509; Т. LXXIX: 3, Т. LXXX: 2). Tremollo мотивите на прв поглед изгледаат како да се изведени со раб од морска школка и при тоа кај нив се разликуваат неколку варијанти: ситни тремоло украси кои најмногу личат на кардиум мотивите (иако се работи за ситни цик-цак врежувања), широки тремоло мотиви, кои личат на цик-цак мотив направени со врежувања со школка, тремоло мотив со додаток на врежана рамна

линија преку нив, мотиви работени со точки, како и мотиви изведени во облик на елово гранче (Benac 1979, 380). Некои од овие варијанти се наоѓаат и на нашата керамика.

Кај еден фрагмент од чинија со цилиндричен врат и биконусна заоблена профилација од локалитетот Комарчани–Бучало, цик-цак орнаментиката е поставена на рамото (Т. IV: 1; Т. IX: 7), додека на наод од Ѓерамиди поставена е во рамките на хоризонтален жлеб или канелура (Т. III: 10; Т. X: 5). На крајот ќе го истакнеме и тоа дека кај неколку фрагменти се наоѓаат траги од бела инкрустација, а кај фрагментот од Ѓерамиди и траги од црвена инкрустација (Т. III: 8–10; Т. IX: 6; Т. X: 2, 5) (Batović 1965, 23; Т. X: 2).

Ваквата орнаментика наоѓа аналогии кај повеќе локалитети од јадранското крајбрежје: (Batović 1960, 17, Сл. 6; Batović 1962, 82, сл. 5, 1, 3, 5, 6, сл. 8, 4, 51, 54, 61; Batović 1965, 24; Т. VIII: 2–7; Т. IX: 1–6; Т. X: 1; Bačić 1969, 23–24; Т. VII: 7–9; Batović 1979, 504; Т. LXXVIII: 6; Marković 1985, 21; Т. I: 1, 2, 4, 6, 7; Batović 1989, 11, Сл. 4, 1, 4; Marijanović 2009, 83, 84; Т. XLV: 5, 6; Т. XLVI: 1–3; Т. XLVII: 1–3; Marijanović 2009, 228; Т. VII: 5–11; Marijanović 2012, 43; Т. VII: 4).

Мотиви изведени со разни алатки

Како посебна група се фрагментите од керамички садови кои се украсени со мотиви изведени со убоди од разни алатки со приближно правоаголна, триаголна, четириаголна, полукружна, елипсовидна, кружна или неопределена форма (Batović 1965, 23; Mitkoski 2018, 160). Динамиката на композицијата кај некои примероци придонела за различен интензитет на изведувачето, што резултира со комбинација на плитки и подлабоки отпечатоци на разни претходно подготвени или рачно изработени алатки од коска, дрво или од камен (Mitkoski 2018, 161; Т. VII: 13; Т. XI: 1, 4). Од овие причини, во неколку случаи многу е тешко да се одреди нивната форма (Темелкоски и Миткоски 2006, 59; Т. VI: 3, 4, 9; Миткоски 2017, 127, 143; Т. V: 13; Mitkoski 2018, 161; Т. IV: 14; Т. VII: 3; Т. XI: 1).

Украсувањето најчесто е изведено во две техники, и тоа пред сè со втиснување и жигосување. Под техниката на втиснување се подразбира изведувачето на орнаментите со природни помагала, односно алатки со помали димензии, кои не претпеле некои посебни или поголеми дотерувања и приспособувања за нивната функција (Marijanović 1981, 20). Техниката на жигосување во основа е многу слична со техниката на втиснување на убодите, всушност, речиси е идентична со неа. Сепак, за разлика од типичната техника на втиснување, оваа техника подразбира втиснување на специјално подготвени алатки и најчесто тие се со поголеми димензии. Во некои случаи, не е можно со сигурност да се направи разлика меѓу украсите изведени со втиснување и оние со жигосување. Добиените мотиви, особено убавината на декорацијата, зависат од три важни фактори: а) пред сè големината и формата на инструментот; б) аголот на втиснување и длабочината на самиот отпечаток; в) густината на украсените отпечатоци. Големината на украсот зависи од дебелината на предметот (алатката) со кој е направен, како и од силата на притисокот на површината (Marijanović 2009, 225, 226).

Садовите украсени со ваква орнаментика најчесто се со лоша фактура, односно со големо присуство на лискун и ситни камчиња, додека многу поретко тоа се садови со убава фактура, сјајно мазнети површини прекриени со црн премаз или во комбинација на црна боја на венецот (black topped техника), при што горната половина кај два биконусни сада е прекриена и со црвен премаз (Т. V: 3, 5; Т. XI: 6, 7). Бојата на печењето е темносива до црна или кафеава или пак тие се двобојни, надвор со темносива до црна а внатре со кафеава боја. Формите на садовите се доста ограничени и се сведуваат на: длабоки чинии со полутопчеста форма, биконусни чинии, најчесто со брадавичеста апликација

или вертикално продупчена тунелеста држалка на преминот, садови со полузатворена форма и поголеми садови со вертикални лентести држалки.

Во Могила фрагменти украсени со убоди пронајдени се претежно во сондата I, и тоа во откопите 1 (два фрагмента), 3 (два фрагмента), 5 (два фрагмента) и 6 (еден фрагмент) и во сондата II во јамата 3 (три фрагменти, од кои еден со сјајно мазнети површини и два со траги од црн перамаз). Фрагменти украсени со убоди со разни алатки пронајдени се и на локалитетите Комарчани – Бучало, Ѓерамиди и Тумба Бара (**Т. VI: 5, 8, 8a; Т. XI: 5; Т. XII: 7**) (Симоска и Санев 1976, 42, кат. бр. 146, 147 а, б).

Ваквата орнаментика обично се наоѓа под венецот или на рамото од садовите, додека кај биконусните чинии таа е поставена над или под остриот премин на телото.

Во повеќето случаи овој мотив е самостоен во однос на формата на убодите и само кај неколку примероци се евидентира нивна комбинација. Како самостоен мотив застапени се: двојна хоризонтална низа од правоаголни убоди, двојна низа од подлабоки или поплитки спротивставени триаголни убоди, во еден случај во комбинација со друга ваква низа, косо поставена, сите изведени со втиснување, како и двојна низа од подлабоки спротивставени овални убоди изведени со жигосување.

Како посебна декорација, а која овде треба да се спомене, е онаа на фрагментот од сад со биконусна форма од Комарчани – Бучало кој на долниот конус украсен е со убоди изведени со помош на коска кои ја обликуваат буквата V. Оваа орнаментика е многу ретка (**Т. VI: 5; Т. XI: 5**) (Benac 1957, 68, Т. VII: 5, Batović 1979, 499, Т. LXXV: 4, Миткоски 2017, 133, Т. VII: 4). Еден друг фрагмент од биконусен сад од Могила, украсен е со мотив во облик на клас, косо поставен, исто така на долниот конус (**Т. V: 7; Т. XI: 3**). Слична ваква орнаментика се наоѓа и меѓу движниот археолошки материјал од Зелена Пеќина во Херцеговина, а таа многу потсетува на орнаментиката од еден фрагмент од сад од Обре кај Каканџ во Босна, пред сè од неговата I фаза, при што таму таа е наречена – елово гранче (Benac 1957, 68, 73; Т. VII, 3; Batović 1962, 82, сл. 42; Benac 1973, 52; Т. XVIII: 11; Batović 1979, 499; Т. LXXV: 9). Еден фрагмент од долен дел на сад од Ѓерамиди, со кружно и рамно дно изработен од непрочистена глина украсен е со двојни низи од подлабоки спротивставени овални убоди изведени со жигосување (**Т. VI: 8, 8a; Т. XII: 7**). На крајот ќе ги споменеме и двата фрагмента од поголеми садови од Могила, при што во првиот случај фрагментот е украсен со двојна низа од убоди со неопределена форма кои поаѓаат од коренот на вертикална лентеста држалка, додека во вториот – овој дел од садот е украсен со жигосување, и тоа со убоди кои имаат форма на врв од стрела (**Т. VI: 1, 2; Т. XII: 1, 2**).

Комбинацијата на убоди со разни форми се јавува кај помал број наоди: четираголни со неправилна форма со триаголни, како и полукружни со правоаголни со неопределена форма. Најчесто при ова комбинирање едната низа од убоди е изведена со еден, а другата со друг предмет. Тоа се повторува во одреден ритам, при што се формираат хоризонтални или коси паралелни низи кои покриваат само дел од садот. Овде треба да се истакне дека со оваа орнаментика во најголемиот број случаи се украсени биконусните чинии (**Т. V: 3, 5, 6; Т. VI: 6; Т. XI: 6–8; Т. XII: 4**).

Кај еден фрагмент од сад со биконусна форма од Могила се наоѓа комбинација на црна боја на венецот (black topped техниката на украсување) со комбинација на низи од правоаголни и кружни убоди, косо поставени на горниот конус (**Т. V: 6; Т. XI: 8**), а кај друг од истиот локалитет, на долниот конус се наоѓа единична низа од триаголни убоди во комбинација со кружни, кои во горниот дел се спојуваат под остар агол (**Т. V: 5; Т. XI: 6**). Кај трет фрагмент од овој локалитет, на најширокиот дел од садот се наоѓа хоризонтално пластично ребро, кое е украсено со вдлабнатинки од нокти, под него се наоѓа мала перфорација, а над него комбинација од триаголни и издолжени правоаголни убоди, лачно распоредени и исполнети со бела инкрустација (**Т. VI: 3; Т. XI: 2**).

Ќе го истакнеме и тоа дека во неколку случаи убодите се исполнети со бела инкрустација, а во еден случај и со црвена инкрустација (**Т. V: 5, 6, 8; Т. VI: 2–4, 6; Т. XI: 2, 6, 8; Т. XII: 2–5**) (Batović 1965, 23; Т. X: 2; Темелкоски и Миткоски 2006, 59, 68; Т. II: 15; Т. VI: 4, 9; сл. 13).

Ваквата орнаментика наоѓа аналогии кај повеќе локалитети од јадранското крајбрежје (Batović 1962, 82, сл. 6, 3, 4; сл. 9; сл. 10, 1, 2; 37, 42, 45, 52; Batović 1965, 24; Т. XIII: 1–4; Т. XIV: 3; Т. XV: 3–6; Bačić 1969, 23–24; Т. VII: 5–6; Batović 1979, 504; Т. LXXVIII: 7, 8; Marijanović 2009, 226, 231; Т. V: 9, 10; Т. X: 2, 3, 5, 6; Marijanović 2009, 80, 82; Т. XXXIX: 3; Т. XL: 5; Т. XLIII: 3; Т. XLIV: 4).

Заклучок

Како заклучок можат да се изнесат неколку забелешки во врска со презентираниот движен археолошки материјал.

По типолошките и стилските карактеристики, опишаниот керамички материјал од Пелагонија и Мариово во голема мера се вклопува во сликата на керамичката продукција на раниот неолит на Источен Јадран, познат по своите едноставни и малобројни облици, разните техники за украсување и богатството на украсување. Особено орнаментиката неоспорно ни укажува на тоа дека дел од овие наоди наоѓаат аналогии со наодите кои се карактеристични за II степен во развојот на Импресо културата, односно за т.н. тип Смилчиќ, кој е определен како помлада фаза на стариот неолит (Batović 1965, 19; Bačić 1969, 24; Batović 1979, 504).

Декоративните композиции на керамиката од оваа фаза изведени се со повторување на одредени мотиви и со нивно континуирано поврзување и средување во низи. Ова е основниот принцип на импресо керамичкиот декоративен систем во целина, кој на керамиката од Пелагонија и Мариово доследно е спроведен. При тоа, декоративните мотиви се изведени со употреба на неколку техники: втиснување, врежување, жигосување и со tremollo техника, при што секоја од нив е применета самостојно или во комбинација со друга техника. Мотивите се ограничени и сосема условени на техниките на украсување, при што украсните композиции се во правилен ритам и сложени во хоризонтални, коси, а многу поретко во цик-цак или полукружни низи.

Но постојат и некои разлики, пред сè во формата на садовите. Имено, садовите на кои се наоѓа ваквата орнаментика од Пелагонија и Мариово се со поразвиена форма, а тука, пред сè, се мисли на биконусните садови кои речиси и ги нема, особено на локлитетите кај кои нашите наоди наоѓаат најмногу аналогии, Нин и Смилчиќ. Тука се и поголемите садови со топчесто тело и вертикални лентести држалки (Batović 1965, 22, 25, Сл. 4, 3). Орнаментиката во ликовен и технички поглед може рамноправно да се носи со сличните наоди од крајбрежниот појас. Исти се видовите на орнаментите, како и техниките во кои се изведувани, при што нашите покажуваат поголема организираност и разновидност во мотивите, со еден збор побогато естетско и ликовно остварување.

Исто така, овде треба да се истакне и тоа дека меѓу фрагментите украсени со импресо орнаментика нема наоди на кои се наоѓа неправилно покривање на садот со украси, што е знак дека овие наоди не припаѓаат на почетниот стадиум на неолитот со примарни својства на украсување на керамиката (Batović 1965, 24).

Украсувањето со прсти и нокти е доста ограничено и се сведува само на мал број фрагменти од неколку локалитети. Од фрагментите украсени со штипење ќе го споменеме фрагментот од складиштен сад од Комарчани–Бучало, каде што горната половина е

со замазнети површини, а долната половина, односно телото, е украсено со штипење, организирано во хоризонтални редови (Миткоски 2017, 143; Т. VIII: 3; Mitkoski 2018, 154).

На крајот уште неколку податоци што се поврзани со локалитетот Могила кај с. Сенокос. Тој во науката е познат како неолитско наоѓалиште со комбинирани јадрански и централнобалкански елементи и со сите карактеристики на преодната зона (Темелкоски и Миткоски 2006, 74–75). За него карактеристично е и тоа дека животот во населбата во времето на доцниот неолит се одвивал во две фази, при што во првата постара фаза присутни се културни елементи својствени за среднонеолитските јадрански култури, додека во помладата фаза доаѓа до мешање на двете компоненти, јадранската и внатрешно-балканската, при што втората преовладува (Темелкоски и Миткоски 2006, 75). При тоа беше констатирано дека населбите кои ѝ припаѓаат на Трнската културна група во Пелагонија и Устие на Дрим, а тесно се поврзани со Јадранскиот културен круг, се формирани од мошне експанзивната Данило етно-група од Далмација, некаде кон крајот на средниот неолит (Темелкоски и Миткоски 2006, 74).

Но, со детална анализа на движниот археолошки материјал се констатира дека во двете доцнонеолитски фази преовладуваат движни наоди кои наоѓаат аналогии кај внатрешнобалканските култури, а пред сè кај Винчанската културна група. Во сите откопи, односно во двете фази на живеење на населбата, се евидентирани и движни наоди кои се карактеристични за среднонеолитските и младонеолитските јадрански култури, но тоа е во помал број во однос на првиот.

Покрај ова, а тоа беше потенцирано погоре на текстот, меѓу овој материјал се наоѓаат и одреден број наоди кои наоѓаат аналогии кај наодите од културниот круг тип Смилчиќ, кој е определен како помлада фаза на стариот неолит (Batović 1979, 504; Темелкоски и Миткоски 2006, 74–75; Т. II: 15; сл. 13; Т. V: 12; Т. VI: 3, 4, 9, 11). Овој тип наоди во населбата на Могила карактеристични се за нејзиниот постар хоризонт на живеење, а што е уште поинтересно – тие со одреден број примероци застапени се и во помладиот хоризонт на живеење (откопите 1 и 2), измешани со движните наоди карактеристични за помладата фаза. Тоа значи дека за разлика од јадранскиот културен круг, каде што овој начин на орнаментирање е карактеристичен само за раниот неолит, ваквата орнаментика на просторот на Пелагонија и Мариово егзистирала речиси низ сите фази на доцниот неолит. Потврда за оваа констатација се и наодите од локалитетите Али Чаир и Устие на Дрим, кои всушност го означуваат крајот на неолитот на овие простори (Benac 1979, 465; Т. LXXII: 1; Тодороска 2016, 44; Т. II: 1; Т. III: 9, 10; Mitkoski 2018, 165).

Иако сè уште е рано, сепак врз основа на погоре презентираниот може да се изнесат некои основни заклучоци, и тоа пред сè во правец на тоа дека во културното формирање на постарата неолитска населба на Могила, постоело директно учество на ранонеолитските Импресо култури од источно-јадранската зона.

Несигурноста во врска со заклучоците доаѓа оттаму што е истражен многу мал дел од локалитетот, истражувањата се со незадоволителна соодветна методологија на ископување, а и бројот на фрагменти кои ги носат карактеристиките на овој Импресо културен круг е многу мал. Додека пак, движниот археолошки материјал од останатите локалитети, кој како што кажавме погоре потекнува претежно од рекогносцирања или пак е добиен по пат на подарок, во овие заклучни размислувања може да биде вклучен само условно (Mitkoski 2018, 141, фус. 4). Со оглед што на овој простор се наоѓаат и други населби со истородни материјални остатоци, би можело да се констатира дека Моги-

ла, Сенокос не претставува осамена интрузија на една помала (родовска) заедница, туку дека во случајов се работи за поширок преселнички бран.

Етнички тие најверојатно припаѓале на јадранската популација со средиште во средното приморје, односно од просторот на Нин и Смилчиќ, затоа што презентираниите фрагменти од садова керамика имаат наполно идентична декоративна слика со керамиката токму од овие два локалитети (Batović 1962, 80; Batović 1965, 19).

Ваквите миграциски раздвижувања на просторот на Пелагонија и Мариово, а се поврзани со културите од источно-јадранската зона, не завршиле со раниот неолит, туку како што беше претходно нагласено со нешто поголем интензитет и во неколку последователни фази, учествувајќи во натамошната еволуција и оформување на дел од помладите неолитски населби кои можат да се поврзат со регионалната културна група Могила-Трн-Али Чаир, како и во оформувањето на помладата неолитска култура Устие на Дрим (Mitkoski 2018, 165).

Меѓутоа, неколку фрагменти од Могила и Комарчани – Бучало укажуваат на тоа дека ваквиот процес можеби започнал и нешто малку порано, додека неколку фрагменти од Могила и Чука – Могилани украсени со метличест орнамент и tremollo техниката, укажуваат на можноста на завршна фаза на Импресо-Кардиум културата на премин кон средниот неолит (Batović 1979, 490, 506, 509; Темелкоски и Миткоски 2006, 66; Т. III: 9).

Потврда за ваквите ранонеолитски раздвижувања на овие простори се и движните наоди од локалитетите Зластрана, Охридско, и Кралој Загони кај с. Враништа, Струшко, со присуство на т.н. линеарно-канелираната орнаментика (Санев 1995, 38; Кузман 2016, 26–27).

Патот по кој се вршело преселувањето не може точно да се одреди. Најверојатно биле користени природно условените патни комуникации. Но, овде треба да се имаат на увид планинските препреки, кои не така лесно можел да ги совлада неолитскиот човек. Затоа, овде зачудува длабокото продирање на Импресо културата дури во Мариовскиот регион, преку присуството на фрагментите украсени со импресо орнаментика од локалитетот Ѓерамиди – Чаниште, Мариово, а особено фрагментот украсен со назабена, односно кардиум школка. Изненадувањето е во смисла на тоа што областа Мариово и денеска е потешко достапна од причини што од сите страни е оградена со многу високи планини. Заради тоа може да се претпостави дека ваквите етнички населувања или културни влијанија на просторот на Мариово најверојатно продреле преку долината на Црна Река, која била единствениот природен коридор за непосредна комуникација и поврзување, а најверојатно и некој од превоите на Селечка Планина и Дренска Планина, како и преку долината на Раечка Река, која е лева притока на првата (Миткоски 2011, 49). По оваа патека, подоцна, во времето на енеолитот, во Мариово влегле новите етнокултурни заедници и на овој простор ги донеле своите културни елементи карактеристични за овој временски период (Миткоски 2011, 139–140).

Библиографија

кирилична

Здравковски, Д. 1988. Истражувања на локалитет „На Брег“ во Младо Нагоричане. *Macedoniae acta archaeologica* 9: 43–63. Скопје.

Здравковски, Д. 1993. Неолитска населба „Чибук Чешма“ во с. Никуштак, Куманово. *Macedoniae acta archaeologica* 13: 17–30. Скопје.

Јовчевска, Т. 2019. Писта – повеќеслојна неолитска населба. *Macedoniae acta archaeologica* 21: 71–86. Скопје.

Китаноски, Б. 1971. *Прилеп и прилепско низ историјата*, книга прва, дел први, глава I: 15–23. Прилеп.

Китаноски, Б. 1976. Ранонеолитска населба Пештерица кај Прилеп. *Materijali XIV*: 155–165. Прилеп.

Китаноски, Б.; Симоска, Д. и Тодоровиќ, Ј. 1978. Нови археолошки истражувања на населбата Чука во Тополчани кај Прилеп. *Macedoniae acta archaeologica* 4: 9–32. Скопје.

Китаноски, Б.; Симоска, Д. и Тодоровиќ, Ј. 1987. Радин Дол – неолитска населба кај Прилеп. *Macedoniae acta archaeologica* 7–8: 7–25. Скопје.

Кепески, К. 1979. Две мермерни култни слики од збирката на прилепскиот музеј. *Macedoniae acta archaeologica* 5: 55–64. Прилеп.

Корошец, П и Корошец, Ј. 1973. *Предисториска населба Барутница*. Прилеп: Археолошко друштво на македонија.

Кузман, П. 1990. Зластрана – неолитска населба во Охридско. *Macedoniae acta archaeologica* 11: 35–50. Скопје.

Кузман, П. 2016. Од Зластрана до Пенелопа: неолитските локалитети во охридско (I). Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (уред.) *Неолитот во Македонија: нови сознанија и перспективи во проучувањето на првите земјоделски општества*: 23–40. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Кузман, П. 2017. Од Зластрана до Пенелопа: неолитските локалитети во охридско (II). Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (уред.) *Неолитот во Македонија: чекор напред во проучувањето на првите земјоделски општества*: 9–42. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Миткоски, А. 2011. Локалитетот Трештена Стена кај село Манастир. Мариово. *Macedoniae acta archaeologica* 20: 125–140. Скопје.

Миткоски, А. 2012. Три нови праисториски локалитети од прилепско. *Зборник на трудови* 16: 9–11. Битола: Завод за заштита на спомениците на културата, природните реткости и Музеј – Битола.

Наумов, Г.; Фиданоски, Љ.; Толевски, И. и Ивковска, А. 2009. *Неолитските заедници во Република Македонија*. Скопје: Данте.

Саржоски, С. и Здравковски, Д. 1991. Тумба во село Долно Палчиште – Тетово, *Macedoniae acta archaeologica* 12: 131–144. Скопје.

Санев, В. 1975. Неолитска населба Руг Баир кај с. Горобинци. *Зборник на штупскиот Народен музеј IV–V*: 203–246. Штип.

Санев, В. 1988. Неолитско светилиште од Тумба во Маџари, Скопско, прелиминарно соопштение од ископувањата во 1981. *Macedoniae acta archaeologica* 9: 9–30. Скопје.

Санев, В. 1995. Неолитот и неолитските култури во Македонија. *Цивилизации на почвата на Македонија, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, книга 2: 21–46. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Санев, В. и Стаменова, М. 1989. Неолитска населба “Страната” во село Ангелци – прилог кон проучувањето на енеолитот во Струмичката котлина. *Зборник на трудови*: 9–63. Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата, природните реткости и Музеј – Струмица.

Симоска, Д. и Санев, В. 1975. Неолитска населба Велушка Тумба кај Битола – извештај од заштитните ископувања во 1971 и 1972 година. *Macedoniae acta archaeologica* 1: 25–88. Скопје.

Симоска, Д. и Санев, В. 1976. *Праисторија во централна Пелагонија*. каталог. Битола.

Симоска, Д.; Китаноски, Б. и Тодоровиќ, Ј. 1979. Неолитска населба во село Могила кај Битола. *Macedoniae acta archaeologica* 5: 9–30. Прилеп.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2005. Садова керамика од Врбјанска Чука. *Macedoniae acta archaeologica* 16: 29–53. Скопје.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2006. Праисториска населба Могила Сенокос. *Macedoniae acta archaeologica* 17: 55–79. Скопје.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2008. Доцнеолитска населба на локалитетот Кутлине кај село Ракле. *Macedoniae acta archaeologica* 18: 93–107. Скопје.

Тодороска, В. 2016. Палафитната населба “Устие на Дрим”. Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (уред.) *Неолитот во Македонија: нови сознанија и перспективи*: 41–53. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

латиница

Babić, B. 1965. Gradište, Dobrešte, Prilep – praistorijsko, helenističko srednjovekovno naselje, ranovizantiski kastrum, srednjovekovna crkva sa nekropolom. *Arheološki pregled* 7: 62–64. Beograd.

Batović, Š. 1960. Neolitsko naselje u Smilčiću. *Diadora* vol. 1: 5–26. Zadar.

Batović, Š. 1962. Neolitsko nalaziste u Smilčiću. *Diadora* vol. 2: 31–115. Zadar.

Batović, Š. 1965. Neolitski ostatci Nina i njihov položaj u okviru neolita na mediteranu. *Diadora* vol. 3: 5–44. Zadar.

Batović, Š. 1966. *Stariji neolit u Dalmaciji*. Zadar.

Batović, Š. 1979. Jadranska zona. In Benac, A. (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II: 473–634. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Batović, Š. 1989. Istraživanje prapovijesti severnr Dalmacije od 1984. do 1988. godine. *Diadora* vol. 11: 5–57. Zadar.

Bačić, B. 1969. Medulin, Ižula, Istra - neolitsko naselje. *Arheološki pregled* 11: 23–24. Beograd.

Benac, A. 1957. Zelena Pećina – istorijat istraživanja i trenski podaci. *Glasnik Zemaljskog muzeja* (A) n.s. sv. XII: 61–92. Sarajevo.

Benac, A. 1973. Obre I – neolitsko naselje starčevačko – impresso i kakanjske kulture na raskršću. *Glasnik Zemaljskog muzeja (A)*, n.s. sv. XXVII-XXVIII: 5–172. Sarajevo.

Benac, A. 1979. Prelazna zona. In Benac, A. (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*: 363–470. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In Benac, A. (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*: 79–212. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Grbić, M., Mačkić, M., Nadjš, P., Simoska, D. i Stalio, B. 1960. *Porodin, kasnoneolitsko naselje na tumbi kod Bitolja*. Bitolj.

Jurić, I. 2002. Počeci poljoprivredene proizvodnje na hrvatskom povijesnom području. *Agriculturae Conspectus Scientificus (ACS)*, Vol. 67, No. 4: 181–193. Zagreb.

Kitanoski, B. 1969. Ali Čair. *Arheološki pregled* 11: 19–20. Beograd.

Mitkoski, A. 2017. The Late Neolithic Period in Pelagonia and Mariovo in the Prilep Region. In Kanzurova-Stojanova, E. (ed.) *Dragiša Zdravkovski in memoriam. Cultural manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions*: 119–159. Skopje: Archaeological museum of Macedonia.

Mitkoski, A. 2018. Late Neolithic Settlement Ali Čair, Prilep. In Fidanoski, Lj. and Naumov, G. (eds.) *Neolithic in Macedonia: challenges for new discoveries*: 137–184. Skopje: Center for Prehistoric Research.

Marković, Č. 1985. *Neolit Crne Gore*. Beograd.

Marijanović, B. 1981. Ravlića pećina (Peć Mlini). *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, (A) N.S. sv. 35–36: 1–98. Sarajevo.

Marijanović, B. 2009. Umijeće lončarstva. In Marijanović, B. (ed.) *Crno Vrilo 1*: 63–74. Zadar: Sveučilište u Zadru, odjel za arheologiju.

Marijanović, A. 2009. Ukrasi na keramici. In Marijanović, B. (ed.) *Crno Vrilo 2*: 219–245. Zadar: Sveučilište u Zadru, odjel za arheologiju.

Marijanović, B. 2012. *Ravlića pećina, Prapovijesno naselje*. Sarajevo.

Težak-Gregl, T. 1998. Kultura impresso-keramike. In Dimitrijević, D.; Težak-Gregl, T. and Majnarić-Pandžić N. (eds.) *Prapovijest: 75–77*. Zagreb: Naprijed.

Илустрации

Таб. I Могила – Сенокос.

Таб. II 1–4, 6–13: Могила – Сенокос; 5: Ѓерамиди – Чаниште, Мариово.

Таб. III 1: Комарчани – Бучало, с. Шелеверци; 2, 3, 5–7, 8: Могила – Сенокос; 4: Градиште – Дебреште; 9: Чука – Могилани, с. Пашино Рувци; 10: Ѓерамиди – Чаниште, Мариово.

Таб. IV 1: Комарчани – Бучало, с. Шелеверци; 2–4, 6, 7: Могила – Сенокос; 5: Ѓерамиди – Чаниште, Мариово.

Таб. V 1–3, 5–8: Могила – Сенокос; 4: Али Чаир – Прилеп.

Таб. VI 1–4: Могила – Сенокос; 5: Комарчани – Бучало, с. Шелеверци; 7: Али Чаир – Прилеп; 8, 8а: Ѓерамиди – Чаниште, Мариово.

Таб. VII 1: Ѓерамиди – Чаниште, Мариово; 2–10 Могила – Сенокос.

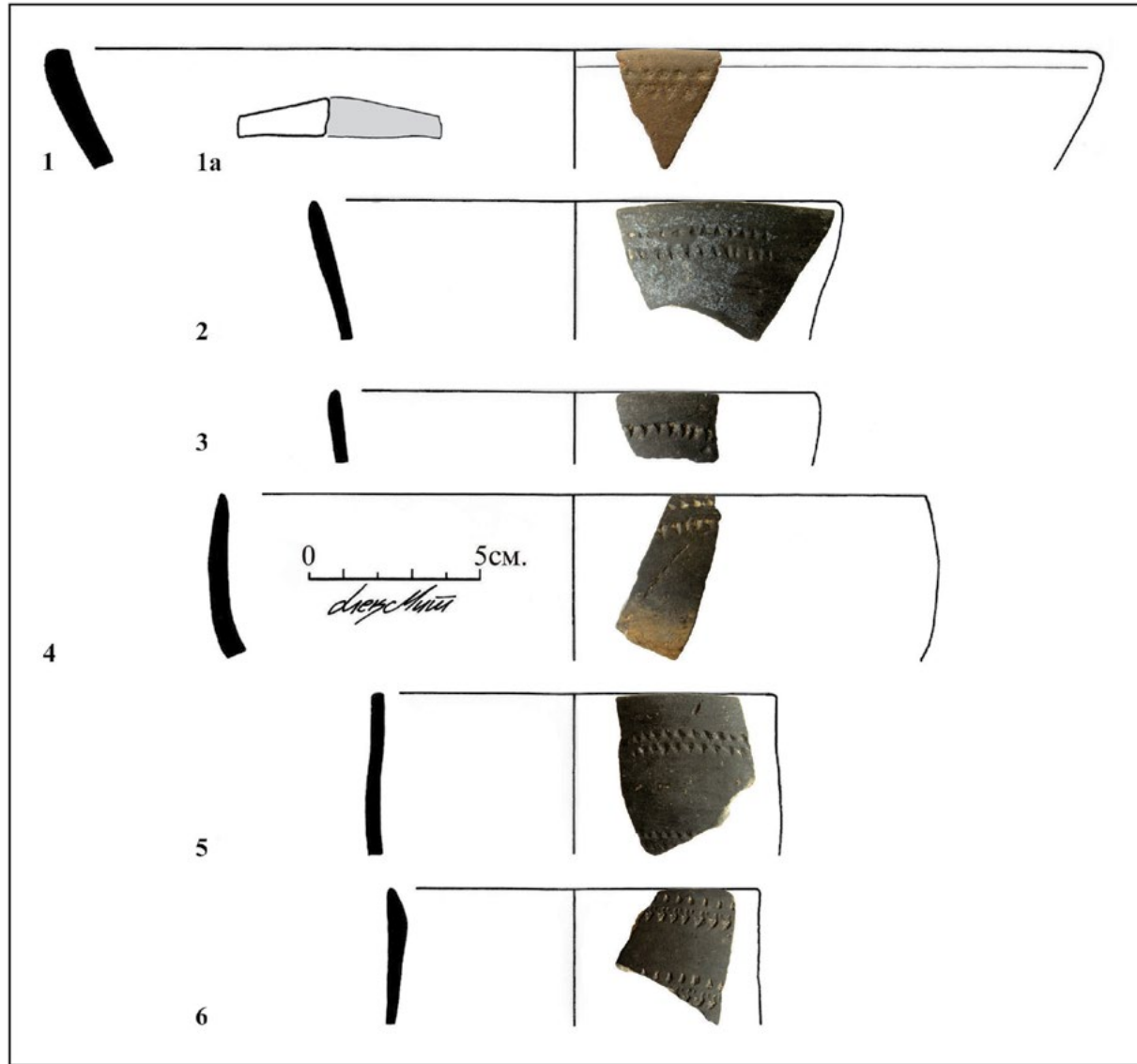
Таб. VIII 1–9: Могила – Сенокос.

Таб. IX 1, 2, 4–6, 8, 9: Могила – Сенокос; 3: Ѓерамиди – Чаниште, Мариово; 7: Комарчани – Бучало, с. Шелеверци.

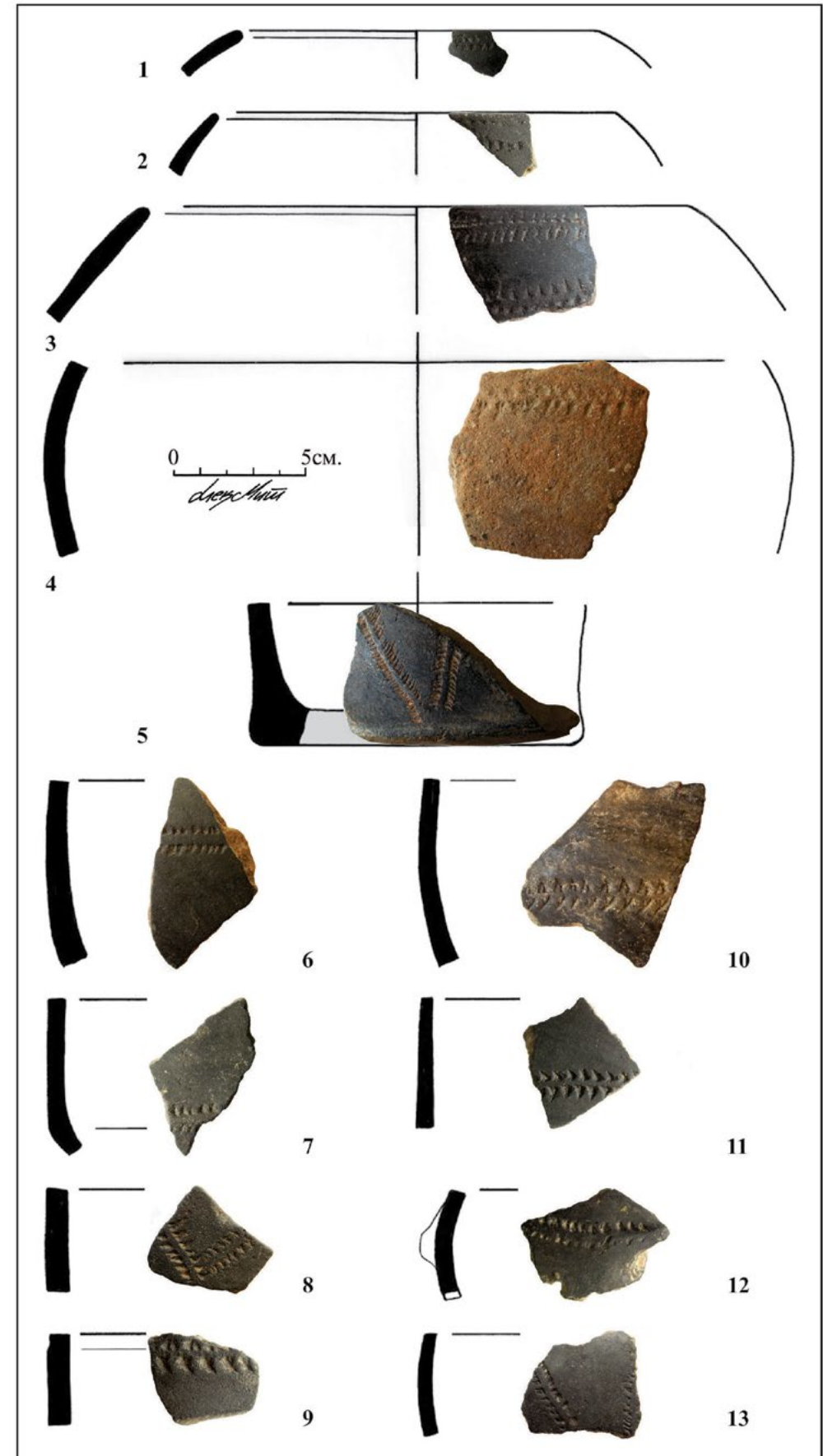
Таб. X 1: Комарчани – Бучало, с. Шелеверци; 2: Чука – Могилани, с. Пашино Рувци; 3, 4, 7: Могила – Сенокос; 5: Ѓерамиди – Чаниште, Мариово; 6: Градиште – Дебреште.

Таб. XI 1–4, 6–8: Могила – Сенокос; 5: Комарчани – Бучало, с. Шелеверци.

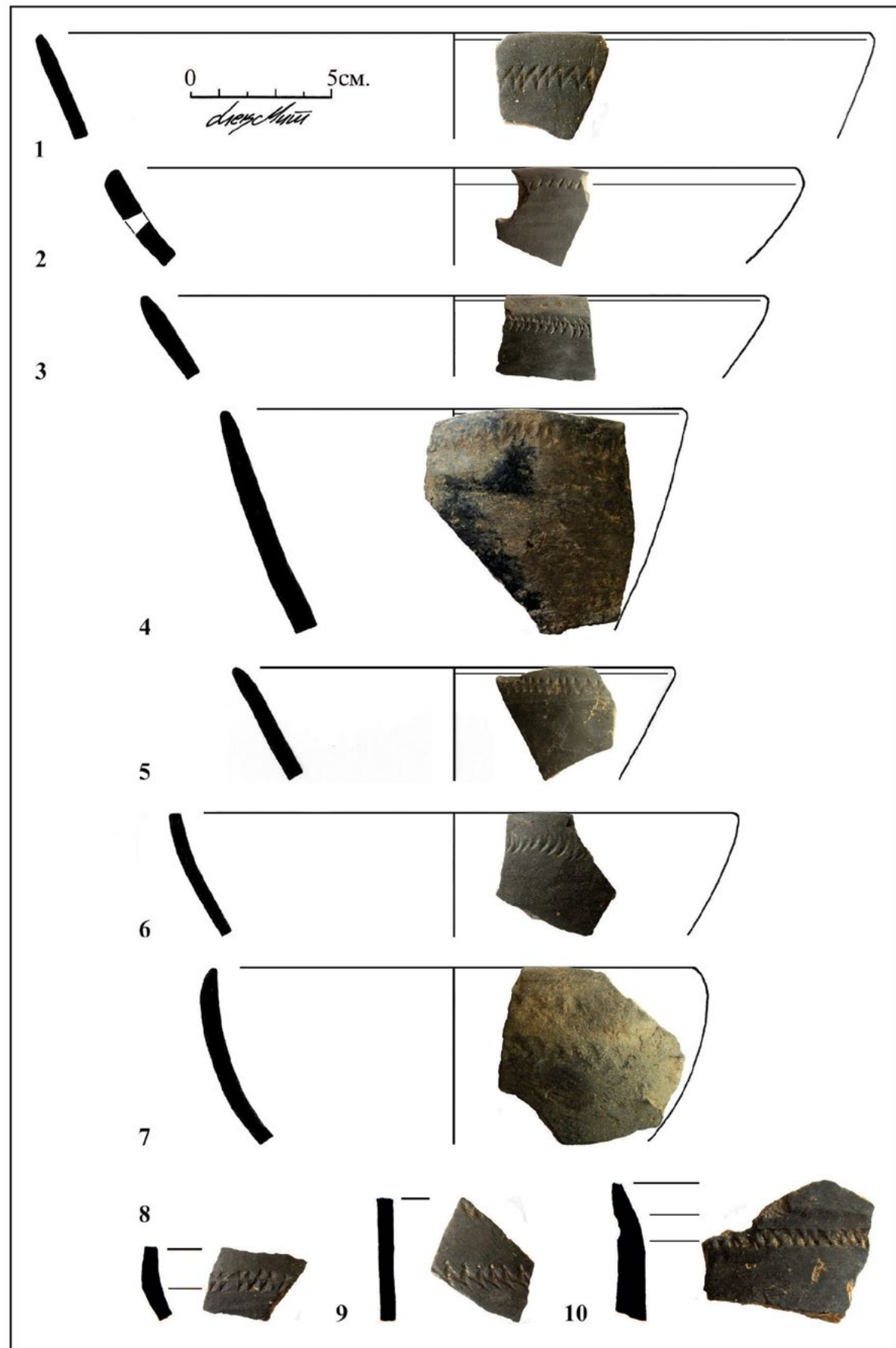
Таб. XII 1–5 Могила, с. Сенокос; 6, 8: Али Чаир, Прилеп; 7: Ѓерамиди – Чаниште, Мариово.

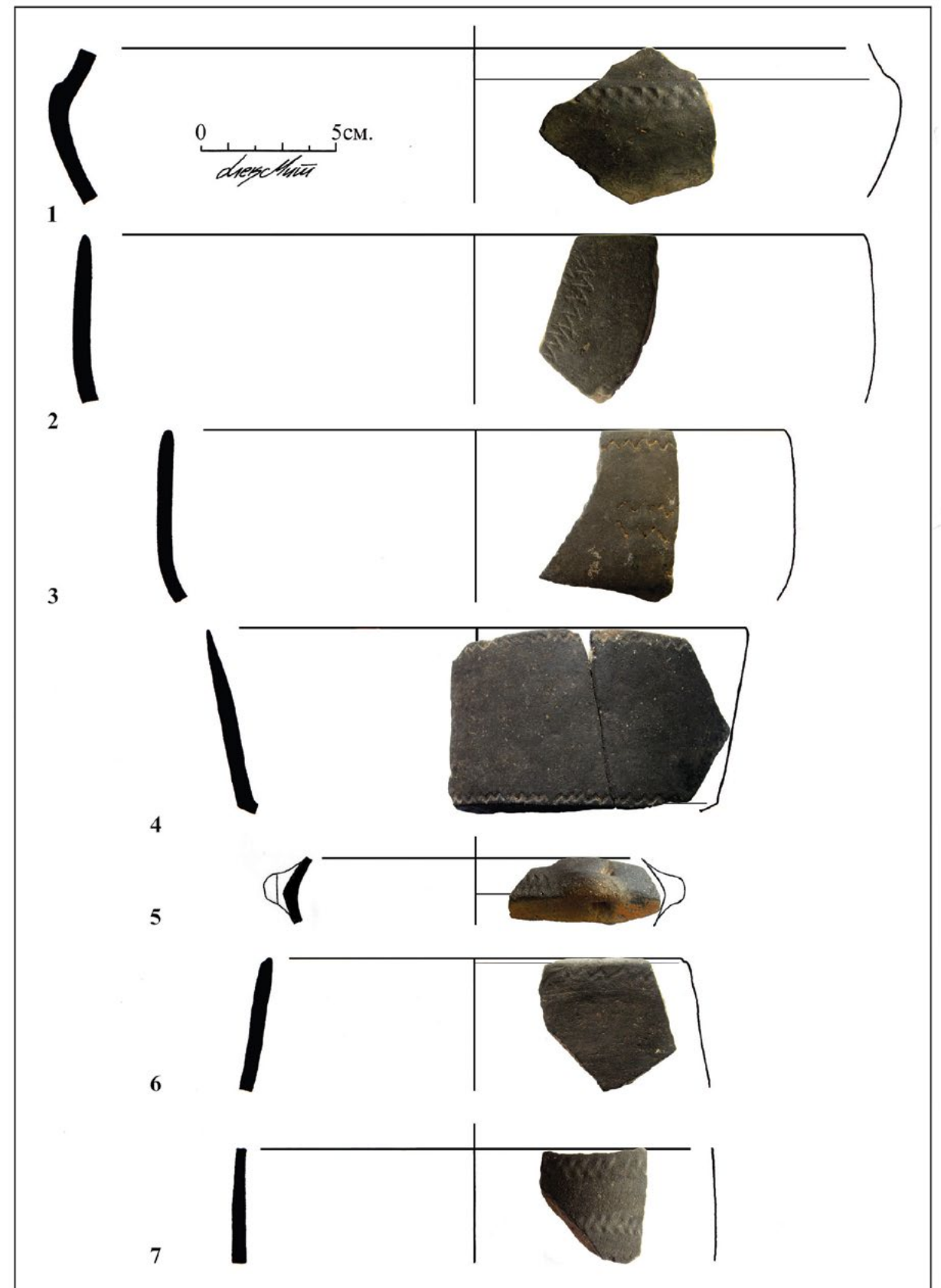
T. I

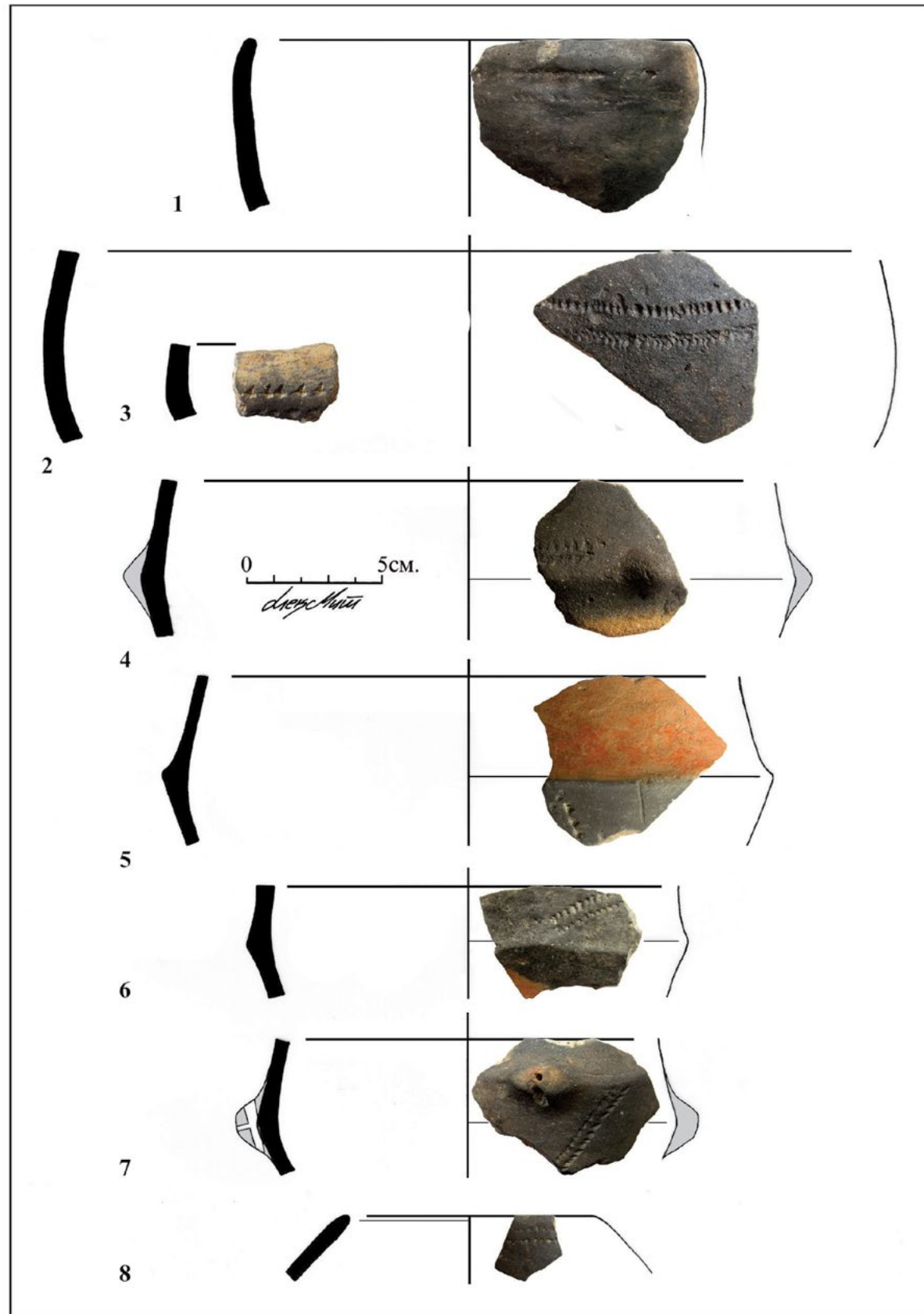
T. II

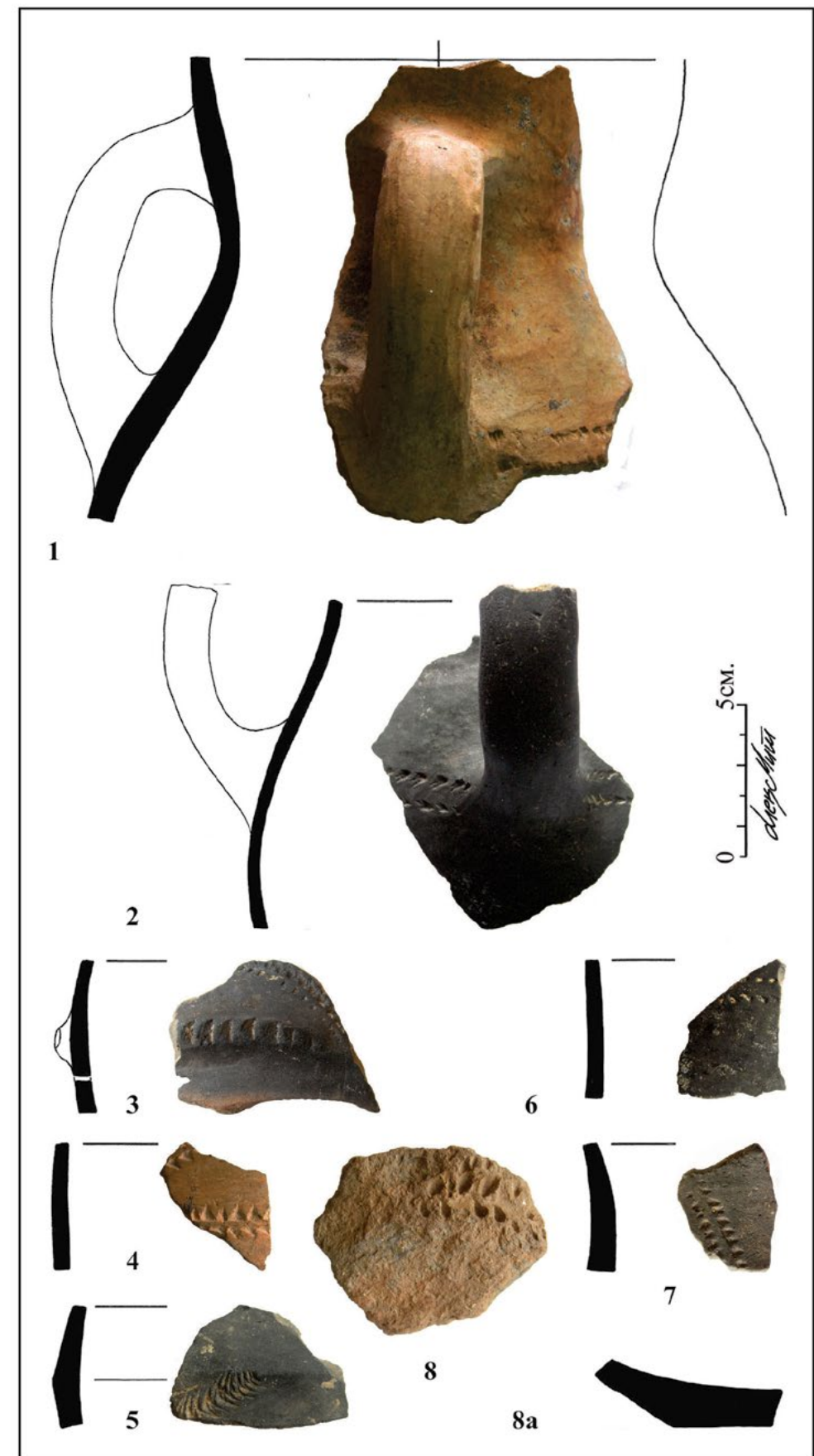
T. III

T. IV

T.V

T.VI

T.VII

T.VIII

T. IX

T. X

T. XI

T. XII

Марина Спирова*Археолошки музеј на Република Северна Македонија***Marina Spirova***Archaeological Museum of Republic of North Macedonia***ОСТАТОЦИ ОД ДОЦНОНЕОЛИТСКИТЕ ТРАДИЦИИ ВО
КЕРАМИКАТА НА РАНИОТ ЕНЕОЛИТ ВО МАКЕДОНИЈА****REMAINS OF LATE NEOLITHIC TRADITIONS IN THE EARLY
CHALCOLITHIC POTTERY OF MACEDONIA**

The Early Chalcolithic period on the territory of Macedonia marks the end of the Late Neolithic cultures' development and the emergence of new cultural features that are characteristic for the new Chalcolithic culture. These cultural elements have no prior local development in these areas and they originate from the territories east or north of Macedonia. At the same time, in the material culture of this period's settlements we also find remnants of Late Neolithic manifestations. The old Neolithic traditions are first and foremost reflected in the pottery production. Certain forms and decorative techniques within the pottery, as well as other ceramic objects, which bear major features of the Late Neolithic, will continue their life within the new culture. During the Chalcolithic they will receive somewhat different variations than in the Neolithic, but their basis will remain undoubtedly Late Neolithic. This phenomenon is also observed within the ceramic objects with symbolic meaning.

This parallel existence of old and new cultural features will last until the end of the Early Chalcolithic, and during the Late Chalcolithic objects that still bear Late Neolithic roots would give their place to the pure Chalcolithic elements.

Keywords: *Chalcolithic, Late Neolithic, influences, pottery, figurines*

Периодот на раниот енеолит на територијата на Македонија го карактеризира крајот на развојот на доцнеолитските култури и појавата на нови културни белези кои претставуваат одлика на вредностите на новата енеолитска култура. Овие културни елементи немаат претходен локален развој на овие простори и своето потекло го водат од териториите источно или северно од Македонија. Едновремено со нив, во материјалната култура од населбите од овој период среќаваме и остатоци од доцнеолитските манифестации. Старите неолитски традиции, пред сè, се огледуваат во производството на керамичките садови. Одделните форми и декоративни техники во керамиката, како и пластиката, кои се главни обележја на доцниот неолит, ќе продолжат со својот живот и во рамките на новата култура. Тие, во текот на енеолитот ќе добијат нешто поинакви варијации отколку во неолитот, но нивната основа ќе остане несомнено доцнеолитска. Оваа појава се забележува и кај култната пластика.

Ова паралелно егзистирање на старите и новите културни обележја ќе трае сè до крајот на раниот енеолит, а веќе во текот на доцниот енеолит елементите кои имаат доцнеолитски корени ќе се загубат и ќе им го отстапат местото на чисто енеолитските вредности.

Клучни зборови: *енеолит, доцен неолит, влијанија, керамика, фигурини*

Почетоци на енеолитот во Македонија

Почетоците на енеолитот на територијата на Македонија се тесно врзани со климатските промени што настанале во текот на V милениум п.н.е. Имено, кон почетокот на V милениум п.н.е., дошло до постепено зголемување на температурите, кое кулминирало некаде околу 4600 г. п.н.е., кога климата во југоисточна Европа ја достигнала критичната точка на пораст на просечната годишна температура (Todorova 2007). Тоа довело до суши, ерозија на земјиштето (правејќи го неповолно за обработка), уништување на посевите, глад, болести итн. и резултирало со замирање на локалните раноенеолитски населби од југот на Балканот (Ситагри III, Дикили Таш II, Димини – класичната фаза итн.) (Todorova 2003, 289).

На територијата на Македонија неповолните климатски услови резултирале со замирање на неолитските населби и основање на нови населби на повисоки и подоминантни позиции.

За разлика од соседните региони, каде што постојат локалитети каде што може да се следи континуитет на живеење од неолитот кон енеолитот (Промахон–Тополница, Ситагри, Слатино, Дикили Таш), во Македонија досега не се откриени остатоци од раноенеолитска населба врз доцнеолитски хоризонт на живеење (Renfrew et al. 1986; Vajsov 2007; Darceque et al. 2007). Дополнително, почетоците на енеолитот на територијата на Македонија се јавуваат во една развиена фаза на раниот енеолит, фаза во која енеолитските културни манифестации се веќе цврсто воспоставени, без можност за следење на фази на развој од доцниот неолит кон раниот енеолит.

Токму поради тоа, долги години во литературата почетокот на енеолитот се врзуваше за продор на ново население кое го означило крајот на доцнеолитските култури на овие простори (Гарашанин и Симоска 1976; Гарашанин 1989).

Новите податоци за палеоклимата и геолошките истражувања фрлаат ново светло кон нашето разбирање на почетоците на енеолитот на овие простори. Неповолните климатски услови и порастот на температурата се најверојатно и причината за отсуството на континуитет на истиот простор помеѓу доцнеолитските населби – кои се претежно еднослојни, ретко двослојни (како на пр. Ангелци) и бележат краток век на живеење наспроти среднеолитските и раноенеолитските.

Поновите истражувања, пред сè на локалитетите во Скопскиот регион (Орловица, Скопско Кале, Врањак), во одредена мера ја менуваат сликата за почетоците на енеолитот во Македонија. Во Скопската Котлина се среќава речиси едновременно замирање на неолитските населби и основање на нови населби на повисоки и подоминантни позиции (Скопско Кале, Орловица II и Исар–Студеничани) (Митревски 2013). Особено интересен за следење на континуитетот од доцниот неолит кон раниот енеолит е локалитетот Орловица, каде што раноенеолитската населба Орловица 2 е поставена на ритчето кое доминантно се издигнува над доцнеолитската населба Орловица 1, со што одреден тип континуитет на живот може да се следи (Mitrevski 2017).

Ситуацијата во Пелагонија во одреден степен прилега на онаа од Скопскиот Регион, иако овде почетоците на енеолитот многу потешко се одредуваат. Имено, во стратиграфијата на пелагониските тумби е евидентиран хијатус кој следи по доцнеолитскиот живот во нив и трае сè до наредниот хоризонт на живеење, воспоставен некаде околу почетокот на доцниот енеолит (Тумба, Црнобуки и Тумба, Карамани) (Garašanin 1953; Симоска и др. 1977). Може слободно да се претпостави дека во овој регион еколошката криза оставила подлабоки последици, така што било потребно подолго време за да се обнови животот во населбите. Оваа ситуација во целост одговара на веќе документираниите состојби во јужните делови на Балканот, каде што исто така било потребно подолго време (неколку стотици години) за повторното населување на населбите.

Појавите по долината на Брегалница во најголем дел се разликуваат од оние во Скопскиот регион. Имено, на ниту еден од истражуваните локалитети не е документиран хоризонт на живеење каде што карактерот на материјалната култура би отсликал барем дел од процесите на постепено воспоставување на енеолитската култура. По долината на Брегалница најстарите наоди од енеолитот се јавуваат како веќе готови форми и културолошки се врзуваат за комплексот Градешница–Слатино–Дикили Таш, а хронолошки припаѓаат на крајот на раниот енеолит. До овој момент не се откриени порани фази на раниот енеолит. Станува збор за локалитетите Градиште – Град кај Делчево, Св. Атанасиј – Спанчево кај Кочани и постариот хоризонт на живеење во населбата Пилаво – Бурилчево, Кочани (Настева 1989; Колиштркоска–Настева 2006; Атанасова 2012). Аналогна појава се среќава и во Охридскиот регион, од каде што е познат еден локалитет чија материјална култура се врзува за раниот енеолит – Кутлина, с. Велмеј (Кузман 1996).

Карактер на раноенеолитската култура во Македонија

Една од главните карактеристики на раниот енеолит во Македонија е едновременото постоење на остатоци од доцнеолитски манифестации и нови, раноенеолитски елементи. Значителен дел од формите и декоративните техники кои ги среќаваме во керамичката продукција во населбите од раниот енеолит имаат доцнеолитски корени. Тие, како што ќе видиме понатаму во текстот, во текот на енеолитот ќе добијат нешто поинакви варијации отколку во неолитот, но нивната основа ќе остане несомнено доцнеолитска. Оваа појава се забележува и кај културната пластика.

Во Скопскиот регион, каде што раниот енеолит започнува нешто порано отколку во останатите региони, присуството на доцнеолитската компонента во материјалната култура на новите населби е поизразено отколку во останатите региони. Одделните форми и декоративни техники во керамиката, како и пластиката, кои се главни обележја на доцниот неолит, продолжуваат со својот живот во рамките на новата култура. На тој начин раниот енеолит во Скопско може слободно да се смета за непосреден наследник на локалната доцнеолитска Зелениково II група (Mitrevski 2017). Континуитетот помеѓу доцнеолитските и раноенеолитските културни манифестации укажува на фактот дека раниот енеолит во овој регион е изграден врз основа на доцнеолитската база на која се додадени новите енеолитски културни манифестации.

Раниот енеолит во Охридскиот регион ги бележи истите особености, енеолитски манифестации со преостанати доцнеолитски вредности од Трнската културна група.

По долината на Брегалница старите доцнеолитски елементи не се толку присутни како во Скопскиот регион. Сепак, тоа е за очекување со оглед на фактот што почетоците на енеолитот во овој регион се врзуваат за крајот на раниот енеолит. Во раната фаза на Брегалничката група раноенеолитските манифестации се веќе воспоставени, анеолитските традиции полека исчезнуваат. Притоа, елементите од раноенеолитскиот Дикили Таш–Слатино културен комплекс најнапред по долината на Струма, а потоа и преку Брегалница се прошириле кон Источна Македонија. Во времето на продорот на новите појави во овие области доминантни биле винчанските елементи, така што кога стасале новите културни вредности од Дикили Таш–Слатино, некои од винчанските традиции ќе се задржат паралелно сораноенеолитските, што е особено видливо во керамичката продукција. Веќе во следната фаза од развојот на Брегалничката група овие доцнеолитски елементи целосно ќе исчезнат и ќе бидат заменети со карактеристичните доцнеолитски појави.

Доцнонеолитски традиции присутни во раниот енеолит

Продолжувањето на доцнонеолитските културни вредности во текот на раниот енеолит најмногу се огледа во керамичката продукција—во формите на садовите и декоративните техники кои биле во употреба.

Форми

Една од главните одлики на садовите од енеолитот е изразената S профилација. Своите корени ги влече од винчанската традиција на керамичка продукција, уште од најраните фази (Винча–Тордош) (Gađanin 1979, 166; Булатовиќ и др. 2010). Биконусните садови се среќаваат и во доцнонеолитските култури на територијата на Македонија–Ангелци–Зелениково II (иако ретки), како и во Трнската културна група (Гарашанин и Спасовска 1976; Симоска и Санев 1977; Санев и Стаменова 1989). На поширокиот простор ги среќаваме и во културата Курило од западна Бугарија, како дел од блокот на т.н. Винчански блиски култури (Тодорова 1993, 113).

Аскоиден сад

Можеби еден од највпечатливите примери на продолжување на неолитските вредности во периодот на раниот енеолит е присуството на еден од најинтересните облици на садови од неолитот–аскосот. Како форма се среќава уште од крајот на раниот неолит, а на енеолитските локалитети го среќаваме во населбата во Град, Делчевско (сл. 1).

Станува збор за модифицирана форма на познатата неолитска традиција. Во однос на терминологијата, коректен назив на овој сад би требало да биде–аскоиден сад (асиметричен сад со ексцентрично поставен врат, со една или без држалка) (Фиданоски 2009, 130). Садот е со хоризонтална положба и косо поставен врат и венец. Телото е извиено на тој начин што садот добива форма на птица. Вертикално поставената држалка поаѓа под венецот и завршува кај задниот дел од садот.

Обликот на овој сад своите корени ги влече уште во раниот неолит кога за првпат се сретнува, како на пример примерокот од Врбјанска Чука (Фиданоски 2009, Т. 44: 11). Сличностите со овој примерок се во однос на поставеноста на телото, а од него се разликува по косата поставеност на вратот и четирите вертикално поставени држалки со кои се одликува садот од Врбјанска Чука, наспроти едната на садот од Град.

Аскосите се една од главните одлики на неолитот во Скопскиот регион. Истовремено, во Скопскиот регион не се среќаваат аскоидни садови во неолитот (Фиданоски 2011, 82). Формата на аскосите од локалитетите надвор од Скопскиот регион е поразлична, а нивниот мал број, наспроти релативно големото присуство на оваа форма во населбите од Скопскиот регион, укажува дека надвор од него не биле масовно произведувани.

Најсличен на примерокот од Град во поглед на хоризонталната поставеност на телото, косиот врат, венецот кој е отворен под кос агол и вертикалната држалка, е примерокот од Промахон–Тополница фаза II (доцнонеолитскиот хоризонт), која е синхрона на Винча B2/КарановоIV/Курило–Сапарева бања (Vajsov 2007, 111, fig. 21B: 9). Неговата појава на овој локалитет во литературата се врзува за винчански влијанија.

Во текот на доцниот неолит почнува да се губи од употреба и да се модифици-

ра неговата форма. На територијата на Македонија во доцниот неолит е откриен само еден аскоиден сад, во Амзабегово, фаза Амзабегово IV кој има нагласено топчесто тело (Mount–Williams 1976, 139; Фиданоски 2009, Т. 22: 13)

Дека аскосот како форма имал длабока традиција која се протегала од неолитот и во следниот период на раниот енеолит говорат и ритоните во облик на аскоси од локалитетот Орловица 2, Ракотинци (сл. 2). Седумте примероци со различни димензии, од кои најмалиот има минијатурни димензии кои исклучуваат практична употреба, како и минијатурните нозе кои им овозможуваат на садовите да стојат исправено и воедно им даваат изглед на птица изглед, упатуваат дека садовите најверојатно биле користени во култни потреби. Сличен таков сад е откриен и на Скопско Кале (сл. 3). Разликата е во тоа што садот од Кале има нешто понагласена зооморфна форма. Пронајден е во култната јама H2.12, од раноенеолитската фаза на скопската тврдина (Митревски 2015, сл. 164: 4). По формата на телото послучни се на аскоидниот сад од Амзабегово IV. Оваа форма на садови била толку популарна што се задржала и во енеолитот. Разликата е во тоа што од сад за утилитарни/секојдневни потреби станал сад за култни намени.

Конусна чинија со задебелен венец

Следната форма која влече корени од доцниот неолит е чинијата со задебелен венец од внатрешната страна. Се разликуваат два типа од овие чинии: подлабоки и плитки.

Примерок од плитка, широко отворена чинија е откриен на Град (сл. 4). Внатрешноста е декорирана со линеарен графитен орнамент. Овој примерок е мошне индикативен поради тоа што неолитската форма е комбинирана со енеолитската декорација со графит.

Како форма на централно балканското подрачје се среќава во рамките на јужноморавската и косовската варијанта на винчанската култура, во сите нивни фази (Gađanin 1979, Т. XXVIII: 4; Jovanović 2006). На локалитетот Винча стратиграфски е врзана за длабочината од околу 7,5 м и го означува почетокот на Винча С, т.е. градачката фаза (Богдановиќ 2002, 54). Документирани се и на неколку други локалитети на територијата на винчанската култура (Плочник III, Беловоде Ц, Павловац, Витошевац, Предионица) и тоа најчесто почнувајќи од хоризонтите кои одговараат на градачката фаза. На локалитетот Плочник овој тип садови се среќаваат уште во хоризонтите I и II, кои одговараат на Винча–Тордош I и II, што несомнено укажува дека како облик своите корени ги влече од доцнонеолитскиот керамички репертоар на винчанската култура (Šljivar 1996). Сепак треба да се напомене дека во текот на Винча–Тордош I и II како облик е сосема малку процентуално застапен, за разлика од градачката фаза кога претставува едно од нејзините главни обележја. Дека како облик не бил непознат и во останатите доцнонеолитски култури на Балканот потврдуваат и примероците од Ситагри I (Renfrew et al. 1986, Fig.11.4).

Во Македонија овој тип садови се среќаваат во рамките на доцнонеолитската Ангелци група (Санев и Стаменова 1989, Т. VIII: 9; Т. IX: 8). Како дел од материјалната култура на постариот хоризонт на живеење на оваа населба се и т.н. фрутариите–плитки чинии со груба фактура. Некои од нив се одликуваат со задебелен венец (Санев и Стаменова 1989, Т. VIII: 19). Примерок е откриен и на локалитетот Чубук Чешма, с. Никуштак, чиј доцнонеолитски хоризонт припаѓа на Зелениково II културната група (Здравковски 1993, Т. V: 8). Чинии со задебелен венец наоѓаме и на локалитетот Кутлине, Ракле (Темелкоски и Миткоски 2008, Т. 2: 2).

Дека овој облик бил мошне популарен во текот на енеолитот говорат и бројните фрагменти од Пилаво, Бурилчево на задебелен венци од подлабоки и поплитки чинии,

со мазнета и умерено мазнета површина (сл. 5а). Некои примероци се декорирани со графитно сликање (сл. 6). Нив ги среќаваме и во двата хоризонта на живеење на населбата, што значи дека оваа форма со својот живот ќе продолжи и во текот на доцниот енеолит.

Како поттип го издвојуваме венецот од чинија од Пилаво декорирано со канелури (сл. 7). Овој тип чинии со задебелен венец чија внатрешна страна на венецот е украсена со канелури е една од главните одлики на градачката фаза на винчанската култура. Сличности наоѓаме во материјалот од Беловоде Д, Плочник II и Предионица (Galović 1958, T. 38; T. 39; T. 41; Šljivar 1996, fig. 6; Шљивар и Јаџановиќ 1997, 123). Сличен примерок е откриен и на локалитетот Амзабегово, во неговиот најмлад хоризонт, Амзабегово IV. Се разликува по тоа што има позаоблена форма на телото (Фиданоски 2009, T. 20).

Подоцна, во текот на доцниот енеолит, плитката чинија со задебелен венец и декорирана внатрешност ќе стане едно од главните обележја на Бубањ–Салкуца–Криводол културниот комплекс уште од неговите најрани фази. Тоа и не е зачудување, со оглед на фактот што Винча–Плочник II е синхрона на Бубањ–Хум I (Гарашанин 1973, 185), а контактите помеѓу двете култури се документирани на археолошките наоѓалишта. Декорацијата покрај со графитно сликање ќе биде изведувана и со пастозно боене.

Биконусни чинии

Биконусните чинии се еден од најзастапените облици во керамичката продукција во текот на енеолитот. Ги среќаваме на сите локалитети од раниот енеолит, во неколку различни варијанти (сл. 5б). Можат да бидат подлабоки или поплитки, со понагласена биконусност или заоблена биконусност. Горниот конус е најчесто пократок, иако кај некои примероци двата конуса можат да имаат приближно иста големина.

Пресекот на конусите може да биде благо задебелен. Најчесто имаат полирана или мазнета до умерен сјај површина, но се среќаваат и примероци и со погруба фактура. Доколку имаат декорација, таа во духот на раноенеолитските традиции е изведена со графитно сликање, како што се примероците од Пилаво, Бурилчево (сл. 8).

Во доцниот неолит овие чинии ги среќаваме уште од Винча–Тордош I, како на пример во Беловоде А (Шљивар и Јаџановиќ 1997, Табла 1). Во следните фази на винчанската култура позастапени ќе бидат биконусните садови со издвоен цилиндричен врат. Овој тип чинии ќе бидат во употреба и во следната градачка фаза, на која ѝ припаѓа материјалот од Плочник III (Šljivar 1996, Fig. 8). На градачката фаза ѝ припаѓа и материјалот од Мотел–Слатина и Дреновац, каде што биконусните чинии се често застапени (Perić 2006, 246–248).

На територијата на Македонија во текот на доцниот неолит чиниите започнуваат да добиваат биконусна форма. Биконусни чинии се откриени во Ангелци I, а веќе во следната фаза почнуваат да се заоблуваат (Санев и Стаменова 1989, T. I: 11; T. IV: 4, 13, 14, 16–19). Биконусни чинии има и во материјалот од Алин Дол – Немањици; како и во Атици – Црничани (Здравковски и Шурбаноска 1983, T. II: 3; Здравковски 1989, T. II: 2). Во рамките на Зелениково II се ретки (Гарашанин и Спасовска, 1976). Ги среќаваме и на локалитетот Брвеница, во фазата Брвеница III – која е дел од локалната Зелениково II (Abazi and Tolevski 2017, Pl. 1: 9). Биконусни чинии има и во доцнонеолитскиот хоризонт на Амзабегово (Mount–Williams 1976). Во Пелагонија оваа форма е застапена на локалитетите Кутлине – Ракле (каде што се еден од подоминантните облици на садови) и Могила – Сенокос (Темелкоски и Миткоски 2006, T. I: 1, 9; Темелкоски и Миткоски 2008, T. 2: 6; T. 3: 18).

Овој тип садови продолжува со употреба и во текот на доцниот енеолит, кога се зголемува репертоарот на декорација – комбинација на канелури и јазичести испусти и сл.

Крушовидни садови

Крушовидните садови (амфори, бокали) се една од поретко застапените форми на садови на раноенеолитските локалитети. Кај нив телото е со крушовидна форма, вратот е висок и конусен, а венецот е рамен или извлечен нанадвор. На рамото се поставени хоризонтални или вертикални држалки. Ги среќаваме во материјалот од Град, Спанчево, Пилаво (сл. 9). Најчесто се со средни или поголеми димензии, а површината кај садовите со поголеми димензии не е мазнета. Кај помалите садови од оваа форма површината е мазнета до умерен или висок сјај. Примерокот од Спанчево, во духот на раниот енеолит е декориран со графитно сликање.

Ваков заоблен облик на садови е малку невообичаен за периодот на енеолитот. Имајќи предвид дека енеолитот пред сè, се одликува со помалку или повеќе изразена S профилација на садовите, ваквиот заоблен (крушовиден или лејковиден) облик своите корени ги влече од неолитската продукција на керамички садови.

Крушовидни садови (амфори), налик на енеолитските примероци, на територијата на Македонија во текот на доцниот неолит наоѓаме во Амзабегово IV, кој по поставеноста на држалките и обликот на вратот најмногу наликува на садот од Град (Фиданоски 2009, T. 21: 8). Ја издвојуваме и крушестата амфора со декорација со врежани ленти со убоди од Ангелци II која по облик најмногу наликува на садот откриен во Спанчево (Санев и Стаменова 1989, T. X: 9). Крушовидни бокали се среќаваат и на Могила – Сенокос, иако овие примероци имаат благо извлечен врат нанадвор (Темелкоски и Миткоски 2006, 61). Бокалите (амфори) со крушовидна профилација се среќаваат уште од Винча–Тордош II (Garašanin 1979, 170).

Пехари на нога

Во текот на енеолитот пехарите како форма ќе продолжат со својата употреба. Иако не претставуваат чест наод, како на пример биконусните чинии, сепак ги среќаваме на неколку раноенеолитски локалитети – Пилаво, Град, Спанчево (сл. 10).

Најчесто се откриваат нозете на пехарот, понекогаш со зачуван дел од реципиентот. Ги среќаваме во неколку варијанти – ниска, полна или празна конусна нога. Претежно се фрагменти од садови со умерено мазнета или полирана површина, изработени од фино пречистена глина. Во Спанчево се среќаваат фрагменти и со погруба фактура (сл. 10в). Најчесто не се зачувани повеќе параметри со цел да се одреди формата на реципиентот, освен неколку примери од енеолитското светилиште во Спанчево (Атанасова 2012, T. 16: 4–6).

Само еден од фрагментите е декориран. Станува збор за нога од пехар откриена во текот на ископувањата во Пилаво, која е богато декорирана со графитно сликање на линеарен геометриски мотив (сл. 10б).

За разлика од останатите раноенеолитски култури од соседството, како на пример Слатино (садови кои припаѓаат на групата 7), каде што доминираат пехарите на високи конусни нозе, кои се всушност и една од најкарактеристичните енеолитски форми во западна Бугарија, на локалитетите во Македонија се застапени пехарите на пониска нога (Чоухаджиев 2006, обр.86).

Своите корени ги влечат од доцнонеолитските локални варијанти на винчанските пехари на висока, шуплива конусна нога. Ги среќаваме во Ангелци I (во следната фаза на оваа доцнонеолитска култура пехарите се губат) и Зелениково II, каде што пехарот на ниска конусна нога се среќава и во обичната и во фината керамика. Овој тип садови се откриени во Амзабегово IV, како и во Немањици (Здравковски и Шурбаноска 1983, T. II: 7; Фиданоски 2009, T.22).

Чинии со остра (т.н. carinated) профилација

Уште една форма која свое потекло влече од неолитот се чиниите со остро профилиран и често задебелен стомак. Садови од овој тип се откриваат во Спанчево и постариот хоризонт на Бурилчево (Атанасова 2012, 21). Претежно станува збор занедекорирани садови. Понекогаш може да имаат брадавичести држалки на пресекот на конусите.

Претставува една од покарактеристичните форми на винчанската керамика и се среќава во сите нејзини фази, но претежно се врзува за пораните фази кога и наодите на овој тип садови се почести. Го среќаваме во Кормадин, Предионица, Обреновац (Galović 1959, Т. 28, Т. 29; Булатовиќ и др. 2010, Т. I: 1–11; Мариќ и Мариќ 2011, Т. II: 4, 5, 7–9). Како облик бил во употреба и во доцнонеолитските населби во Ракле, Могила, Мала Трнска Тумба, Комарчани – Бучало, Брвеница, како и во последниот хоризонт во Амзабегово (Темелкоски и Миткоски 2006, Т. I: 14, Т. II: 11; Темелкоски и Миткоски 2008, Т. 2: 11–13, Т. 4: 6; Фиданоски 2009, Т. 20: 6, 12, 13, Т. 21: 3–6; Abazi and Tolevski 2017, Pl. 1: 7, 8).

Во текот на доцниот енеолит, овој тип садови ќе добие малку позаоблена профилација, а венечот често ќе биде извлечен нанадвор и ќе припаѓа на групата широкоотворени (заоблено) биконусни садови.

Декорација

Едни од најпрепознатливите декоративни техники во керамичката продукција на раниот енеолит се графитното сликање и врежаната декорација (тип Градешница и тип Марица). Но тоа не се единствените техники кои биле во употреба во овој период. Од останатите начини на декорација ги среќаваме следниве: декорација со импресо, барботин, канелирање, боцкање со алатки, инкрустрирање. Овие техники на декорација свои корени имаат во неолитските традиции на изработка на садови.

Импресо

Оваа група содржи мотиви изведени со набодување со нокот или втиснување прсти (сл.11а). Орнаментирањето може да биде организирано во хоризонтални, вертикални и коси редови од набодувања. Особено се издвојува топчестиот сад од Град, чија површина сè до рамото е прекриена со хоризонтални редови исполнети со отпечатоци од нокти. Оваа техника на декорирање се среќава низ сите фази од неолитот. Присутна е на примери од Чубук Чешма, Алин Дол (Здравковски и Шурбаноска 1983, Т. II: 2).

Канелирање

Канелирањето е поретко употребувана декорација во текот на раниот енеолит. Често се среќава во комбинација со графитното сликање. Канелурите може да се поплитки или подлабоки. Можат да бидат коси и вертикални. Најчесто се поставени на рамото на садовите, а ретко може и на самиот венец од внатрешната страна – како примерокот од Пилаво. Претставува една од главните карактеристики на винчанската керамика уште од најраните фази. Во Македонија ја среќаваме во Ангелци, Чубук Чешма, Зелениково II, Ракле (Санев и Стаменова 1989, Т. II: 12, Т. IV:

11; Гарашанин и Спасовска 1976, Т. VII: 1–3; Темелкоски и Миткоски 2008, Т. 2: 11, 14–17, Т. 5: 2–4, 6, 7, 9–11).

Боцкање со алатки

Како техника се среќава претежно кај фината керамика. Убодите можат да бидат во форма на капки или убоди со триаголна алатка т.н. Kerbschnitt (сл. 11б). Вториот тип декорација го среќаваме во материјалот од Ангелци, како и во Атици – Црничани (Санев и Стаменова 1989, Т. IV: 13, Т. VII: 10, Т. IX: 14, 15; Здравковски 1989, Т. V: 9).

Аплицирање

Се среќава кај грубата и керамиката со средна фактура. Претежно станува збор за апликации во вид на ребра кај садовите со поголеми димензии, понекогаш во комбинација со втиснување прсти. Но, се среќаваат и примероци со апликации во вид на брадавици – како на следниот пример од Град (сл. 11в). Од доцниот неолит примери има во Чубук Чешма (Здравковски 1993).

Инкрустрирање

Претставува ретко користена техника во неолитот во Македонија и е документирана само во доцниот неолит (Фиданоски 2009, 76). Со оглед на тоа што во раниот енеолит врежаната декорација е особено застапена – најчесто тип Градешница, поретко Марица I, таа често се среќава во комбинација со инкрустрирање (Атанасова 2012, 29). Најчесто е инкрустрација со бела боја. Ја среќаваме и кај фигурините кои се декорирани со богата врежана декорација. Понекогаш е во комбинација и со графитно сликање, за што сведочат примероците од Спанчево.

Фигурини

На локалитетот Градиште, Град откриени се две фигурини. Од интерес на ова излагање е првата фигурина која е пронајдена во рамките на посебно издвоениот дел од енеолитската куќа. Станува збор за стилизирана антропоморфна фигурина (сл. 12). Фигурината има столбесто тело, рацете се изведени во вид на чкунки а долниот дел е конусно извлечен во вид на постамент и на тој начин овозможува фигурината да стои исправено. Пределот на лицето е оштетен, а главата е триаголно изведена. Стомакот е благо нагласен.

Овој тип фигурини своите корени ги влече уште од доцниот неолит на еден поширок простор на Балканот кога во пластиката се согледува тенденција за постепена стилизација на антропоморфните фигурини. Слични примери се среќаваат во Винча-Тордош I (особено во косовската варијанта на културата која е богата со пластика), Зелениково II како и Тополница-Акропотамос (Garašanin 1979, Т. XXXI: 3а; Т. XXXVII: 4; Тодорова 1993, 197, рис. 176: 4). Нешто слично среќаваме и во населбата Орловица 1, Ракотинци (Mitrevski 2017, Fig. 9: 3). Разликата се состои во изведбата на лицето каде што носот е пластично изведен а очите се врежани.

Овој тип фигурини се реткост на раноенеолитските наоѓалишта, како на пример на Слатино каде што среќаваме идентичен пример од хоризонт 4 (Слатино II) (Чоухаджиев 2006, обр. 173: 3).

Заклучни согледувања

Преодот од еден во друг период во историјата се означува со коренити промени во сите аспекти на живеењето—од материјална култура, економија, духовна култура. Таков еден премин е преминот од неолитот во првото метално време—енеолитот. Се карактеризира со големи промени—климатски промени, наплив на население, нововоставени економски услови кои произлегуваат од обработката и употребата на металот во секојдневниот живот, напуштање на старите рамничарски населби и бирање нови, потешко пристапни локации за населбите. Материјалната култура ќе го одрази напуштањето на неолитските вредности во секој поглед—производство на керамика и нови декоративни техники, нови сетови култни предмети кои ќе означуваат целосна промена на духовната култура на населението. Но, помеѓу сите овие нови елементи, сепак неолитската традиција ќе опстои. Во некои поконзервативни региони повеќе, некаде помалку. Но, секаде, во текот на раниот енеолит енеолитската култура ќе се одликува со едновремено когезирање на новите енеолитски одлики со старите, неолитски.

За задржувањето на старите неолитски традиции во материјалната култура на раниот енеолит особено говори сличноста на материјалот од наоѓалиштата каде што е документиран хоризонт на живеење од раниот енеолит со материјалот кој припаѓа на доцнонеолитските култури на територијата на Македонија – Зелениково II и Ангелци. Воедно, продорот на влијанија од север од територијата на винчанскиот културен комплекс, кој во континуитет трае од доцниот неолит, ќе се задржи и во текот на раниот енеолит. Тие се огледаат преку присуството на елементи карактеристични за градачката и плочничката фаза.

Сите овие остатоци од доцнонеолитски елементи наплно ќе исчезнат во следниот период, кога во материјалната култура ќе бидат присутни доцноенеолитски културни манифестации.

Библиографија

кирилична

Атанасова, И. 2012. *Свети Атанас—енеолитско светилиште кај село Спанчево, Кочанско*. Кочани: ЈОУ Искра.

Богдановиќ, М. 2002. Релативно—хронолошка подела класичне варијанте винчанске културе. *Гласник Српског археолошког друштва* 18: 45–61. Београд.

Булатовиќ, А.; Капуран, А. и Стругар, Н. 2010. Неолитски стратум на локалитету Кормадин у Јакову – сондажно ископавање 2008 године. *Годишњак града Београда* Књ. LX: 1–32. Београд.

Гарашанин, М. 1973. *Праисторија на тлу Србије*. Београд.

Гарашанин, М. 1989. Проблеми неолита и енеолита централног Балкана у вези са резултатима истраживања у Македонији. *Macedoniae acta archaeologica* 10: 25–35. Скопје.

Гарашанин, М. и Симоска, Д. 1976. Контролни ископувања на Шуплевец и некои проблеми на групата Шуплевец—Бакарно Гумно. *Macedoniae acta archaeologica* 2: 9–41. Прилеп.

Гарашанин, М. и Спасовска, Г. 1976. Нови ископувања во Зелениково кај Скопје. *Macedoniae acta archaeologica* 2: 85–115. Прилеп.

Здравковски, Д. 1989. Археолошко истражување на локалитетот „Атици“ во село Црничани, Гевгелиско. *Macedoniae acta archaeologica* 10: 79–87. Скопје.

Здравковски, Д. 1993. Неолитска населба „Чубук Чешма“— с. Никуштак, Куманово. *Macedoniae acta archaeologica* 13: 19–30. Скопје.

Здравковски, Д. и Шурбаноска, М. 1983. Извештај од заштитното ископување на ХЕЦ „Мавровица“ во с. Немањици – Светиниколско. *Зборник на Археолошкиот музеј на Македонија X–XI*: 111–123. Скопје.

Колиштркоска—Настева, И. 2006. Енеолитско наоѓалиште во Делчевско. *Macedoniae acta archaeologica* 17: 81–92. Скопје.

Колиштркоска—Настева, И. 2011. Св. Атанасие, енеолитско светилиште и дел од откриениот материјал. *Macedoniae acta archaeologica* 20: 171–184. Скопје.

Колиштркоска—Настева, И. и Карпузова, С. 2005. Графитно декорирана керамика од лок. Пилаво, с. Бурилчево, Кочанско. *Зборник Археологија* 2: 57–66. Скопје: Музеј на Македонија.

Кузман, П. 1996. Кутлина. *Macedoniae acta archaeologica* 14: 9–23. Скопје.

Марић, М. и Марић, Н. М. 2011. Локалитет Обреновац – резултати ископавања 2010 године. *Гласник друштва конзерватора Србије* 35. Београд.

Митревски, Д. 2013. Праисторија во Република Македонија. Во Кузман, П. Димитрова, Е и Донеv, Ј. (уред.) *Македонија: Милениумски културно—историски факти*: 83–266. Скопје: МПМ и Универзитет Евро-Балкан.

Митревски, Д. 2015. *Скопско Кале, Книга 1, Од праисторија до раната антика*. Скопје: Менора.

Настева, И. 1989. Пилаво/Бурилчево – енеолитска и хеленистичка населба. *Arheološki Pregled*: 35. Ljubljana.

Санев, В. и Стаменова, М. 1989. Неолитската населба Страната во село Ангелци, прилог кон проучување на неолитот во Струмичката котлина. *Зборник на трудови*: 9–63. Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата, природните реткости и Музеј – Струмица.

Симоска, Д.; Китаноски, Б. и Тодоровиќ, Ј. 1977. Праисториска населба Тумба во село Карамани кај Битола. *Macedoniae acta archaeologica* 3: 9–25. Прилеп.

Симоска, Д. и Санев, В. 1977. Неолитската населба на Мала Тумба кај село Трн, Битола. *Macedoniae acta archaeologica* 3: 215–237. Прилеп.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2006. Праисториска населба Могила Сенокос. *Macedoniae acta archaeologica* 17: 55–80. Скопје.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2008. Доцнонеолитска населба на локалитетот Кутлине кај село Ракле. *Macedoniae acta archaeologica* 18: 93–108. Скопје.

Тодорова, Х. и Вайсов, И. 1993. *Ново—каменната епоха в Бџгария*. Софија: Наука и изкуство.

Фиданоски, Љ. 2009. Производство на керамички садови. Во Наумов, Г.; Фиданоски, Љ.; Толевски, И. и Ивковска, А. *Неолитските заедници во Република Македонија*: 109–153. Скопје: Данте.

Фиданоски, Љ. 2011. Неолитски аскоси од скопскиот регион. *Macedoniae acta archaeologica* 20: 77–90. Скопје.

Шљивар, Д. и Јацановиќ, Д. 1997. Велико Лаоле, „Беловоде“, насеље винчанске групе. *Гласник Српског археолошког друштва* 13: 115–124. Београд.

латинична

Abazi, Lj. and Tolevski, I. 2017. The Neolithic along the Upper Course of the Vardar River (Preliminary Report on Archaeological Excavations at the Site of “Tumba” near the Village of Brvenica, Tetovo Region, Republic of Macedonia). In Kanzurova, E. (ed.) *Dragiša Zdravkovski In memoriam. Cultural Manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and the Neighboring Regions*: 99–118. Skopje: Archaeological Museum of Macedonia.

Darcque, P. et al. 2007. Recent researches at the Neolithic settlement of Dikili Tash, Eastern Macedonia, Greece: an overview. In Todorova, H.; Stefanovich, M. and Ivanov G. (eds.) *The Struma/Strymon Valley in Prehistory, In The steps of James Harvey Gaul, Volume 2*: 247–256. Sofia: Gerda Henkel Stiftung.

Galović, R. 1959. *Predionica. Neolitsko naselje kod Prištine*. Priština: Muzej Kosova i Metohije.

Garašanin, M. 1953. Preistoriski nalazi iz Crnobuki kod Bitolja. *Arheološki Vestnik* IV/1: 75–91. Ljubljana.

Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In Benac, A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja* II: 79–212. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Jovanović B. 2006. Gradac Phase of the Vinča culture—Origin of a typological innovation. In Tasić N.; Grozdanov C. (eds.) *Homage to Milutin Garašanin*: 221–234. Belgrade.

Mitrevski, D. 2017. The end of the Neolithic and the beginning of the Eneolithic Age in the Skopje Region. In Kanzurova, E. (ed.) *Dragiša Zdravkovski In memoriam. Cultural Manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and the Neighboring Regions*: 79–98. Skopje: Archaeological Museum of Macedonia.

Mount-Williams, L. 1976. The Anza IV (Vinča) Ceramics. In Gimbutas, M. (ed.) *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*: 117–158. Los Angeles: The Regents of the University of California.

Perić, S. 2006. The Gradac period in the Neolithic settlements in the Middle Morava Valley. In Tasić N. and Grozdanov C. (eds.) *Homage to Milutin Garašanin*: 235–250. Belgrade: Serbian Academy of Science and Arts and Macedonian Academy of Science and Arts.

Renfrew, C.; Gimbutas, M. and Elster, E. 1986. *Excavations at Sitagroi: a prehistoric village in Northern Greece, Vol. I*. Los Angeles.

Šljivar, D. 1996. The Eastern settlement of the Vinča culture at Pločnik: a relationship of its stratigraphy to the hoards of copper objects. *Starinar* XLVII: 85–98. Beograd.

Todorova, H. 2003. Prehistory of Bulgaria. In Grammenos D. V. (ed.) *Recent research in the prehistory of the Balkans*: 257–328. Thessaloniki: Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 3.

Todorova, H. 2007. Die Paleoklimatische Entwicklung in VII-I Jt. Vor Chr. In Todorova, H.; Stefanovich, M. and Ivanov G. (eds.) *The Struma/Strymon Valley in Prehistory, In The steps of James Harvey Gaul, Volume 2*:1–6. Sofia: Gerda Henkel Stiftung.

Vajsov, I. 2007. Promachon-Toplonica: A typology of painted decorations and its use as achronological marker. In Todorova, H.; Stefanovich, M. and Ivanov G. (eds.) *The Struma/Strymon Valley in Prehistory, In The steps of James Harvey Gaul, Volume 2*: 79–120. Sofia: Gerda Henkel Stiftung.

Илустрации

Сл. 1 Аскоиден сад, Градиште – Град (Колиштркоска–Настева 2006, сл. 19).

Сл. 2 Ритони во облик на аскос, Орловица – Ракотинци (Mitrevski 2017, Fig. 16).

Сл. 3 Зооморфен аскос – ритон (Митревски 2015, сл. 164: 4).

Сл. 4 Чинија со задебелен венец со бел графит, Градиште – Град (Колиштркоска–Настева 2006, сл. 8).

Сл. 5 а. Конусни чинии со задебелен венец, б. биконусни чинии, Пилаво – Бурилчево.

Сл. 6 Чинија со задебелен венец декорирана со графитно сликање, Пилаво – Бурилчево (Колиштркоска–Настева и Карпузова 2005, Т. IV: 1).

Сл. 7 Конусна чинија декорирана со канелури, Пилаво – Бурилчево.

Сл. 8 Биконусни чинии декорирани со графитно сликање, Пилаво, с. Бурилчево (Колиштркоска–Настева и Карпузова 2005, Т. V: 2, 3).

Сл. 9 Крушовидни садови, а. Градиште, с. Град, б. Св. Атанасие, с. Спанчево (Колиштркоска–Настева 2006, Сл. 18а; Колиштркоска–Настева 2017, Т. VI).

Сл. 10 Пехари, а. Градиште, с. Град, б. Пилаво, с. Бурилчево, в. Св. Атанасие, с. Спанчево (Колиштркоска–Настева 2006, Сл. 18; Колиштркоска–Настева и Карпузова 2005, Т. II: 1; Атанасова 2012, Т. 17: 4; Т. 4: 8–9).

Сл. 11 Декоративни техники, а. импресо, б. боцкање со алатки, в. апликации, Градиште – Град (Колиштркоска–Настева 2006, сл.17, сл.20).

Сл. 12 Фигурина, Градиште – Град (Колиштркоска–Настева 2006, сл.15).

сл. 1

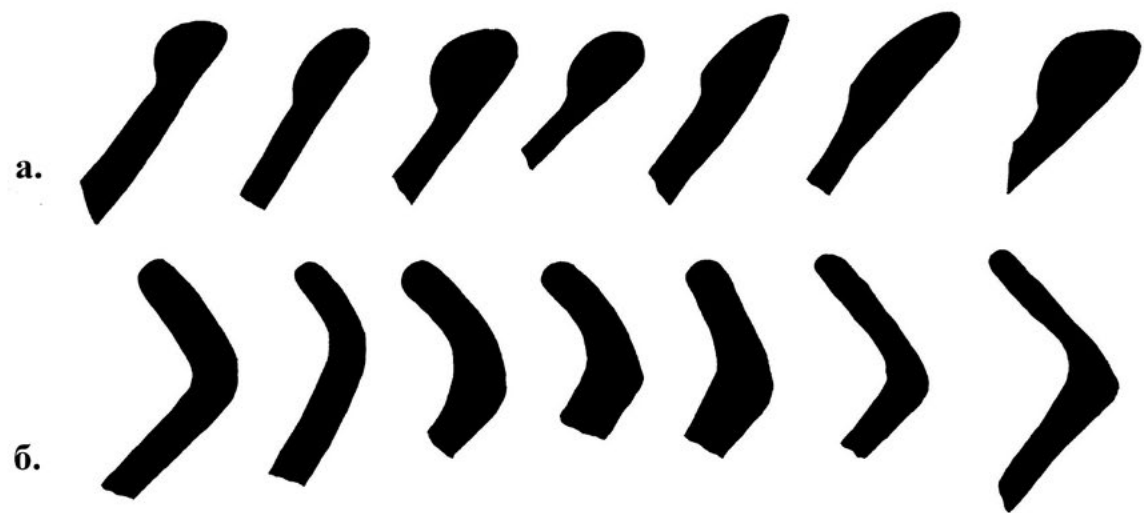
сл. 3

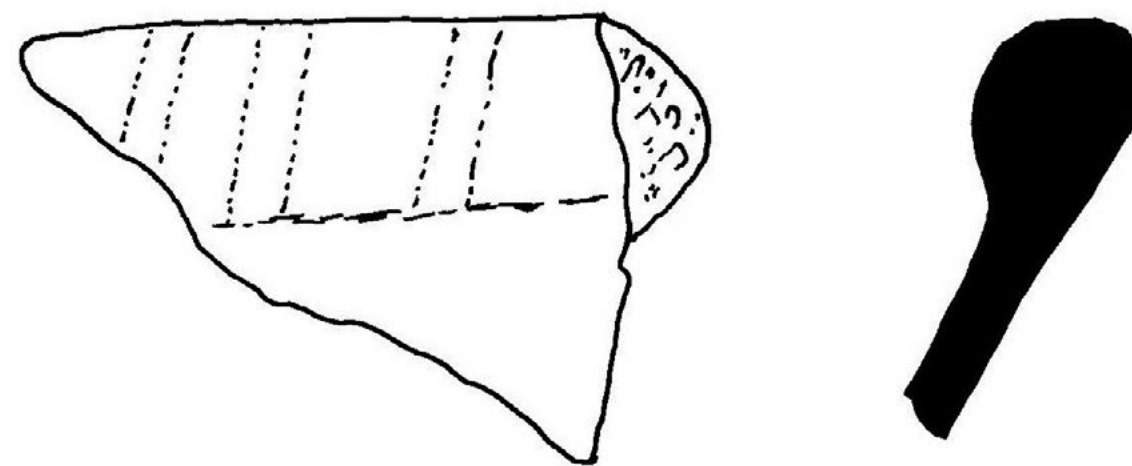
сл. 2

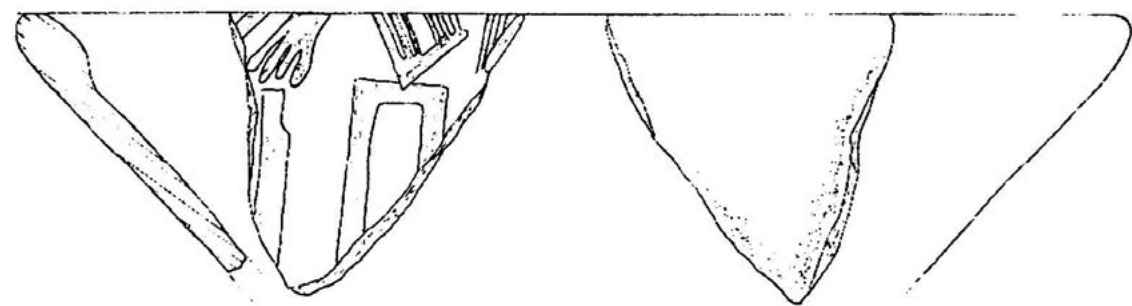
сл. 4

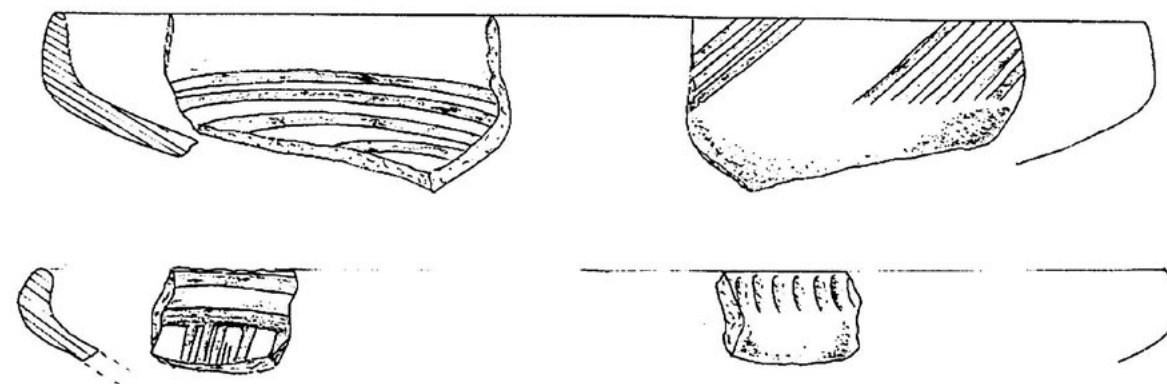
сл. 5

сл. 7

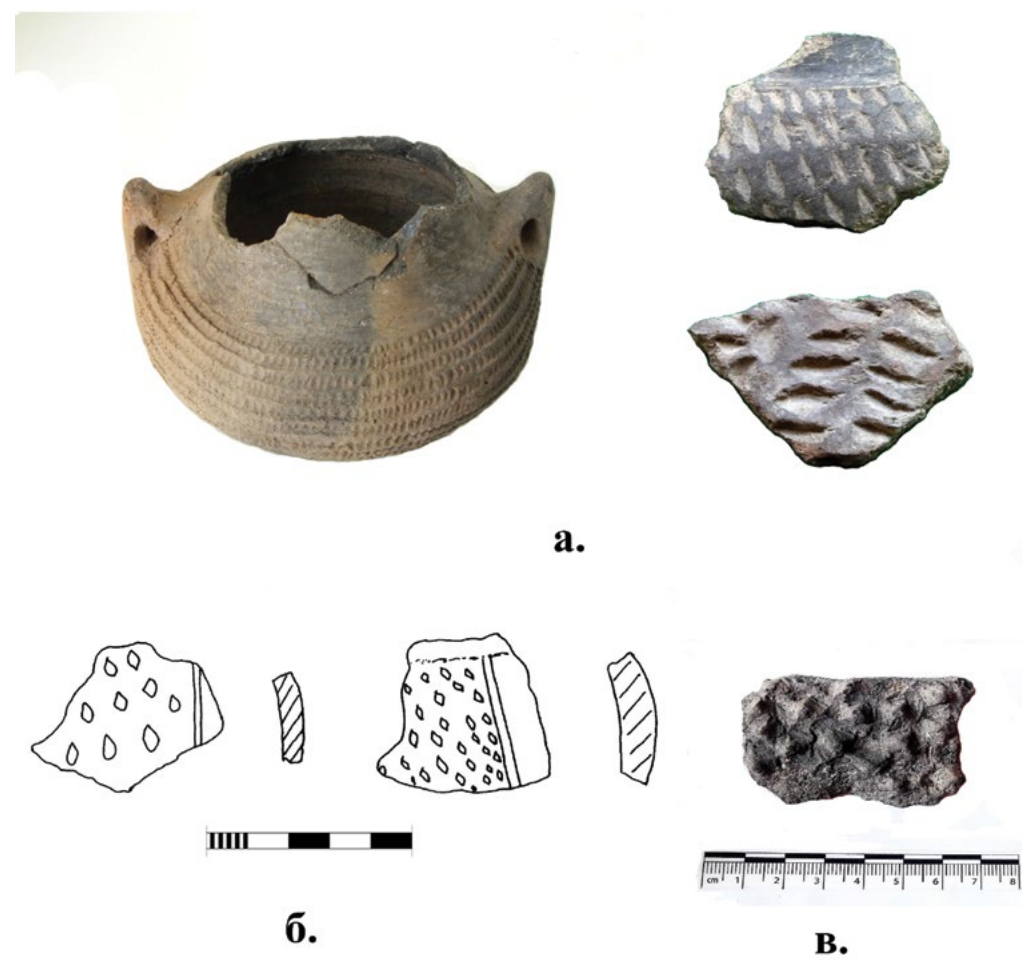
сл. 6

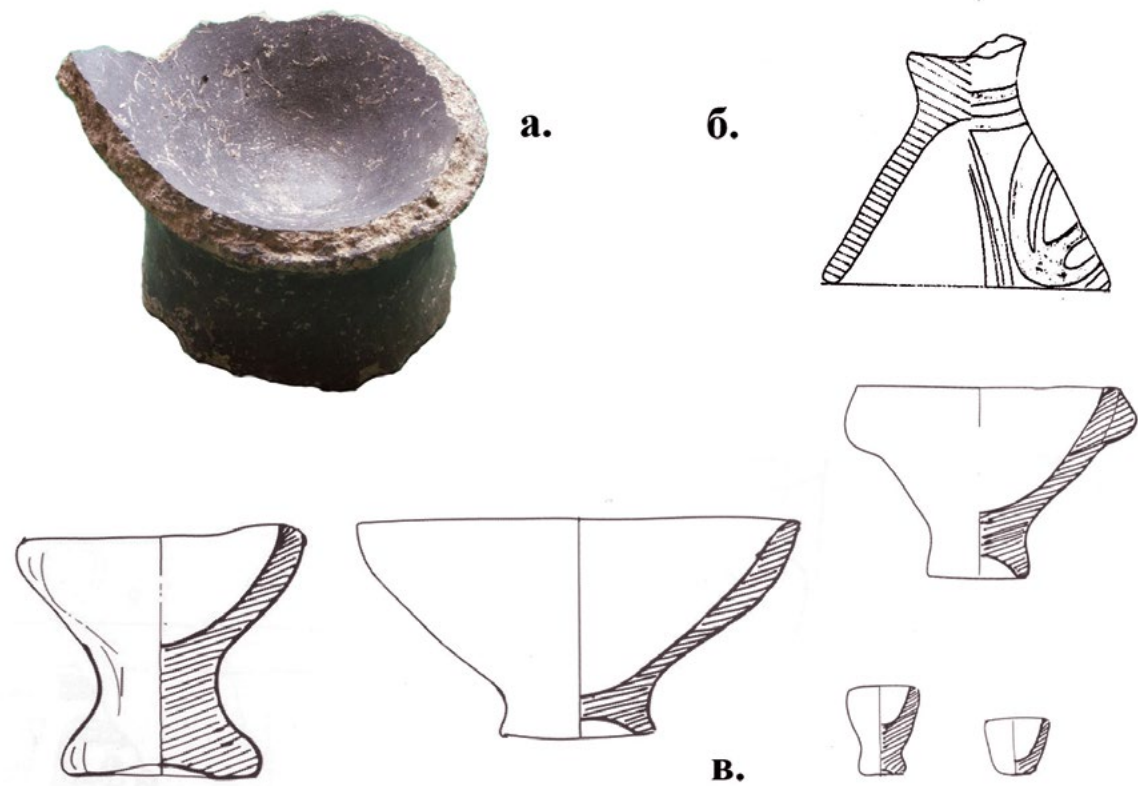
сл. 8

сл. 9

сл. 11

сл. 10

сл. 12

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

903.4(497.7)"634"(082)

903.4(497)"634"(082)

902.2"634"Санев, В.(082)

НЕОЛИТОТ во Македонија : во чест на Воислав Санев / [уредници
Љубо Фиданоски, Гоце Наумов]. - Скопје : Центар за истражување на
предисторијата = Skopje : Center for prehistoric research, 2019 =
Skopje. - 168, [7] стр. : илустр. ; 30 см

Трудови на мак. и англ. јазик. - Фусноти кон текстот. - Предговор / Гоце
Наумов, Љубо Фиданоски: стр. 5-6. - Библиографија кон трудовите

ISBN 978-608-65967-6-7

а) Санев, Воислав (1938-2007) - Зборници б) Неолитски населби -
Археолошки наоди - Македонија - Зборници в) Неолитски населби -
Археолошки наоди - Балкан - Зборници
COBISS.MK-ID 111871242